

ISSN 2409-6806

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
"ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ"

Центр дослідження історії Волині
Українське Історичне Товариство

НАУКОВІ ЗАПИСКИ НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ «ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»

Серія «Історичні науки»

ВИПУСК 28

Острог
Видавництво Національного університету «Острозька академія»
2019

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного університету «Острозька академія»
Протокол № 2 від 26 вересня 2019 р.*

*Науковий журнал входить до переліку фахових видань з історичних наук
(наказ МОН від 16.05.2016 р. № 515) та включений до міжнародних наукометричних баз
Index Copernicus, Slavic Humanities Index і Наукова електронна бібліотека.*

Редакційна колегія:

Трофимович В. В., доктор історичних наук, професор (*головний редактор*);
Атаманенко А. Є., доктор історичних наук, професор;
Висоцький Р., доктор габілітований, професор;
Давидюк Р. П., доктор історичних наук, доцент;
Кулаковський П. М., доктор історичних наук, професор;
Лисенко О. Є., доктор історичних наук, професор;
Плохій С. М., доктор історичних наук, професор;
Яремчук В. П., доктор історичних наук, професор;
Атаманенко В. Б., кандидат історичних наук, доцент;
Близняк М. Б., кандидат історичних наук, доцент;
Марчук В. С., кандидат історичних наук;
Якубович М. М., кандидат історичних наук, доцент;
Смирнов А. І., кандидат історичних наук, доцент (*відповідальний секретар*).

Рецензенти:

Зашкільняк Л. О., доктор історичних наук, професор Львівського національного університету імені Івана Франка;
Ленартович О. Ю., доктор історичних наук, професор Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Н 34

Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки» / редкол.: В. В. Трофимович (голов. ред.) [та ін.]. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2019. Вип. 28. 162 с.

ISSN 2409-6806

Науковий журнал присвячений проблемам української і світової історії, історіографії та джерелознавства. У ньому представлені наукові зацікавлення дослідників Національного університету «Острозька академія» та інших наукових і навчальних установ України. У випуску також опубліковано матеріали Всеукраїнської наукової конференції з нагоди 90-ліття відомого українського вченого, історика і громадського діяча професора Миколи Павловича Ковальського (1929–2006) (Острог, 19 березня 2019 р.).

Для фахівців-істориків, викладачів, аспірантів і студентів вищих закладів освіти.

**УДК 94(082)
ББК 63**

ISSN 2409-6806

© Видавництво Національного університету
«Острозька академія», 2019
© Автори статей, 2019

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Геннадій Виноградов</i> ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ПІДГРУНТЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ МОДЕЛІ ДАВНЬОРУСЬКОГО ФЕОДАЛІЗМУ	6
<i>Тетяна Дубляниця</i> РОЗВИТОК МІСТ КОВЕЛЬСЬКОГО СТАРОСТВА В XVI СТ.	14
<i>Петро Кулаковський</i> НОВГОРОД-СІВЕРСЬКА ГРОДСЬКА КАНЦЕЛЯРІЯ: ПЕРСОНАЛЬНИЙ СКЛАД	20
<i>Наталія Німенко</i> КОНСТРУЮВАННЯ НАУКОВОЇ БІОГРАФІЇ ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХІВНИХ УСТАНОВ: ПРИКЛАД МИКОЛИ МАКАРЕНКА (1877–1938)	32
<i>Володимир Марчук</i> ДЕРЖАВНІ БАНКИ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА В 1921–1939 РОКАХ	39
<i>Ірина Рибачок</i> ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОК НА ЕМІГРАЦІЇ (1945–1950)	47
<i>Олександр Мельник, Володимир Трофимович</i> М.П. КОВАЛЬСЬКИЙ ЯК ОРГАНІЗАТОР НАУКОВИХ ЗАХОДІВ ТА УСТАНОВ	56

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

<i>Ірина Ворончук</i> ГРОДСЬКІ І ЗЕМСЬКІ КНИГИ ВОЛИНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШЛЯХЕТСЬКОЇ РОДИНИ XVI–XVII СТ.	69
<i>Олег Дячок</i> ХРОНІКА АЛЕССАНДРО ГВАНЬЇНІ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ПРОФ. М. П. КОВАЛЬСЬКОГО ТА В СУЧАСНІЙ ПОЛЬСЬКІЙ ГУМАНІТАРИСТИЦІ	81
<i>Віктор Атаманенко</i> ПРОБЛЕМИ КЛАСИФІКАЦІЇ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ М.П. КОВАЛЬСЬКОГО	88
<i>Олександр Слісаренко</i> ПОЛТАВСЬКА БИТВА В ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ XX СТОЛІТТЯ	97
<i>Микола Стопчак</i> ДРУГИЙ ЗИМОВИЙ ПОХІД АРМІЇ УНР В УКРАЇНСЬКІЙ ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ	102
<i>Юрій Фініковський</i> МЕМУАРИ ДАНИЛА ШУМУКА ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО	110
<i>Микола Близняк, Ірина Ковальська-Павелко</i> «ЯК І ЯРОСЛАВ ДМИТРОВИЧ Я БУВ СТУДЕНТОМ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ЛЬВІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМ. І. ФРАНКА...». ЛИСТИ ЯРОСЛАВА ІСАЄВИЧА (1936–2010) ДО МИКОЛИ КОВАЛЬСЬКОГО (1929–2006)	116

о. Юрій Мицик
ІЗ СПОГАДІВ ПРО МИКОЛУ ПАВЛОВИЧА КОВАЛЬСЬКОГО131

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Владислав Берковський
ФОРМУВАННЯ ІНТЕГРОВАНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ
РИНОК НАПРИКІНЦІ XIV – В СЕРЕДИНІ XV СТ.139

Андрій Смирнов
УСУНЕННЯ ВАРШАВСЬКОГО МИТРОПОЛИТА ДІОНІСІЯ ВАЛЕДИНСЬКОГО
І ПОЧАТОК РЕОРГАНІЗАЦІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ОКУПОВАНІЙ
ПОЛЬЩІ (1939–1940).....145

Іван Шишкін
КОНЦЕПЦІЇ ВИРІШЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ В ПОЛЬСЬКІЙ
ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ (1939-1945 РР.).150

РЕЦЕНЗІЇ

Алла Атаманенко
РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ: СЛІСАРЕНКО О.М. ВІЙСЬКОВО-СТРАТЕГІЧНІ
АСПЕКТИ УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКО-ШВЕДСЬКОГО СОЮЗУ 1708–1714 РР.
ДНІПРО: ЛІРА, 2018. 360 С.157

Алла Атаманенко
РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ: ВІНОГРАДОВ Г. М. ДАВНЬОРУСЬКА
ДЕРЖАВНІСТЬ: ТЕОЛОГІЧНО-ЛІНГВІСТИЧНА МОДЕЛЬ ТА ПРИНЦИПИ
ПРАКТИЧНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ. ДНІПРО: АСПЕКТ ПП, 2018. 372 С.159

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ161

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Отримано: 05.06.2019 р.

Прорецензовано: 12.06.2019 р.

Прийнято до друку: 10.07.2019 р.

e-mail: gvynogradov@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-28-6-13

Виноградов Г. Теоретико-методологічне підґрунтя інтелектуальної моделі давньоруського феодалізму. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. Вип. 28. С. 6–13.

УДК 94 (477)(075.8)

Геннадій Виноградов

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ПІДҐРУНТЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ МОДЕЛІ ДАВНЬОРУСЬКОГО ФЕОДАЛІЗМУ

Стаття присвячена характеристиці теоретичних і методологічних аспектів обґрунтування авторської гіпотези щодо інтелектуальної моделі давньоруського феодалізму на основі оригінальної інтерпретації таких класичних понять, як «феодалізм» та «інтелектуальна модель». Передбачається не декларативне, а реальне застосування принципу історизму, а саме погляд на феномени християнського Середньовіччя, Давньої Русі та феодалізму та суміжні з ними власне з позицій Середньовіччя, а не за допомогою екстрапольованих в минуле концепцій і категорій переважно XIX – початку XX ст. Згідно нашої гіпотези, середньовічна феодална система є суспільною системою, створеною завдяки зусиллям світської та духовної еліти за прикладом церковної ієрархії, а також світським варіантом кількох християнських таїнств, насамперед священства і євхаристії.

Ключові слова: теорія, методологія, Середньовіччя, Давньоруська державність, інтелектуальна модель, феодалізм.

Hennadii Vynogradov

THE THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASE OF THE INTELLECTUAL MODEL OF THE ANCIENT RUS' FEUDALISM

The article is devoted to the theoretical and methodological aspects of the study of the author's hypothesis concerning the intellectual model of ancient feudalism based on original interpretations of such classic concepts as «feudalism» and «the intellectual model». It is assumed not declarative, but the actual application of the principle of historicism, namely the opinion on the phenomena of the Christian Middle Ages, the Old Rus' and feudalism and connecting with them in fact from the standpoint of the middle ages, and not using extrapolation in the past concepts and categories of mainly nineteenth – beginning of the twentieth century. According to our hypothesis, the medieval feudal system is a social system, established through the efforts of secular and spiritual elite, following the example of the Church hierarchy, as well as secular variant of several Christian sacraments, above all the Priesthood and the Eucharist.

In our opinion, the first theoretical-methodological problem of development of system of conformity and adequacy of theological terminology, which used medieval authors of the Catholic and Orthodox segments of medieval Christian civilization and modern secular scientific terminology used in historical science. In addition, it is important to consider such historical features of the Old Rus' State, like its creation by biblical samples, as well as creating a social structure according to the example of the so-called Celestial Hierarchy. You also need to bear in mind the conscious orientation primarily on samples of the Old Testament, in particular, for example, according to the Will of God, the distribution of the territory of the Holy Land between the sons of Jacob, modeled on what territory Rus' divided between the sons of Yaroslav the Wise, in addition, the Division of the Rus' between the Yaroslav and Mstislav (1024-1036) was similar to the Division of the Holy Land in Israel and Judah. It is worth to add, that are important for the strengthening of statehood were precedents of the Era of the Holy Fathers, in particular the reuse of burial of the Gentiles by Christian rite, if they died while defending Christians (e.g., burial of Oleg and Jaropolk by Yaroslav the Wise). Demonstration are some examples of elections of Kyiv metropolitans by bishops of Rus' without the blessing of the Patriarch of Constantinople (Ilarion, Clement), which correspond to the norms of the Gospel.

Keywords: theory, methodology, the Middle Ages, the old Russian statehood, intellectual model, feudalism.

Запропонована тема, як неважко помітити, складається з кількох тематичних дискусійних блоків, кожен з яких міг би стати предметом окремих наукових пошуків. По-перше, в ідеалі спеціального розгляду вимагають досить стійкі в науці, і не тільки в її гуманітарних сегментах, стійкі універсальні

словосполучення «теоретико-методологічне підґрунтя», «інтелектуальна модель» чи інші типологічно подібні; по-друге, як показує сучасний стан розвитку медієвістики, не втрачає актуальності проблема визначення і смислового наповнення класичної категорії «феодалізм» як в цілому, так і в контексті становлення і розвитку Русі; по-третє, ми налаштовані не декларативно, а по-справжньому орієнтуватися на принцип історизму, що передбачає максимальне врахування власне середньовічних ментальних стандартів і мотивацій, принципово заперечуючи поширену практику екстраполяції на минуле в цілому і на християнське Середньовіччя зокрема пізніших наукових понять і категорій.

Враховуючи окреслену вище ситуацію в історичній науці, але, зрозуміло, достатньо типову для наукового процесу взагалі, насамперед запропонуємо власне розуміння поняття «теоретико-методологічне підґрунтя», цілком усвідомлюючи, що поряд із запропонованим далі може існувати безліч інших, не менш правомірних. Ми схильні запропонувати власне розуміння поняття «теоретико-методологічне» в максимальній прив'язці до первинної грецької семантики слів «теорія» і «методологія», що в ідеалі унеможливить залежність від пізніших смислових напластувань і відвертої вульгаризації, доволі поширеної в сучасному науковому просторі. Семантичний діапазон оригінальних грекомовних значень слів «теорія» і «метод» дозволяє перекласти конструкцію «теоретико-методологічне» як сукупність уявлень про спостереження переходу (в сенсі – від несистемного знання до істини); крім того, необхідно звернути увагу на відоме поняття «логос» (вчення, наука, слово тощо; академічні словники давньогрецької мови наводять кілька десятків значень), яке Середньовіччя (і не тільки воно) наділяло особливим містично-символічним навантаженням, адже, згідно християнського віровчення, з одного боку, згідно Євангелія від Івана, на початку було Слово, і Слово було у Бога, і Слово було Богом, і все через Нього стало, а з іншого, Слово Боже стало Плоттю – Сином Божим.

Феномену давньоруського феодалізму як складової загальноєвропейської феодальної системи в цілому присвячено доволі публікацій, серед яких, втім, зустрічається порівняно небагато узагальнюючих і концептуально загострених. Остання обставина не повинна дивувати, адже синтезування, формулювання й обґрунтування нових концепцій чи бодай гіпотез вимагає неабияких творчих зусиль і компетенції, особливо у випадку з християнським Середньовіччям як надзвичайно складним історичним явищем в принципі та з точки зору фахових вимог до дослідників. Наше завдання у цій частині суттєво полегшується тим, що останніми роками з'явилося кілька праць узагальнюючої-історіографічного характеру, доволі авторитетні автори яких підвели підсумки досягнень й існуючих невирішених і дискусійних проблем в досліджуваній царині, що звільняє нас від необхідності банальних повторів зроблених спостережень; тому ми відсилаємо зацікавлених читачів до робіт М. Сverdлова, І. Фроянова, О. Толочка, О. Назаренка, А. Дворніченка, А. Горського, Л. Міненкової, С. Мельникова, К. Соловйова, П. Стефановича, В. Пузанова та ін. [див. аналіз поглядів зазначених й інших авторів: 7; 9].

Підхід, який ми пропонуємо і який базується на власне інтелектуальному підході до феномену давньоруського феодалізму, не має прецедентів у вітчизняній славістичній медієвістиці; західноєвропейська дослідницька традиція має, настільки можна судити, всього кілька типологічно близьких прикладів – резонансну працю французького науковця Алена Герро 2001 року під доволі епатажною назвою «Майбутнє невизначеного минулого. Яка історія Середньовіччя у XXI столітті?» [13] і низку його статей попередніх і наступних років [див., зокрема: 11; 12; 14]; крім того, серію статей авторитетних західноєвропейських науковців, зокрема Л. Кухенбуха, М. Баргольта, П. Косса, П. Хайемса та ін. в, без перебільшення, культовій тримовній збірці 2002 року «Присутність феодалізму» [8; 15]. Втім, інтелектуальний підхід до Середньовіччя чи, зрештою, до інших епох, тих чи інших історичних феноменів традиційно тлумачиться як історія окремих інтелектуалів чи інтелектуальних корпорацій, еліт тощо (на сьогодні існує потужна дослідницька традиція саме такого розуміння «інтелектуального» в історичному вимірі, про що красномовно свідчать численні публікації, спеціалізовані дослідницькі центри, авторські, тематичні та періодичні видання), що значною мірою не співпадає з нашим підходом. Дану статтю слід сприймати як складову низки попередніх публікацій автора, в яких було викладено окремі фрагменти загальної концепції [1; 2; 3; 4; 5; 6].

Постановка завдання включає викладення основних положень, в продовження висловлених в попередніх розвідках, щодо формулювання й обґрунтування гіпотези стосовно інтелектуальної моделі давньоруського феодалізму як природного сегменту феодальної системи, органічно властивої середньовічній християнській цивілізації.

На сьогодні та складова медієвістики, яка або заангажована в теоретико-методологічних проблемах Середньовіччя, або, як мінімум, небайдужа до періодичних рефлексивних узагальнень власного дослідницького досвіду, вже на рівні а ргіогі ставиться до твердження, що середньовічна християнська цивілізація (ми користуємося саме цим словосполученням, цілком припускаючи можливість використання інших типологічно подібних; далі – СХЦ) була структурно надзвичайно складним символічно-містичним конструктом, створеним переважно анонімними ранньохристиянськими та ранньосередньовічними інтелектуалами згідно авторитетних біблійних, святоотеческих та інших взірців, насамперед багатого історичного досвіду низки середземноморських і близькосхідних цивілізацій, в якості своєрідної земної проекції Царства Небесного. Погляд на СХЦ в цілому і на феодалну систему як її провідний соціальний сегмент під кутом зору, який пропонується, вимагає врахування кількох обставин.

По-перше, згідно класичних євангельських прикладів кожен християнин запов'язаний як сприймати дійсність в цілому, так і осмислювати, в різний спосіб, насамперед – в символічно-графічній формі, акумулювати, фіксувати, транспортувати й в подальшому використовувати інформацію виключно через призму притч (парабол), до чого неодноразова закликав Христос, тобто буквально, на що мають право виключно пророки й апостоли, а метафорично й алегорично. По-друге, згідно попередньої тези, земна проекція Царства Небесного є виключно метафорично-символічним аналогом Слова Божого, Його своєрідним матеріалізованим відображенням, зразковою моделлю для конструювання якого є, зрозуміло, Слово Господню в теологічному сенсі і Його численні конкретні реальні відповідники – слово як таке (комбінація кореня, префікса, суфікса, закінчення), словосполучення, фраза, речення, зрештою – мова як така мала сприйматися в якості абсолютного еталону для наслідування в усіх без винятку сферах людської діяльності. Семантична й етимологічна основ лексичного складу насамперед так званих трьох Святих Мов (єврейської, грецької й латини), а для православного слов'янського світу – ще й штучно створеної церковнослов'янської, містили весь необхідний набір смислових вказівок і відповідних алгоритмів для політичної, соціально-економічної, культурної тощо активності усіх верств суспільства. І по-четверте, духовна інтелектуальна еліта мала скеровувати процес як розробки необхідних для успішного функціонування СХЦ проектів, так і створення компактних інформаційних блоків в якості своєрідних звітів на Страшний Суд, які пізніша й сучасна світська наука розглядає в якості хронік, літописів та інших численних різновидів – в сучасних термінах – оповідних джерел.

До висловленого вище, яке не містить в принципі нічого принципово сенсаційного, варто додати ще кілька необхідних банальностей, які настільки очевидні і орієнтовані на загальновідомі історичні події, ситуації та постаті, що базуються на своєрідній історичній логістиці й не вимагають відсилання читача до спеціальної літератури з оформленням відповідних покликів. Однією з відомих специфічних рис християнства, на відміну від іудаїзму, з надр якого, попри численні принципові відмінності, перше вийшло і має багато типологічно близьких рис, в соціально-організаційному вимірі є та, що, відштовхнувшись від досвіду функціонування єврейських громад – кагалів, орієнтованих на моноетнічні й чисельно невеликі колективи, воно вийшло на оперативний простір усього світу без будь-яких етнічних чи територіальних обмежень. Точніше, терени СХЦ охоплювали землі, які Божою Волею були закріплені за синами Ноя Сімом (Шемом), Хамом і Яфетом та їх нащадками й, згідно своєрідній біблійній містичній діалектиці, включали в першу чергу землі, наближені до Святої Землі й відомі давнім іудеям (Північно-Східну Африку – володіння Хама; території Аравії та Месопотамії – Сіма; Східного й Північно-Східного Середземномор'я, Анатолійського Півострова і Закавказзя – Яфета), але по мірі поширення християнства в Римській Імперії і, поступово, далеко за її межами почали охоплювати весь Євразійський і Африканський континенти.

Неважко помітити, що окреслені терени включали як землі з тривалими традиціями державності й розвинутими, бодай в минулому, цивілізаціями (Єгипетська, Фінікійська, Ассирійсько-Вавилонська, Хетська, Перська, Грецька, власне Іудейська, зрештою – Римська), так і численні та розлогі так звані «варварські». Зрозуміло, підпорядкувати універсальним стандартам нової релігії зі світовими амбіціями такі строкаті етнокультурні, політичні, тощо феномени було вкрай важко, тож християнству від самого початку необхідно було розробити максимально ефективну систему державно-соціального устрою, яка б дозволяла більш-менш успішно керувати СХЦ на збалансованому церковно-світському рівні. І таку систему шляхом «спроб і помилок» було створено і, слід віддати належно, вона порівняно успішно не тільки діяла майже тисячу років, але активно впливала на подальший

історичний поступ. Нагадаємо, що СХЦ, завдяки зусиллям кількох поколінь переважно анонімних ранньохристиянських і ранньосередньовічних інтелектуалів, ретельно обґрунтувала власні часові межі між 492 і 1492 рр. від Різдва Христового, що в містично-символічний спосіб відповідало Сьомому Дню після відомих біблійних Шести Днів Творіння, наприкінці якого Бог мав вирішити долю ХСЦ. Тобто, в свідомості кожного більш-менш освіченого християнина, не говорячи вже про представників інтелектуальної католицької й православної еліти, існувало містичне напластування уявлень, що одночасно Кінець Світу і початок Страшного Суду може статися як щомиті, так і у 1492 р. Завдяки зазначеному поєднанню представники усіх верств суспільства, незалежно від рівня освіченості, виховувалися і, як парафіяни, постійно контролювалися священнослужителями з точки зору моральних й інших зобов'язань в межах власного життєвого шляху, так і перед усіма предками і потенційними нащадками. В такий спосіб кожному прищеплялася християнська релігійність в її основній суті: сприймати тимчасове, обмежене в часі і просторі, потенційно праведне (в діапазоні від звичайного християнського сумління до можливої канонізації) чи грішне (в діапазоні від накладення епітимії до відлучення від церкви) життя через призму вічності, абсолютних моральних цінностей, догматів, таїнств тощо.

Для створення соціально-економічної системи, яка нас цікавить і яка відома під загальноприйнятою назвою «феодалізм», необхідно врахувати важливі світські складові таких християнських таїнств, як священство (чи рукопокладення), євхаристія (благочестя чи благодаріння; це штучне і нехарактерне для сучасної української мови слово точно передає грецький оригінал) і сповідь, а також низку відомих біблійних сюжетів стосовно Творення Богом людини за Своїм Образом і Подобою. Безпрецедентно велика територія СХЦ могла скласти відносну цілісність за умови максимально щільного охоплення всього населення парафіями, а в ситуації малої чисельності чи відсутності комунікацій, нестачі чиновництва, низького рівня і нетривалості життя, великого рівня смертності та інших об'єктивних факторів саме священнослужителі за допомогою інструментів літургії, власного прикладу як носії ідеалу святості (тільки абсолютний моральний авторитет святого отця був гарантією відвертості сповіді), а найголовніше – сповіді, могли здійснювати більш-менш ефективний контроль за суспільними процесами; сумління в якості базової релігійно-етичної категорії під контролем духовного батька була найкращим контролером виконання кожним широкого кола суспільних обов'язків в діапазоні від родинно-сімейних справ до сплати податків, професійних рицарських, чернечих, бюрократичних, міщанських, селянських обов'язків, військової служби тощо.

Крім того, оскільки кожній людині в процесі творення дарується частина Божої Волі (самостійно робити будь-який вибір вже без безпосереднього втручання Творця, аж до рівня найважчого вибору між добром і злом), свобода вважалася абсолютний Даром Господнім, яку неможливо було обмежувати. Але, хай і позбавлений повної влади, Богом залишений лукавий як обов'язків представник зла і вічний підступний спокусник, тому свобода людини могла обмежуватися тільки на певний час тільки епітимією чи відлученням після скоєння гріха, але з обов'язковою можливістю покаяння (як відомо, не спокутувалася тільки ганьба на Святого Духа).

Євхаристія як регулярне імітування Таємної Вечері мало формувати і постійно підтримувати у кожного парафіянина відчуття того, що він є частиною держави як підданий монарха подібно того, як апостоли через хліб і вино як символічно-містичні відповідниками Плоті і Крові Сина Божого стали частиною Церкви як Тіла Христового; за повною аналогією легітимна держава з законною династією сприймалася як тіло монарха в якості Божого Помазаника (дослівно грецькою – Христос, що, в свою чергу, було повним відповідником єврейського Машиах; втім церковнослов'янське, штучне за походженням слово «помазаник» містить префікс «по-» в сенсі «після», «як результат», «подібно», що в нашому контексті дуже показово).

Отже, в ідеалі ефективно, за умови врахування усіх вад роду людського в суто фізіологічно-психологічному чи теологічному вимірах, СХЦ могла функціонувати тільки за умови створення в соціальному середовищі за межами храмі і приходів системи, яка була б максимально тотожна парафіяльній, а суспільна інфраструктура була б типологічно близькою до церковної і відповідної земному відповіднику Небесної Ієрархії. Остання, як добре відомо, складається з дев'яти ангельсько-містичних чинів (від цього церковнослов'янського слова – відповідника грецького *τάξις* – походить цілий куш понять переважно сучасної російської мови, але присутніх і в інших слов'янських мовах: чин, разночинец, сочинение, причина, чинить, почин, зачин, начинять тощо), а завданням середньовічної духовної і світської еліту було створити її відображення на землі, тому суспільна структура вважала-

ся сакральною й її порушення спостерігалось вкрай нечасто. Ба більше, представник певної правлячої династії не міг ухилитися від «кастингу» чи навіть боротьби за владу, хіба що у випадку прийняття чернечого постригу, якщо претендент мав право на те чи інше місце в правлячій системі: ухилення вважалося порушенням встановленням Богом порядку й було неприпустимим, тому нерідко між-державні й внутрішньодержавні стосунки інколи досягали драматичного рівня, оскільки регулярно на одну посаду чи територію одночасно постійно було по кілька рівноправних претендентів.

Варто звернути увагу, що перший чин з третьої тріади ангельських чинів, яка віддалена від першої тріадою (серафими, херувими, престולי) середньою (влади, сили, панування), має назву «початки» (чи, у даному випадку краще, начала, грецькою *ἀρχαί*, латиною *prīncipatūs*; після початків розташовані архангели і ангели), від якого, а чому неважко переконатися, походить немало соціально заангажованої термінології, насамперед «начальник» і похідні від нього. Не тільки історикам, але і в принципі освіченим людям відомі терміни «архонт», «принц», «принцип» і маса похідних в католицькій і православній традиціях не тільки Середньовіччя, але і наступних епох. Не можна оминати увагою і назву одного найвідоміших творів Макіавеллі «Володар» (використовуються й інші україномовні назви), який італійською називається «Il Principe», що не вимагає коментарів. Для СХЦ, як, власне, і для іудейської і мусульманської цивілізацій, які визнають священними тексти Старого Заповіту, принципово важливо, що корінь слова «початок» («начало») – перший в Біблії, а що таке Слово в християнському вимірі ми вже говорили і є загально відомим. Крім того, для історії Русі є принциповим, що в Середньовіччі назва «Русь» виводилася від грецького варіанту єврейського слова «рош» – «початок», «начало» (в перекладах Книги пророка Єзекіїля пропонуються також варіанти «володар» і «князь»; зміна «ш» на «с» елементарно пояснюється тим, що в грецькій мові відсутній звук «ш», як у випадках Єшуа – Ісус, Моше – Мойсей, ашиах – місія тощо).

Згідно нашої гіпотези, яку ми сформулювали і прагнули обґрунтувати в низці публікацій [1; 6 та ін.], мова як така, а насамперед так звані три Святі мови і церковнослов'янська, були «будівельним матеріалом» СХЦ; за допомогою переважно штучно утворених слів чи слів, запозичених і адаптованих з «живих» мов, утворювалися численні топоніми, етніміми, назви країн, імена, навіть назви язичницьких богів (у всякому разі в германській і слов'янській міфології можна, бодай гіпотетично, реконструювати кілька персонажів) тощо, обов'язково з очевидними чи латентними семантичними елементами, безпосередньо апелюючи до базових християнських цінностей. В такий спосіб досягався ефект утворення високого рівня тотальності мовної монотейстичної аури, в якій мали в перспективі «розчинитися» романський, германський, слов'янський, кельтський та інші соціальні, етнокультурні, територіальні сегменти СХЦ.

Для прикладу звернемося до базового терміну нашої теми, навколо якого, власне, так чи інакше зосереджується решта термінів, які з різним ступенем успішності «обслуговували» протягом Середньовіччя соціально-економічну та правову сфери, а саме до концепту «феодалізм». Численні спеціалізовані дослідження досить переконливо довели, що спочатку у французьких юристів (так званих «февдистів») XVI – XVII ст., а пізніше інтелектуалів-енциклопедистів XVIII ст. оформилася практика застосування прикметника «феодальний» стосовно «старого режиму» з властивим йому диктатом монархічної влади, світської й духовної аристократії тощо, і тільки власне французька і німецька романтична історична наука першої половини XIX ст. почала активно і системно використовувати іменник «феодалізм». Втім, запозичені католицьким середньовічним Заходом з класичної латини кілька слів, сфокусованих навколо поняття *foedus*, застосовувалися в напрямку максимального «вичавлювання» з їх семантичного підґрунтя всього, що вкладалося в християнську систему координат. Іменник *foedus, eris n* мав значення «союз», «договір», «зв'язок» та інші близькі за змістом і використовувався римлянами найчастіше стосовно різних домовленостей з варварами, в тому числі і щодо запрошення германських чи кельтських племен до співробітництва в якості федератів (останнє слово є в свою чергу похідним від *foedus*). Прикметник *foedus, a, um* означав «огидний», «потворний», «мерзотний», «брудний» тощо, що фіксувало ставлення цивілізованих римлян до варварських народів, хоча і систематичних союзників. Дієслово *foedo, āvī, ātum, āre* означало «бруднити», «спотворювати», «ганьбити», «знеславлювати», «бити», «вбивати», «ранити», «катувати», «знущатися», «спустошувати» та ін. Як бачимо, *foedus* має досить широкий семантичний діапазон навіть з протилежними змістовими значеннями, але якщо врахувати особливості християнського віровчення, то стають очевидними такі вузлові елементи, як «союз» чи «договір» (між Богом і єврейським народом в Старому Заповіті, між Богом і всіма людьми – в Новому), «огидний», «потворний», «брудний»

– базові і початкові значення грецького *χρῖστος* – «брудний», «масний» від дієслова *χρῖσμα* – «бруднити», які вже в християнській традиції набули значення «помазаник» і, власне, *Χρῖστος* – Христос (калька єврейського *משיח*). А ціла низка негативних значень прозоро натякали кожному християнину, незалежно від місця в ієрархії, про підступність і спокуси з боку лукавого. Тобто, всього одне слова фокусувало необхідну кількість конотацій, які мали в ідеалі надавати всій сукупності соціально-економічних й інших суспільних стосунків (говорючи узагальнено – власне феодальних) містично-діалектичної християнської юридичної і релігійно-моральної відповідальності.

В запропонованому розумінні феномену феодальної системи остання постає як свідоме перенесення на світську сферу провідних принципів організації парафій, створення в соціальному, економічному, культурному, зрештою – побутовому просторі щільної мережі мирських аналогій церкви як Тілу Христовому – держави як містичного тіла правлячої династії (принцип *corpus fratrum*, тобто «тіло братів» як відповідник об'єднання апостолів на Таємній Вечері через Кров і Плоть Христову), насичення ритуалу і суті бенефіція – «доброго пожалування» чи «благого дару» символічною паралеллю з таїнством євхаристії (що грецькою, власне, і означає «благе пожалування»), сеньйорально-васальних зв'язків – паралеллю з ієрархією синів Якова при їх затвердженні Волею Господа над тими чи іншими частинами Святої Землі тощо. Традиційне тлумачення феодалізму в якості переважно тотального панування великого землеволодіння і згаданої системи сеньйорально-васальних зв'язків фіксує тільки низку похідних особливостей, суть же полягає в охарактеризованому комплексі символічно-містичних паралелей, створених і підтримуваних зусиллями духовної і світської влади.

В запропонованому сенсі феодальна система виглядає доволі гнучкою, не орієнтованою, згідно поширеної в традиційній медієвістиці думці, на французький стандарт (так званий *L'île de France*), а добре пристосовуванню до конкретних географічних, етнокультурних чи інших умов. Давньоруський феодалізм в такий спосіб мав набути специфічних рис тільки з огляду на, по-перше, свідоме прагнення держави бути свого роду християнським еталоном (не в сенсі пихатості, а глибокого усвідомлення особливої ролі, статусу та відповідальності), по-друге, періодичного запровадження прямих біблійних запозичень в організації, зокрема, дуумвіратів і тріумвіратів, розподілу Рюриковичів по князівствах, в тому числі так званого «лествичного» сходження за прикладом Сходів Якова в Книзі Буття, яке хибно продовжує називатися феодальною роздробленістю, практики існування у князів, крім хрестильного, ще одного імені, по-третє, орієнтування в екстремальних ситуаціях не на канонічні правила, в на так звані євангельсько-апостольські чи святоотечеські прецеденти, що дозволяло вирішувати складні питання не за рахунок законів і норм, в авторитетних і освячених прикладів, одночасно не дискредитуючи перших і перетворюючи останні нормативні. В останньому випадку йдеться, про поставлення київських митрополитів без попереднього благословення вселенських патріархів (Ларіон і Климентій), перезахоронення князів-язичників з хрещенням їх залишків (вбиті брати Володимира Великого Олег і Ярополк за сприяння Ярослава Мудрого).

Оскільки ще на початку було заявлено, що викладене у даній розвідці є виключно гіпотетичним, сукупністю кількох припущень з тільки певною «претензією» на концептуальність, то і висновки об'єктивно будуть просякнуті умовністю. Читач помітив, що запропоновані інтерпретації частково чи кардинально різняться з загальноприйнятими в сучасній історичній науці, втім зовсім не заперечують право на існування традиційних підходів, а пропонують вважати сформульоване як альтернативне, паралельне. Суть останнього полягає у погляді на християнське Середньовіччя як таке і на його руський і власне феодальний сегменти немов би з погляду самого Середньовіччя, а не під кутом зору наукових конструкцій переважно XIX – початку XXI ст., як часто, на жаль, буває. Запропонований підхід полягає у спробі оцінити сутність давньоруського феодалізму під кутом зору саме теологічно-лінгвістичного підходу, органічно властивому християнському Середньовіччю, тільки охарактеризованого на рівні збалансованої конструкції з теологічних і світських концептуальних і термінологічних компонентів елементів. Надалі шляхом органічно-збалансованого поєднання власне історичних, теологічно-лінгвістичних чи інших, у разі потреби, дослідницьких стратегій можна буде суттєво поглибити пошуки у запропонованому напрямку й, у випадку необхідності, можливо навіть відмовитися від деяких висунутих положень.

Список використаних джерел та літератури:

1. Виноградов, Г. М. Давньоруська державність: теологічно-лінгвістична модель та принципи практичної реалізації. Дніпро, 2018. 372 с.
2. Виноградов, Г. М. Інтелектуальна модель давньоруського феодалізму: історіографічні й теоретико-методологічні виміри. *Україна гуманітарних і соціально-економічних вимірах: Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції*. 30 – 31 березня 2018 р. м. Дніпро / Наук. ред. О. Ю. Висоцький. Дніпро, 2018. Ч. I. С. 162 – 164.
3. Виноградов, Г. М. Категорія «феодалізм» в теоретико-методологічних обіймах сучасної медієвістики. *Актуальні проблеми розвитку освіти і науки а умовах глобалізації: Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції*, м. Дніпро, 28-29 жовтня 2016 р. / наук. ред. О. Ю. Висоцький. Дніпро, 2016. Ч. II. С. 163 – 165.
4. Виноградов, Г. М. Ключові алгоритми створення середньовічними інтелектуалами символічно-лінгвістичної моделі феодалізму. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія* / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. 2016. Т. 24. № 1. С. 9 – 11.
5. Виноградов, Г. М. Пасинок Кліо: об'єктивні та суб'єктивні причини концептуальної невизначеності давньоруського феодалізму. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України* / ред. кол.: Г. В. Папакін (гол. ред.) та ін. Київ, 2015. Т.30. С. 33 – 42.
6. Виноградов, Г. М. Середньовічна християнська цивілізація як богословсько-лінгвістична модель. *Філософія. Культура. Життя: [міжвуз. зб. наук. пр.]* / ред. кол.: Капітон В.П. (гол. ред.) та ін. Дніпро, 2014. Вип. 40. С. 6 – 16.
7. Дворниченко, А. Ю. Зеркала и химеры. О возникновении древнерусского государства. СПб.: ; М., 2014. 560 с.
8. Кухенбух, Л. «Феодализм»: о стратегиях употребления одного неудобного понятия. *Новое литературное обозрение*. 2006. № 5. С. 32 – 49.
9. Свердлов, М. Б. Общественный строй Древней Руси в русской исторической науке XVIII – XX веков. СПб., 1996. 330 с.
10. Свердлов, М. Б. Становление феодализма в славянских странах. СПб., 1997. 321 с.
11. Guerreau, A. À la recherche de la coherence globale et de la logique dominante de l'Europe féodale. *Die Gegenwart des Feudalismus. Présence du féodalisme et présent de la féodalité. The Presence of Feudalism* / Hrsg. von N. Fryde, P. Monnet, O. G. Oexle. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2002. S. 195 – 210.
12. Guerreau, A. Fief, féodalité, féodalisme. Enjeux sociaux et réflexion historique. *Annales ESC*. 1990. Vol. 45. P. 137 – 166.
13. Guerreau, A. L'Avenir d'un passé incertain. Quelle histoire du Moyen Âge au XXIe siècle? P., 2001. 468 p.
14. Guerreau, A. Le féodalisme. Un horizon théorique. P., 1980. 456 p.
15. Kuchenbuch, L. "Feudalismus": Versuch über Gebrauchsstrategien eines wissenspolitischen Reizwortes. *Die Gegenwart des Feudalismus. Présence du féodalisme et présent de la féodalité. The Presence of Feudalism* / Hrsg. von N. Fryde, P. Monnet, O. G. Oexle. Göttingen, 2002. 293 – 323.

References

1. Vynohradov H. M. Davnoruska derzhavnist: teolohichno-linhvistychna model ta pryntsy py praktychnoi realizatsii: Monohrafiia [Tekst]. D.: Aktsent PP, 2018. 372 s.
2. Vynohradov H. M. Intelektualna model davnoruskoho feodalizmu: istoriografichni y teoretyko-metodolohichni vymiry [Tekst]. *Ukraina humanitarnykh i sotsialno-ekonomichnykh vymirakh: Materialy III Vseukrainskoi naukovoї konferentsii*. 30 – 31 bereznia 2018 r. m. Dnipro / Nauk. red. O. Yu. Vysotskyi. Dnipro: SPD «Okhotnik», 2018. Ch. I. S. 162 – 164.
3. Vynohradov H. M. Katehoriia «feodalizm» v teoretyko-metodolohichnykh obiiimakh suchasnoi mediievistyky [Tekst]. *Aktualni problemy rozvytku osvity i nauky a umovakh hlobalizatsii: Materialy II Vseukrainskoi naukovoї konferentsii*, m. Dnipro, 28-29 zhovtnia 2016 r. / nauk. red. O. Yu. Vysotskyi. Dnipro: Roial Prynt, 2016. Ch. II. S. 163 – 165.
4. Vynohradov H. M. Kliuchovi alhorytmy stvorennia serednovichnyimi intelektualamy symvolichno-linhvistychnoi modeli feodalizmu [Tekst]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Seriia: Istoriia ta arkheolohiia* / red. kol.: S. I. Svitlenko (vidp. red.) ta in. 2016. T. 24. № 1. S. 9 – 11.
5. Vynohradov H. M. Pasynok Klio: obiektyvni ta subiektyvni prychny kontseptualnoi nevyznachenosti davnoruskoho feodalizmu [Tekst]. *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv Instytutu ukrainskoi arkheografii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy* / red. kol.: H. V. Papakin (hol. red.) ta in. K.: Instytut ukrainskoi arkheografii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy, 2015. T. 30. S. 33 – 42.
6. Vynohradov, H. M. Serednovichna khrystyianska tsyvilizatsiia yak bohoslavsko-linhvistychna model [Tekst]. *Filosofia. Kultura. Zhyttia: [mizhvuz. zb. nauk. pr.]* / red. kol.: Kapiton V.P. (hol. red.) ta in. D.: DDFA, 2014. Vyp. 40. S. 6 – 16.
7. Dvornychenko A. Yu. Zerkala y khymery. O voznyknovenny drevnerusskoho hosudarstva [Tekst]. SPb.: ; M.: Evraziya; YD «Klyo», 2014. 560 s.
8. Kukhenbukh, L. «Feodalizm»: o stratehiyakh upotrebleniya odnogo neudobnogo poniatyia [Tekst] / per. H. Snezhynskoi. *Novoe lyteraturnoe obozrenye*. 2006. № 5. S. 32 – 49.
9. Sverdlov M. B. Obshchestvennyi stroi Drevnei Rusy v russkoi ystorycheskoi nauke XVIII – XX vekov [Tekst]. SPb.: Yzd-vo «Dmytryi Bulanyn», 1996. 330 s.
10. Sverdlov, M. B. Stanovlenye feodalizma v slavianskykh stranakh [Tekst]. SPb.: Yzd-vo «Dmytryi Bulanyn», 1997. 321 s.

11. Guerreau, A. À la recherche de la coherence globale et de la logique dominante de l'Europe féodale [Texte]. *Die Gegenwart des Feudalismus. Présence du féodalisme et présent de la féodalité. The Presence of Feudalism* / Hrsg. von N. Fryde, P. Monnet, O. G. Oexle. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2002. S. 195 – 210.
12. Guerreau, A. Fief, féodalité, féodalisme. Enjeux sociaux et réflexion historique [Texte]. *Annales ESC*. 1990. Vol. 45. P. 137 – 166.
13. Guerreau, A. L'Avenir d'un passé incertain. Quelle histoire du Moyen Âge au XXIe siècle ? [Texte]. P.: Seuil, 2001. 468 p.
14. Guerreau, A. Le féodalisme. Un horizon théorique [Texte]. P.: Seuil, 1980. 456 p.
15. Kuchenbuch, L. "Feudalismus": Versuch über Gebrauchsstrategien eines wissenschaftspolitischen Reizwortes [Text]. *Die Gegenwart des Feudalismus. Présence du féodalisme et présent de la féodalité. The Presence of Feudalism* / Hrsg. von N. Fryde, P. Monnet, O. G. Oexle. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2002. S. 293 – 323.

Отримано: 23.05.2019 р.

Прорецензовано: 12.06.2019 р.

Прийнято до друку: 10.07.2019 р.

e-mail: tania.stepurko@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-28-14-19

Дубляниця Т. Розвиток міст ковельського староства в XVI ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. Вип. 28. С. 14–19.

УДК 352.07(477.82)»15»

*Тетяна Дубляниця***РОЗВИТОК МІСТ КОВЕЛЬСЬКОГО СТАРОСТВА В XVI СТ.**

У статті проаналізовано розвиток міст Ковельського староства в XVI ст., а саме м. Ковеля, Вижви та Милянович. Розглянуто процес формування вуличної мережі, кількість будинків, розвиток ремесла, види та розміри міських податків. Дослідження здійснено на основі опрацювання опісово-статистичних джерел: інвентарів 1556 та 1590 рр., податкових реєстрів 1570, 1576, 1577, 1583, 1589 рр.

Ключові слова: *інвентар, податковий реєстр, ремісники, цехи, Магдебурзьке право, міські податки.*

*Tetiana Dublianytsia***THE DEVELOPMENT OF THE TOWNS
OF KOVEL STAROSTVO IN THE XVITH CENTURY**

The development of the towns of the Kovel starostvo in the 16th century was analyzed in the article. There were Kovel, Vyzhva and Mylianovychi. Organization of municipal self-government was described, since towns had been organized on Magdeburg Law. The process of forming the street network of the Kovel towns over the century was considered. The sizes of towns have been tried to find out based on information on the number of houses. The development of craft and trade is the main feature of the town. Much attention was devoted to this problem. The number of artisans, their specialization in each of the towns of Kovel starostvo in different periods and the way of organizing workshops were described in the study. Types and sizes of town taxes were analyzed in the article.

Descriptive and statistical sources have been used in the study of this problem. There are unpublished inventories of 1556 and 1590. The first was created at the transfer of possessions from Queen Bona to Zhigimont Augustus. The second – when the region returns from the descendants of Kurbsky to the state possessions. Published tax registers of 1570, 1576, 1577, 1583, 1589 were used in the research. This sources make it possible to trace the evolution of the situation of towns of Kovel starostvo in the 16th century, since its were created in different periods of the studied time. The results of the research can be used to study the towns of the northwestern part of Volyn, as this region is poorly equipped with descriptive statistical sources. Also, the results of the study can be used to compare the development of towns in other regions. The study is important in connection with the priority study of the development of towns throughout the state, and not separate economic and administrative units in the past.

Keywords: *inventory, tax registers, artisans, shop handicraft, workshops, Magdeburg Law, town taxes, street network, market houses, street buildings, poor huts.*

Соціально-економічні зміни, що відбувалися в XVI ст. у зв'язку з утвердженням фільваркової системи господарства стосувалися насамперед сільської місцевості, але також впливали на становище міст, які були символами торговельно-грошових відносин. Близькість міських осередків значною мірою впливала на економічний розвиток сільських округ. Тому вивчення становища міст є одним з ключових аспектів для дослідження соціально-економічного розвитку того чи іншого регіону.

Дослідження розвитку міст та міського життя завжди було популярним в українській історіографії. В більшості випадків ці праці мали узагальнюючий характер і стосувалися усього українського регіону. Наприклад, дослідження О. С. Компан присвячене розвитку міст України в др. пол. XVII ст. чи П. М. Саса – характеристиці феодальних міст України в кін. XV – 60-х рр. XVI ст. [9, 10]. Вперше предметом дослідження став локаційний рух у окремо взятому Волинському регіоні у праці А. Є. Зайця [7]. Разом з тим недостатнім залишається вивчення окремих міст, а також міст певних господарсько-адміністративних одиниць ранньомодерного часу. Саме таким може бути дослідження присвячене розвитку міст Ковельського староства.

Особливе місце у вивченні становища міст XVI ст. належить інвентарям, які окрім констатації фактів у багатьох випадках можуть містити описовий матеріал. Саме такими джерелами для вивчення міст Ковельщини є інвентарі 1556 та 1590 р. Найбільшу групу описово-статистичних джерел даного періоду становить податкова документація: податкові реєстри Волинського воєводства за 1570, 1577, 1583, 1589 рр. та поборові реєстри волості 1576 р., 1590 р. Вона характеризується регулярністю створення для другої половини XVI ст., що дає можливість простежити процес розвитку певних аспектів. Крім цих джерел певну інформацію про розвиток міст Ковельщини можна почерпнути в документах «Архиву Юго-Западной России», в основній масі це грамоти королеви Бони, а також документах, опублікованих у праці Н. Д. Іванишева присвяченій кн. А. М. Курбському [5, 6].

За даними вищеперахованих джерел в Ковельському старостві було три міста – Ковель, Вишва та Миляновичі. Хоча лише одне з них, м. Ковель, за усіма показниками (кількістю домів, вуличною мережею, наявністю ремісничих спеціальностей, єврейської громади) відповідало статусу міста, два інших, скоріш за все, можна назвати містечками.

Місто Ковель утворилося з села Ковле, яке було вотчиною князів Любартовичів Сангушків. В 1518 р. Сигизмунд I надав Василю Михайловичу Сангушко жалувальну грамоту на створення з села міста і влаштування його на Магдебурзькому праві. Також новому місту було надано право створити ярмарки і торги. Кн. Сангушко 1543 р. передав Ковель взамін на інші поселення королеві Боні [8, с. 317 – 318]. Саме з грамот королеви Бони дізнаємося перші відомості про спосіб організації життя в місті. Грамота від 14 серпня 1547 р. свідчить про існування в Ковелі єврейської громади, що є важливою характеристикою при дослідженні поселень, оскільки євреї завжди тяжіли до міських занять. В цьому документі євреї звільнялися від сплати різних податків і данин, окрім щорічного чиншу в розмірі 1 червонця від кожного двору [2, с. 49 – 50]. Грамотою від 9 січня 1556 р. королева Бона наказувала ковельському старості стежити щоб євреї не селилися поза відведеною для них у місті вулицею і щоб християни не будували домів на єврейській вулиці. Євреї, які мали на Ринку будинки повинні були їх перенести, те саме стосувалося християн, які мешкали на жидівській вулиці [2, с. 56 – 57].

«Грамота королеви Бони, що звільняє бурмістрів і писаря ковельського магістрату від сплати чиншу 9 січня 1556 р.» подає певні відомості про самоврядування міста [2, с. 57 – 58]. Більш детальний опис самоврядування м. Ковеля вміщено у праці Н. Д. Іванишева. Управління покладалося на бургомистра і ратманів. Міщани щорічно, в першій понеділок після Нового року, обирали поміж себе 8 осіб, із числа яких ковельський староста вибирав 4 ратманів, призначаючи одного з них бургомистром. До обов'язків бургомистра і ратманів входило відання міськими доходами і видатками, поліцейські функції, право стягувати штрафи. Бургомістр виконував свої функції протягом місяця з дня виборів, а потім передавав свої повноваження старшому із ратманів, який так само по завершенню місячного терміну, передавав посаду наступному ратману і так далі, до нових виборів. Судова влада надавалася вйту та лавникам, або присяжним засідателям. Війта обирав ковельський староста серед цехових міщан, а лавників – поміж себе міщани, які обов'язково давали присягу в присутності бургомистра і ратманів. Війта і лавників обирали на все життя. Незадоволені їхнім судовим рішенням подавали апеляцію бургомистру і ратманам; на рішення бургомистра і ратманів подавалася апеляція ковельському старості, а на рішення старости – в королівський суд [8, с. 318 – 319].

Важливим фактором в характеристиці міст є розвиток ремесла та торгівлі. Грамотою 1556 р. королева Бона дозволяла ремісникам міста Ковеля влаштувати цехи [2, с. 58]. Про цехову організацію дізнаємося, з грамоти наданої ковельському цеху шевського ремесла. На чолі цеху стояв цехмістр та 4 брати. Обирали цехмістра кожного року старші і менші брати. Молодші представляли старшим обраних ними, а ті вже обирали серед представлених. Цехмістр з обраною братією звідував доходами і витратами, щорічно звітуючи з даного приводу. Насамперед цех повинен був забезпечити церкву, а по мірі можливості влаштувати лікарню. Крім того зі скарбниці виділяли допомогу кожному брату в разі хвороби чи іншого особливого випадку, що призвів до зубожіння. При вступі в цех ремісник повинен був пригостити цехмістра і всю братію, представивши при цьому зразок роботи. Після цього, на протязі двох тижнів – прислужувати цеху, і віддати в скарбницю необхідний збір – 32 фунти воску на церкву і лікарню. В обов'язки прислужника входило: служити старшому і молодшому, стояти біля дверей, приносити скриньку з грішми і ставити на стіл, коли прикаже цехмістр, не пускати сторонніх на засідання і нагадувати братії щоб вела себе спокійно і слухала справу. За сказане на засіданні непристойне слово стягували штраф в розмірі 2-х фунтів воску. Всі брати давали на братські потреби по 30 грошей, а кожному чверть року – на пушку по 8 грошей. У своєму розпорядженні кожен

брат міг мати в майстерні 4-х підмайстрів чи учнів зі слугою. Представники єврейської національності могли мати підмайстра і слугу. При порушенні цього правила стягувався штраф в розмірі 12 грошей. Таким чином цехова скарбниця наповнювалася завдяки зборів з братії цеху та ремісників, які приїжджали на ярмарки, а також штрафів. Кожен з братії повинен був слідкувати щоб поза межами цеху ніхто таємно не займався ремеслом [5, с. 319 – 322].

В Ковелі відбувалися щотижневі торги та щорічні ярмарки. З більш пізнього джерела (1611 р.) дізнаємося, що торги проводилися по п'ятницям, а ярмарки двічі на рік – на Воздвиження та на п'ятий день після Різдва [5, с. 326].

Найбільш хронологічно раннім джерелом, що надає інформацію про кількісні характеристики не лише міста Ковеля, але й Вижви та Милянович є інвентар 1556 р., створений при переході Ковельського староства від королеви Бони до Жигимонта-Августа. За даними інвентаря в Ковельському старостві налічувалося 39 поселень, з яких 3 були містами [1, арк. 3, 28, 43]. Загальновідомо, що про розвиток міста свідчить насамперед кількість осілої людності або дворів, розвиток вуличної мережі, ремісничих спеціальностей та торгівлі. За цими критеріями статусу міста найбільше відповідав Ковель. Тут було 330 будинків, 19 єврейських, а також мешкало 38 коморників, 5 гуменників, 4 замкових слуги [1, арк. 12 – 13], у м. Вижві – 115 будинків, 2 єврейські будинки [1, арк. 31], м. Миляновичах – 44 будинки і 12 городників [1, арк. 43 – 44]. Скориставшись запропонованим поділом міст на три групи: малі (до 200 будинків), середні (від 200 до 700 будинків) і великі (більш ніж 700 будинків), Вижву і Миляновичі можна віднести до малих міст, а Ковель – до середніх [10, с. 21 – 22].

З описів інвентаря вулична мережа м. Ковеля була представлена 5 вулицями (Півгрецька, вулиця за жидівською брамою, Підлузька, Шамаревська, Підлузька на волі та, ймовірно, Ринковою площею, оскільки прямо в інвентарі про це не сказано [1, арк. 3, 6, 7, 8]. Беручи до уваги, що тут проживала третина всіх міщан В. Б. Атаманенко припускає що навряд чи таким великим міг бути Ринок, ймовірно, йшлося або про вулицю, або про ринкову площу та ще якусь вулицю [3, с. 16]. Також в м. Ковелі знаходився Козій ринок та передмістя Глинянка [1, арк. 9, 11]. Найбільшу кількість населення мав Козій ринок, а найменшу – Шамаревська вулиця та передмістя Глинянка [1, арк. 8, 9 – 12]. При описі м. Вижви та м. Милянович інвентар не вказує на вуличну мережу, лише у Вижві було передмістя Вижівська Воля [1, арк. 30]. Наявність передмістя безумовно свідчила про розвиток міста, адже з часом воно перетворювалося на новий міський осередок [3, с. 16].

Проаналізувати ремісничі спеціальності та рівень розвитку ремесла міст Ковельщини за інвентарем 1556 року практично неможливо, бо в описі ця категорія не виокремлюється. Визначити професії лише деяких міщан можемо за вставками поряд з їхніми іменами. Найчастіше серед ковельських міщан зустрічається вставка «швець», «шевчик», «шевко» – 18 разів, «коваль» – 10, «кузнец» – 5, «місник» – 4, лише по 3 рази – «злотаж» та «гончар», 2 рази – «шаповал», по 1 разу – «будник», «коleshник», «кушнір» [1, арк. 3 – 12]. Серед ремісничих прізвищ виживських міщан зустрічаються «коваль» (5 разів) «швець» (4рази), «гончар» (2 рази) та «ситник» (1раз) [1, арк. 28 – 30]. При описі м. Милянович вказівки на ремісничі спеціальності міщан відсутні.

Інвентар 1556 р. вказує на існування в Ковелі 19 жидівських будинків, які оподатковувалися [1, арк. 13], у м. Вижві – 2 [1, арк. 31]. Євреї в Ковелі становили близько 7% населення (якщо враховувати 23 будинки, з яких 19 підлягали оподаткуванню), у Вижві – 1,3%. У Миляновичах єврейська громада була відсутньою, так само як і вказівки на ремісничі спеціальності.

Досить докладно в джерелі описано повинності міщан. Проаналізуємо спочатку повинності ковельських міщан. В XVI столітті сільське господарство в економіці більшості міст України відігравало ще важливу роль, тому однією зі статей доходів був земельний чинш. За користування землею з лану платили по 6 грошів (всього 106 ланів), з фільваркового моргу – по 3 гроші (155/11), з моргів в полях – по 11 грошів (733/14), з моргу сіножаті – по 11 грошів (330), з пшепоку – по 3 гроші. З 330 будинків платили по 6 грошів, лазебчизни – по 4 гроші, від 41 коморника – по 2 гр., від 5 гуменників – по 2 гр., з 8 домів попівських – по 4 гр., 43 коморників – по 3 гр., з 19 домів жидівських – по червонцю, з 3 коморників – по 21 гр., з 1 дому – по 20 гр., з 3 домів руських – по 6 гр., з плаців пустих – по 6 гр. Окремою статтею доходів були прибутки від млинів, солодовень, броварень і корчмів. З 5 солодовень давали по 10 грошів, з 2 млинів, броварні і корчми чинш складав 190 гр. [1, арк. 14]. Загальна сума чиншу з м. Ковеля складала 305 кіп 59 грошів [1, арк. 14].

Вижівські міщани з лану платили так як і ковельські по 6 грошів (всього 135 ланів), з дому по 3 гроші (155 домів), що було вдвічі менше, з 2 жидівських домів – по 16 грошів. Також тут була присутня медова

данина у розмірі 24 грошів за кожну ліпечну меду (всього 11 ліпечин). За копу було передано в оренду 5 млинів. Всього платежі з м. Вижви становили 71 копу 8 грошів [1, арк. 31]. У Милянвичах чиншу платили з кожного дому і лану по 3 гроші (всього домів 44 і ланів 40). Броварня і корчма були орендовані за 7 кіп. Доходи приносили також 2 млини. В сумі платежі склали 11 кіп 36 грошів [1, арк. 44].

Певним недоліком при описі міст є те, що в інвентарі відсутня будь-яка інформація про замок, військовий потенціал, мала інформативність, що стосується професійної та національної приналежності міщан. Загалом, вся інформація спрямована на визначення прибутковості міст.

Податковий реєстр 1570 р. містить інформацію про кількість домів в містах, яку звичайно можна порівняти з даними попереднього джерела, зробивши певні висновки. Проблемою залишається лише те, що інформація по Вижві та Милянвичах подана сумарно. Таким чином в м. Ковелі 1570 р. було 14 ринкових та 382 вуличних будинки, у м. Вижві та Милянвичах – 6 ринкових та 132 вуличних. Порівнявши дані з інвентарем 1556 р., в Ковелі кількість забудови збільшилась, а двох інших містечках навпаки, хоча не в значній кількості. Податок ковельських міщан для ринкових будинків становив 6 грошей, вуличних – 4, миляновецьких і вижівських – 4 і 2 гр. відповідно. Реєстр вказує кількість ремісників, але без жодної вказівки на їхню спеціалізацію. В Ковелі їх нараховувалося 139, Вижві та Милянвичах – 17, з них стягувався податок 4 гроші. Розміри податків в містах були майже однаковими: з волюки – 20 гр., городів – 1 гр., коморників – 4 гр., убогих – 4 гр., перекупів – 7 гр. в Ковелі та 4 гр. в Вижві та Милянвичах, млинів – 24 гр. [11, с. 24]. Врахувавши всю зазначену інформацію про розміри податків, можна розрахувати прибутки від них: в Ковелі – 171 злотий, 2 гроши, Вижві та Милянвичах – 53 злотих, 22 гроши.

Поборовий реєстр 1576 р. є свого роду унікальним описово-статистичним джерелом, яке дозволяє в повній мірі реконструювати вуличну мережу міст, її забудову, з'ясувати не лише кількість ремісників, але й їх спеціальності і, звичайно, у зв'язку зі своєю функцією, описати розмір міських податків. Вулична мережа м. Ковеля 1576 р. була представлена Ринком, на якому знаходилося 19 будинків, Замковою вулицею (12 буд.), вул. Мацевич (24 буд.), Кошерською (9 буд.), Горшарською (14 буд.), Володимирською (22 буд.), Повгрецькою (36 буд.), Лазебною (21 буд.), на передмісті вул. Коренська (34 буд.), вул. від Глинянки (14 буд.), вул. від брани Кошерської (41 буд.), вул. Русакова (21 буд.), Підгласька (19 буд.), Луцевич (19 буд.), Воленська (29 буд.) і Глинянка (26 буд.). Всього було 302 вуличних будинки і 39 убогих халуп [4, с. 261 – 271]. Якщо порівняти з вуличною мережею, зазначеною в інвентарі 1556 р., то вона значно розширилася за 20 років, збереглися назви лише двох вулиць, хоча кількість будинків практично не зросла. Спостерігаємо також розвиток вуличної мережі у м. Вижві, якщо в інвентарі зазначалося наявність лише передмістя, то поборовий реєстр фіксує наявність Ринку (12 буд.) та трьох вулиць: Ратенської (27 буд.), Борздовської (16 буд.) та Загорської (14 буд.). Всього було 50 вуличних будинків і 7 убогих халуп [4, с. 303 – 305]. У містечку Милянвичі окрім Ринку (5 буд.) було дві вулиці: Окольна (38 буд.) і вул. до Греблі (23 буд.). Всього – 57 вуличних будинків і 4 убогих халупи [4, с. 287 – 288]. Традиційно м. Милянвичі залишалося найменшим за розмірами, але помітне кількісне зростання у порівнянні з 1556 роком.

З питання організації ремесла поборовий реєстр 1576 р. є найбільш інформативним з описово-статистичних джерел Ковельщини. Він вказує на його організацію не лише в місті, але й по всій волості у формі вийтівств. Так, у м. Ковелі нараховувалося 59 ремісників, найбільше серед яких було шевців – 11, шаповалів – 7, кравців – 6, ковалів та кушнірів – по 5, токарів – 4, горшарів – 3. По два представники мали постригачі, котельники, золотарі, теслі, лучники та римарі, по одному – слюсар, стельмах, колотник, столяр, поврозник і сидельник [4, с. 275 – 276]. Лише 8 ремісників було у м. Вижві: 2 шевці, слюсар, коваль, поврозник, горшар, бондар, кушнір [4, с. 306]. Так само м. Милянвичі мало 8 представників ремісничих спеціальностей: 3 кравці, по 2 бондарі і кушніри, 1 швець [4, с. 289]. Окрім міст, 126 ремісників зазначено у Мощенському, Миляновецькому, Зарецькому та Виживському вийтівствах [4, с. 285 – 286, 295 – 296, 301 – 303, 309 – 310]. Було ще п'ять Поліське вийтівство, в якому ремісники не зазначались [4, с. 314].

Міські податки були наступними: з ринкових будинків платили по 4 гр., вуличних – по 2 гр., убогих халуп – по 1 гр., з городу – по 1 гр., з волюки – по 20 гр., з коморників – по 4 гр., а з убогих – по 3 гр., з гультяїв – по 12 гр., з ремесла – по 4 гр. [4, с. 271 – 276, 288 – 289, 305 – 306]. Тобто в усіх трьох містах податкова ставка була однаковою. Дохід від перерахованих податків в м. Ковелі становив 65 злотих 3 гроши, м. Вижві – 25 злотих, 14 грошів, м. Милянвичі – 28 злотих, 9 грошів.

Податковий реєстр Волинського воєводства 1577 року найскупіший на відомості, оскільки в ньому відсутня інформація про містечка Вижву та Милянвичі, лише короткий опис м. Ковеля. Саме з

нього дізнаємося про існування в Ковелі 31 ринкового будинку, 215 вуличних та 35 убогих халуп, а також наявність 42 ремісників. Види податків та їх розміри були такими самими як в податковому реєстрі 1576 р. [11, с. 64].

Наступний податковий реєстр 1583 р. вже містить інформацію окремо по трьох містах, але зазначає лише розмір податку з будинків, який порівнюючи з попередніми роками значно збільшився. В м. Ковелі з будинків ринкових брали по 16 гр., у м. Вижві та Милянвичах – по 6 гр., вуличних будинків – по 8 гр. і 4 гр. відповідно, з ковельських будинків передмістя – по 4 гр., з убогих халуп у Вижві та Милянвичах – по 2 гр. Відповідно, у м. Ковелі було 11 ринкових, 86 вуличних і 115 будинків передмістя; у м. Вижва – 7 ринкових, 39 вуличних будинків і 7 халуп; у м. Милянвичі – 4 ринкових, 37 вуличних будинків і 9 халуп. Зазначено 35 ремісників у Ковелі та по 3 у Вижві та Милянвичах. Вказано також кількість ланів, коморників, перекупів, пекарів, злотників, але розміри податку з них не показано [11, с. 120 – 121].

Реєстр 1589 р. зазначає лише окремо прибутки від м. Ковеля, Милянвич та Вижви, від ланів, ремісників, коморників, слуг жидівських, оренди. При цьому не вказано з якої їх кількості ці прибутки було отримано. Зазначено суму від Ковеля 273/16 флоренів, Вижви – 30/17 фл., Милянвич – 27/4 фл. [11, с. 154].

Інвентар 1590 р. було складено при переданні Ковельщини з рук нащадків кн. Курбського до складу державних володінь. Його дані дають можливість відтворити вуличну мережу міст, яка зазнала зростання. Якщо в м. Ковелі 1576 р. окрім Ринку та передмістя було 15 вулиць, то в 1590 р. – вже 22 [1, арк. 96 – 139]. При цьому назви 15 вулиць залишилися тими ж, також до них додалися Салабайєвська, вул. з міста до мостовей, Головинська, Самаревська, Мощенська, Децова, Городольська вулиці [1, арк. 121, 132 – 137]. У м. Вижві так само як в 1576 р. окрім Ринку зазначено 3 вулиці, але 2 з іншими назвами – Длуга та Шевська (Загорська так і залишилася), а також на передмісті вул. Волніська [1, арк. 173 – 183]. У м. Милянвичі порівнюючи з 1576 р., окрім Ринку вже зазначено не 2, а 3 вулиці з іншими назвами – вул. за церквою Св. Петра, вул. Підстароська від Ринку, вул. від мосту і далі до Ринку [1, арк. 159 – 163].

Професійні заняття жителів м. Ковеля відображено не зовсім повно. Певні висновки можна зробити на основі податку від занять, який було сплачено від 153 ремісників, 123 торговців, 29 шинків, 11 пекарів і 1 промисловця [1, арк. 96 – 132]. Також з цього приводу певну інформацію надають прізвища міщан, або професійні приставки поряд з іменами, яких вдалося нарахувати 136 випадків. Найчастіше серед них зустрічаються ковалі (18), шаповали (13), колесники (8), шевці (7), злотники (7), римарі (6), бондарі (5). Всього присутні вказівки приблизно 37 ремісничих спеціальностей [1, арк. 96 – 132]. Стосовно Вижви та Милянвич, то прибутки від занять в інвентарі 1590 р. не вказувались. Лише при описі Вижви зазначено повинності різників, але при цьому сказано, що зараз їх немає [1, арк. 183]. Серед прізвищ вижівських міщан зустрічаємо 5 спеціальностей (слюсар, коваль, бортник, ситник, рудник по 1 представнику), миляновецьких – 4 спеціальності (по 2 ковалі і кравці, ткач і паламар) [1, арк. 160 – 163, 174, 176, 178 – 179, 183].

Збільшилася в 1590 р. порівняно з 1556 р. також єврейська громада. Хоч інвентар на відміну від попереднього не вказує чітко на кількість єврейських будинків, але принаймні 38 разів зустрічаємо щодо ковельських міщан вставку «жид», 7 разів – щодо вижівських [1, арк. 96 – 143, 173 – 183].

Про розміри міст можемо судити також по кількості доходів від них, які вказані в кінці опису кожного міста. Звичайно, найбільшим він був для Ковеля – 300 кіп, 40 грошів, 8½ пенязів, майже втричі меншим для Вижви – 135 кіп, 49 грошів, 2 пенязі і лише 35 кіп 31 грош, 5 пенязів для Милянвич [1, арк. 144, 163, 184]. Якщо порівняти їх з прибутками зазначеними в інвентарі 1556 р., то в Ковелі вони практично не змінилися, у Вижві – збільшилися майже вдвічі, у Милянвичах – майже втричі. Пояснити це, можливо, можна тим, що в сер. XVI ст. Ковель вже було достатньо сформованим містом, тоді як два інших міста лише перебували в процесі формування.

Хронологічно останнім джерелом XVI ст., яке містить свідчення з розвитку міст Ковельського староства є «Розписка в отриманні податку з Ковельських маєтностей, дана збирачем податків Волинського воєводства» 8 серпня 1591 року. В ній зазначено про отримання податку з 11 ринкових, 86 вуличних будинків, 115 вбогих хижин, 35 ремісників, 2 майстрів золотих справ, 25 перекупників і хлібниці, 12 постояльців, а також ланів в м. Ковелі. При цьому ставка оподаткування достатньо висока: з ринкових будинків – по 16 гр., вуличних будинків – по 8 гр., убогих хижин – 4 гр., ремісників – 15 гр., з лану – 15 гр. [5, с. 315 – 316]. В м. Вижві отримано податок з 7 ринкових, 39 вуличних бу-

динків і 7 убогих хижин, з 3 ремісників, 3 хлібниць, 3 постояльців і ланів [5, с. 317]. В м. Миляновичі – 4 ринкових, 37 вуличних будинків і 9 убогих хижин, 3 ремісників, 2 постояльців і ланів [5, с. 316]. Ставка оподаткування в цих двох містечках була однаковою: по 6 гр. з ринкових, по 4 гр. з вуличних будинків, по 2 гр. з хижин, по 15 гр. з ремісників, по 15 гр. з лану [5, с. 316 – 317].

Отже, за свідченнями усіх джерел в Ковельському старостві XVI ст. було три міста влаштованих на Магдебурзькому праві. При цьому лише одне з них м. Ковель за усіма показниками відповідало статусу міста, два інших – Вижва і Миляновичі скоріше можна назвати містечками. Всі вони певною мірою виконували роль господарських і адміністративних центрів. Звичайно, найбільшим містом, центром староства був Ковель, який за кількістю будинків відповідав статусу середнього міста. Він мав розгалужену вуличну мережу, яка протягом століття ускладнювалася, єврейську громаду, найбільшу кількість ремісників, які об'єднувалися в цехи. Від міста отримували найбільше прибутків. Другим за розмірами було м. Вижва – центр Виживського ключа, яке в 1556 р. мало лише передмістя, але хронологічно пізніші джерела вже фіксують певну кількість вулиць. Невеликою в місті була єврейська громада та незначна порівняно з Ковелем кількість ремісників. Відповідно, місто приносило втричі менше прибутку. Значно поступалося за усіма показниками двом попереднім містечкам Миляновичі – центр Миляновецького ключа: відсутність інформації в джерелах про єврейську громаду, найменше будинків, ремісників, низький прибуток. Хоча джерела засвідчують поступове зростання Вижви та Милянович. Всі три міста носили виражений аграрний характер, свідченням чого є користування міщан значними розмірами землі і сплата з неї податку.

Позитивним моментом, який не просто дає можливість вивчати міста Ковельщини, але й робити це в процесі різних періодів, прослідковувати еволюцію, є достатньо добра репрезентативність різного виду описово-статистичних джерел для даного господарсько-адміністративного регіону в XVI ст. Означена характеристика дає можливість вивчати міста інших регіонів Волині, які менше забезпечені подібного роду джерелами.

Список використаних джерел та літератури:

1. ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 1 (Скарб коронний). Оп. 1. Спр. 4. 195 арк.
2. Архив Юго-Западной России. Київ, 1869. Ч 5. Т. I. 636 с. (Акты о городах 1432 – 1798).
3. Атаманенко В. Б. Описово-статистичні джерела другої половини XVI – початку XVII ст. з історії міст Ковельщини. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельчати в історії України і Волині. Матеріали 50 Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції: Зб. наук. праць*. Ковель, 2013. С. 14 – 18.
4. Ерусалимский К. Ю. Реестр налоговых вылат с Ковеля и Ковельской волости. *Вестник университета Дмитрия Пожарского*. Москва, 2017. № 2 (6). С. 248 – 323
5. Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни. Киев, 1849. Т 1. 340 с.
6. Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни. Киев, 1849. Т 2. 378 с.
7. Заець А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст. Львів, 2003. 206 с.
8. Иванишев Н. Д. Сведения о Ковельском имении, принадлежавшем князю Курбскому. *Сочинения*. Киев, 1876. С. 201 – 227.
9. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. Київ, 1963. 388 с.
10. Сас П. М. Феодалные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI века. Київ, 1989. 230 с.
11. Zródła dziejowe. Warszawa, 1889. Т. XIX. 485 s.

References

1. TsDIAK Ukraine (Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv). F. 1 (Skarb koronnyi). Op. 1. Spr. 4. 195 ark.
2. Arhiv Jugo-Zapadnoj Rossii. Kiiv, 1869. Ch 5. T. I. 636 s. (Akty o gorodah 1432 – 1798).
3. Atamanenko V. B. Opysovo-statystychni dzherela druhoi polovyny XVI – pochatku XVII st. z istorii mist Kovelshchyny. Mynule i suchasne Volyni ta Polissia: Kovel i kovelchaty v istorii Ukrainy i Volyni. Materialy 50 Vseukrainskoi naukovoї istoryko-kraieznavchoї konferentsii: Zb. nauk. prats. Kovel, 2013. S. 14 – 18.
4. Erusalimskij K. Ju. Reestr nalogovyh viplat s Kovelja i Kovel'skoj volosti. Vesnik universiteta Dmitrija Pozharskogo. Moskva, 2017. № 2 (6). S. 248 – 323
5. Zhizn' knjazja Andreja Mihajlovicha Kurbskogo v Litve i na Volyni. Kiev, 1849. T 1. 340 s.
6. Zhizn' knjazja Andreja Mihajlovicha Kurbskogo v Litve i na Volyni. Kiev, 1849. T 2. 378 s.
7. Zaiets A. Urbanizatsiinyi protses na Volyni v XVI – pershii polovyni XVII st. Lviv, 2003. 206 s.
8. Ivanishev N. D. Svedeniya o Kovel'skom imenii, prinaldezavshem knjazju Kurbskomu. Sochineniya. Kiev, 1876. S. 201 – 227
9. Kompan O. S. Mista Ukrainy v druhii polovyni XVII st. Kyiv, 1963. 388 s.
10. Sas P. M. Feodal'nye goroda Ukrainy v konce XV – 60-h godah XVI veka. Kiev: Naukova dumka, 1989. 230 s.
11. Zródła dziejowe. Warszawa, 1889. T. XIX. 485 s.

Отримано: 29.05.2019 р.

Прорецензовано: 12.06.2019 р.

Прийнято до друку: 10.07.2019 р.

e-mail: kulakovsky@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-28-20-31

Кулаковський П. Новгород-сіверська гродська канцелярія: персональний склад. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острого, 2019. Вип. 28. С. 20–31.

УДК 94(477.51) «1636/1648» : 651.45

Петро Кулаковський

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКА ГРОДСЬКА КАНЦЕЛЯРІЯ: ПЕРСОНАЛЬНИЙ СКЛАД

У статті проаналізовано персональний склад новгород-сіверської гродської канцелярії протягом часу її функціонування (1636–1648 рр.). Встановлено походження її урядників і нижчого персоналу, простежено їх кар'єру в межах канцелярії та в шляхетському соціумі. Доведено, що всі постійні працівники канцелярії належали до клієнтелі місцевих старост – Олександра і Яна Пісочинських. За службу в канцелярії вони отримували від патронів земельні маєтності на правах володіння або оренди. Простежено кадровий перетік нижчих працівників канцелярій українських воєводств Речі Посполитої до новгород-сіверської гродської канцелярії.

Ключові слова: грод, канцелярія, персонал, староста, Новгород-Сіверський.

Petro Kulakovskiy

CASTLE CHANCERY OF NOVHOROD-SIVERSKYI: PERSONAL STAFF

The article analyzes personal staff of castle chancery of Novhorod-Siverskyi during its functioning (1636-1648). The origin of its officials and lower staff was established and their career was investigated within the chancery and in the nobility's society. It was proved that all permanent employees were clients of Oleksandr and Yan Pischynskiy, who were captains. They received from patrons land estates on the rights of ownership or lease for the service in the chancery. The article describes staffing flows of lower employees from chanceries of Ukrainian palatinates of the Polish-Lithuanian Commonwealth to castle chancery of Novhorod-Siverskyi. Newly created in the middle 1630-s, a castle chancery of Novhorod-Siverskyi as a centre of the royal administrative and judicial power could not rely on fact of law and office administration schools existence in the region, so, staff for it was involved from other territories of Polish-Lithuanian Commonwealth. The court of O.Pischynskiy, which has been formed mostly from ex-participants of military expeditions in ruled by him chapters, was the main supplier of staff for the chancery. Another part of employees consisted of well-experienced castle chancellors and councilmen of the Ukrainian voivodeships of Polish-Lithuanian Commonwealth – Volyn, Kyiv and Braclav ones. The professional skills of applicants, akin links and personal fidelity to the captain were the criteria for the acceptance to the chancery. The geographical origin of the officials and lower staff of the chancery was diverse enough. We can separate three regions of Polish-Lithuanian Commonwealth, because people of this origin were fulfilling the staff of the Novhorod-Siverskyi castle chancery: Great Lithuanian principality, the Crown where Masovian voivodeship grounds dominated, and Ukrainian voivodeships. The general portrait of one of the officials of the chancery relies on the next characteristics: a noble; poor; who, as a rule, did not have any land behind the borders of Novhorod-Siverskyi district; well prepared in a field of law and office administration; a denominationally diverse (Catholic, Orthodox, Protestant); economically and, of course, personally dependent from a patron. For the lower chancery staff this list was broadening to the non-compulsory noble origin, high career mobility, mixing of work in chancery with the legal practice, at first, the participation in court proceedings as representatives of sides. In the context of the general portrait, the Novhorod-Siverskyi castle chancery slightly differed from its analogues in the neighbor Ukrainian voivodeships.

Keywords: castle, chancery, personal staff, captain, Novhorod-Siverskyi).

У системі судочинства й адміністрування Речі Посполитої одними з найбільш ефективних установ були гроди. Останні засновувалися в ключових королівських замках – центрах повітів – територіально-адміністративних одиницях, з яких складалися воєводства. На території українських воєводств (Київського, Волинського, Брацлавського, Чернігівського) налічувалося 7 гродсько-судових і 2 гродсько-урядових установи. З семи гродсько-судових установ три (луцький, володимирський, кременецький) знаходилися у Волинському воєводстві, один (Брацлав/Вінниця) у Брацлавському,

два (Чернігів, Новгород-Сіверський) у Чернігівському і один (Київ) у Київському. Дві гродсько-урядових установи розміщувалися у Київському воєводстві – Житомирі й Овручі.

Найпізніше гроди з'явилися у Чернігівському воєводстві. З формальної точки зору їх виникнення мало відбутися в два етапи. У Чернігові грод мав з'явитися як результат схвалення конституції коронаційним сеймом 1633 р. під назвою «Ординація чернігівська» [83, s. 210]. У цій конституції визначалася й правова основа функціонування цього гроду – «право і статут київські». Під цим терміном розумівся симбіоз Другого Литовського статуту 1566 р. й коронних конституцій, відомий у джерелах переважно як «Волинський статут» чи «волинське право». Під час того ж сейму (22 лютого) відбулася номінація Мартина Калиновського на уряд чернігівського гродського старости [39, л. 26 об. – 27]. Зважаючи на те, що до середини 1634 р. тривала Смоленська війна, фактичне повстання гроду у Чернігові відкладалося на майбутнє. Як наслідок, у Чернігові гродський суд щонайпізніше почав діяти у першій половині 1635 р. [69, к. 9; 47, с. 158, 171]. Другий етап цього процесу припав на час роботи коронного сейму 1635 р. (січень-березень). Цей сейм схвалив конституцію «Ординація воєводства Чернігівського» [83, s. 265]. У ній передбачено створення гроду в Новгороді-Сіверському. Новгород-сіверським старостою з 22 жовтня 1633 р. вже був Олександр Пісочинський [56, к. 235–235 v.]. З часу схвалення конституції він ставав гродським старостою. Зрозуміло, що для організації роботи гроду потрібний був певний час. Найбільш важлива складова цієї установи гродський суд зафіксований у відомих нам джерелах з лютого 1636 р. [25, арк. 177–177 зв.].

Таким чином, новгород-сіверська гродська канцелярія, правдоподібно, була сформована впродовж другої половини 1635 р. Оскільки вона формувалася одноосібно старостою, то зрозуміло, що до її складу увійшли люди Пісочинських – Олександра, київського каштеляна, й його сина Яна, старости з 25 лютого 1641 р. [26, арк. 4–4 зв.]. Поступка староства на користь сина була складовим елементом проекту військової реформи, запропонованого київським каштеляном. На його думку, українські магнати мали отримати право вічної держави на всі маєтності, які входили до складу староств (як гродових, так і негродових). З кожної такої маєтності її державець мав виставляти певний загін озброєних людей до коронного війська. Більше того, Олександр практично створив таку систему в своїх новгород-сіверських володіннях. Число його приватного війська, яке мало ставати на «кожну послугу» свого патрона і складалося з державців, клієнтів, козаків, осаджених на землю з умовою виконання військової служби, сягало 3-х тисяч. Крім цього, київський каштелян утримував в тих само володіннях одну хоругву драгунів і ще одну – угорської піхоти загальною чисельністю 200–300 жовнірів [67, s. 64–65, 193–194]. Зважаючи на це, король Владислав IV, попри те, що реформа О. Пісочинського залишилася нереалізованою, дозволив як виняток поступитися йому новгород-сіверським гродським староством на користь сина.

Всі урядники канцелярії разом зі старостою (якщо він був щойно призначений) складали присяги перед шляхтою, найбільш ймовірно під час проведення сеймику [51, арк. 3–6 зв.]. Старости доволі рідко брали особисту участь у засіданнях гродського суду [20, арк. 40–41, 47–48], а ще рідше були присутніми в канцелярії впродовж міжсеймних періодів. Достеменно відомо, що Олександр Пісочинський брав особисту участь у січневих рочках 1639 та 1641 р. [65, s. 761; 17, арк. 149–149 зв.], а Ян Пісочинський – у червневих рочках 1645 р. [20, арк. 40–41, 47–48]. Традиційно, особливо, коли йшлося про розгляд справ, де стороною виступав сам староста, його могли замінювати субделегати. Субделегати призначалися одноосібно старостою і могли виконувати свої обов'язки голови суду як одноразово, так і протягом всього часу відбуття рочок [25, арк. 177–177 зв.]. В часи старостування О. Пісочинського такі обов'язки поклалися на Адама Вишневського (1636, 1639), Щасного Вишля (1636), Каспера Ростопчу (1637, 1639), Ремігіана Горчинського (1638) [25, арк. 177–177 зв., 226–227 зв.; 15, арк. 27 зв., 99–100 зв.; 16, арк. 79–79 зв., 80–81, 97–97 зв., 99–99 зв.; 24, арк. 19]. Всі вони належали на час виконання повноважень субделегатів до верстви земських урядників: А. Вишневський – новгород-сіверський земський підсудок (1628–1637), земський суддя (1637–1642), Щ. Вишель – новгород-сіверський підкоморій (1635–1641), К. Ростопча – новгород-сіверський земський писар (1637–1647), Р. Горчинський – латичовський війський (1638–1650) [9, с. 404, 407, 411; 82, s. 185]. Всі вони були «осілими» (тобто мали земельні володіння) на території Новгород-Сіверського повіту [9, с. 422–431]. Перші троє, судячи з займаних урядів, мали поважну судову практику. Усіх чотирьох важко назвати людьми, залежними від О. Пісочинського. Відтак, О. Пісочинський при відборі кандидатів на субделегатство ретельно дотримувався чинного законодавства. Слід звернути увагу на хронологічні межі призначень старостою субделегатів. Вони завершуються 1639 р. і не ви-

падково. З того часу фактичне керівництво рочками концентрується в руках судового підстарости. В часи старостування Яна Пісочинського субделегат «на місці старости» фіксується лише у червні 1646 і серпні 1647 рр. Ним є Ян Сковродка [20, арк. 61–63 зв.; 21, арк. 116–118 зв.; 24, арк. 74]. Він був особою нижчого рівня, ніж субделегати О. Пісочинського. Відомо лише, що у його володінні знаходився населений пункт Івантенки поблизу адміністративної межі Новгород-Сіверського повіту з Стародубським повітом Смоленського воєводства [33, л. 379–381]. Втім і авторитет сина Яна відверто не дотягував до рівня його батька – київського каштеляна, відомого дипломата й одного з примітних воєнних керівників часу Смоленської війни.

Судові підстарости голоували на більшості судових засідань рочок. За досліджуваній період у канцелярії працювало чотири судових підстарости: Миколай Лютостанський (липень-листопад 1636), Криштоф Муховецький (грудень 1637 – листопад 1642), Станіслав Ореховський (червень 1643 – липень 1644), Вацлав Кринський (червень 1646 – січень 1648) [30, л. 41, 42, 241; 16, арк. 102–102 зв.; 17, арк. 48–48 зв., 51–51 зв.; 25, арк. 203; 18, арк. 135–136; 19, арк. 1–2, 108–108 зв.; 20, арк. 61–61 зв.; 26, арк. 152; 65, к. 761, 785, 814 v., 922 v., 934 v.].

Всі вони, без сумніву, були особами залежними від Пісочинських. М. Лютостанський, родове гніздо якого знаходилося в Ломжинській землі Мазовецького воєводства [76, s. 126], фіксується як рукодашний слуга О. Пісочинського ще з середини 1620-х рр. У 1625 р. Богдан Копієвський звинувачував людей О. Пісочинського, в тому числі й М. Лютостанського, у нападі на його замок Кунич у Брацлавському воєводстві. Довести це йому не вдалося і 1630 р. за рішенням Коронного трибуналу в Любліні він мав сплатити 200 гривень і 10 тисяч золотих О. Пісочинському. Останній поступився цією сумою (ще нестягнутою з Миколая Копійовського, сина Богдана [74, s. 120]) на користь саме М. Лютостанського [13, арк. 117–117 зв.; 14, арк. 120–120 зв.]. Очевидно, що з прибуттям О. Пісочинського на Чернігово-Сіверщину туди ж перебрався і М. Лютостанський.

Родина Криштофа Муховецького гербу «Побог» походила з Цеханувської землі Мазовецького воєводства. Наприкінці XVI ст. її представники з'являються на Київщині. Зокрема, королівський дворянин, а згодом становничий Юрій Муховецький отримав ряд спірних володінь у Київському воєводстві (Бернавку, Івницю) [37, л. 161 об. – 162; 38, л. 54–54 об., 90 об. – 91; 40, л. 18 об. – 21 об.]. Наприкінці XVI ст. одним з писарів Коронної канцелярії був Станіслав Муховецький [80, s. 339]. Можна припустити, що обоє мали знайомство з батьком Олександра Лаврином, який свою кар'єру зробив якраз у королівській канцелярії. Невідомо в якій спорідненості перебував Криштоф до двох згаданих Муховецьких. Однак, можна припустити, що його доля звела з новгород-сіверським старостою під час Смоленської війни. Принаймні, перші роки перебування Криштофа на Чернігово-Сіверщині аж ніяк не свідчить про пряму залежність від старости. Більше того, перше володіння, яке отримав К. Муховецький в регіоні – Верхолісся – знаходилося у Чернігівському повіті. У 1636 р. він поступився ним (тобто продав) новгород-сіверському хорунжому Миколаєві Киселю [57, к. 61 v. – 62]. На той час, напевно, вже існувала домовленість між Криштофом і О. Пісочинським про обопільно вигідну співпрацю. Не випадково, що з цього часу К. Муховецький почав активно набувати земельні володіння саме у Новгород-Сіверському повіті. У 1636 р. він купив у стародубського земського судді Яна Кунинського населені пункти Чаусів, Вітельм, Дешковичі, Городище, у 1637 р. – Пушкарі. 1636 р. К. Муховецький набув в Адама Ізбицького село Камінь [57, к. 60 v. – 61, 169 v. – 170, 173 v. – 174]. Це створило необхідну умову для зайняття відповідного уряду в гродській канцелярії. На коронному сеймі 1640 р. Криштоф був призначений поборцею Чернігівського воєводства [83, s. 358]. За чотири роки К. Муховецькому вдалося зібрати трохи більше 81% визначеного для воєводства подимного податку, що відповідало тогочасним податковим практикам [9, с. 183–184]. Причини відходу/усунення Криштофа з уряду судового підстарости залишаються невідомими. Козацька революція позбавила його новгород-сіверських володінь. Збідніння родини призвело до пошуків «хліба» незаконними шляхами. У 1655 р. він разом з синами Владиславом і Костянтином за розбійництво і грабежі на «публічних дорогах» були засуджені на інфамію. Однак, коронний сейм 1658 р., зважаючи на їх заслуги у коронному війську, зняв з них цю інфамію [84, s. 419; 80, s. 339].

Наступний підстароста Станіслав Ореховський фіксується в оточенні О. Пісочинського з кінця 1634 – початку 1635 р., коли новгород-сіверський староста разом з Казимиром Левом Сапегою очолював посольство до Москви. Тоді Станіслав був визначений одним з суддів, які мали стежити за порядком і вирішувати можливі конфлікти серед членів посольства [77, s. 30]. Судячи із зображення на печатці, Станіслав належав до родини Ореховських гербу «Любич». Родина мешкала в XVII ст.

у Вількомирському і Браславському повітах Віленського воєводства [78, s. 243, 246, 273]. Схоже на те, що він обирався повітовим ротмістром і був протестантом [66, s. 206]. З середини 1637 р. він фіксується як новгород-сіверський гродський суддя. На цьому уряді Станіслав залишався, принаймні, до березня 1643 р. [15, арк. 99–100 зв.; 16, арк. 80–81, 102–102 зв.; 17, арк. 51–51 зв.; 18, арк. 112–112 зв.; 65, к. 761, 785, 814 v., 818 v., 922 v., 934 v.]. Час від часу виступав довіреною особою старости, як у липні 1639 р., коли входив до складу комісії щодо полагодження суперечки між О. Пісочинським і К. Ростопчею та встановлення меж між староством і селами К. Ростопчі [58, к. 222 v. – 224 v.]. Урядники гродської канцелярії, як відомо, обов'язково повинні були бути «осілими» у своєму повіті. Такі маєтності С. Ореховський отримав, правдоподібно, за поступкою О. Пісочинського. У середині 1640-х рр. Станіслав володів населеними пунктами Землянка у Глухівській волості та Княжа у східній частині Новгород-Сіверського повіту [18, арк. 113–117 зв.]. Помер Станіслав до козацької революції 1648 р. Був якимсь родичем Криштофу Силичу (правдоподібно, братом його дружини) і, як наслідок, згадані маєтності після смерті Станіслава дісталися саме Силичам [6, арк. 28].

Вацлав Криноский належав до родини гербу «Пржегіня», осілої в Дрогицькій землі Троцького, а з 1513 р. Підляського воєводства [75, s. 379]. Кар'єру в канцеляріях розпочав як підписок луцької гродської канцелярії в 1627 р., продовжив знову ж таки як підписок, але у володимирській гродській канцелярії (1627–1629) [53, с. 334, 351]. З 1631 по 1636 р. Вацлав виконував функції бурграфія у Кременці [49, арк. 53; 50, арк. 2, 6]. У новгород-сіверському гроді В. Криноский з'явився у середині 1640-х рр. і прослужив до козацької революції. Подальша його доля невідома.

Так само, як у випадку зі старостами, при розгляді судом справ, в яких стороною виступали підстарости, їх замінювали субделегати. У 1639 р. субделегатом замість підстарости К. Муховецького був вже згадуваний латичівський військний Ремігіан Горчинський. У тому ж році того ж підстаросту заміщував ще один субделегат – Силуян Мужиловський, який певний час займав уряд гродського писаря [65, к. 765, 771, 776 v., 818 v.].

Частіше ж, у період роботи канцелярії між рочками, підстарост замінювали намісники. За досліджуваний період їх налічувалося, щонайменше, вісім. Їх обов'язки не мали чітко визначеного часового виміру. Логічно було б думати, що їх на певний відрізок часу призначав староста або з працівників канцелярії, або ж довірених осіб, що виконували інші доручення старости.

Ян Нарбут фіксується як намісник судового підстарости впродовж грудня 1636 – липня 1637 рр. [15, арк. 76–76 зв., 85, 132–132 зв.; 16, арк. 4; 24, арк. 17]. Він походив, швидше всього, з литовської родини гербу «Труби» [81, s. 27]. Напевно, належав до табору слуг і клієнтів О. Пісочинського. Зважаючи на його литовське походження, можна здогадно думати, що в сфері впливу новгород-сіверського старости опинився під час Смоленської війни.

Самуель Дідковський, один з найбільш різнопланових працівників канцелярії, періодично згадується як намісник судового підстарости з вересня 1639 до березня 1647 р. [16, арк. 123–124; 17, арк. 54, 61, 86–87; 19, арк. 136–136 зв., 177; 24, арк. 21, 22, 23, 24, 68, 71, 73; 52, арк. 407 зв.]. Він походив з овруцької шляхетської родини Дідковських гербу «Сас» [71, s. 129]. Згідно даних подимного реєстру Овруцького повіту 1634 р. Дідковські у селі Дідківці володіли всього трьома родинами підданих [48, арк. 924 зв.]. Достеменно невідомо, стільки сімей Дідковських проживало на той час у Дідківцях, але згідно неповних даних середини XVII ст. – не менше чотирьох [1, с. 142–146]. Для такої дрібної шляхти шлях до достатку лежав поза межами родинного гнізда і міг бути трояким: військова служба, духовна кар'єра й юриспруденція. Дідковські випробовували всі три шляхи [28, с. 39, 192; 10, с. 222; 54, 259]. Чимало представників родини потрапили на нижчі уряди в гродських і земських канцеляріях, зокрема у 1617 р. якийсь Дідковський зафіксований як земський підписок у Києві; у 1643 р. у житомирській гродській канцелярії фігурує Захаріяш Петрович Дідковський, а під 1648 р. згадується знову ж таки як київський земський підписок Дідковський [53, с. 340, 342; 54, с. 258]. Самуель вперше фіксується як підписок у Новгороді-Сіверському у травні 1637 р. і виконував ці функції до жовтня 1645 р. [15, арк. 86 зв.; 20, арк. 89–89 зв.]. У грудні 1640 – березні 1641 р. він періодично згадується як гродський писар [17, арк. 48–48 зв., 125–126 зв., 128, 156–157]. Поза всіляким сумнівом, це було тимчасове виконання цих функцій, пов'язане з якоюсь обґрунтованою відсутністю в Новгороді-Сіверському «основного» писаря Самуеля Некрашевича. У лютому 1641 р. С. Мужиловський, що тоді виконував функції гродського писаря, перед від'їздом на Коронний трибунал у справах О. Пісочинського «засадив» на своє місце субделегатом саме С. Дідковського [17, арк. 156–157]. З 1644 р. Самуель згадується як чернігівський граничний коморник [19, арк. 136–136 зв., 177; 20,

арк. 54–54 зв.; 24, арк. 71, 73]. Час від часу він, як вже зазначалося, здійснював повноваження намісника, поєднуючи їх з обов'язками підписка. Крім цього, Самуель надавав юридичні послуги клієнтам з числа місцевої шляхти як їх уповноважений у різних судах [65, s. 806 v., 892 v., 913 – 913 v.]. Проживав у селі Медведків (Медведки), в окрузі Новгород-Сіверського [18, арк. 113–117 зв.]. Правдоподібно, Самуель орендував його в Пісочинських. У серпні 1646 р. Самуель перебував у Сосниці, названий слугою Яна Пісочинського і знову «писарем гродським новгород-сіверським» [22, арк. 34–35].

Ще одним вихідцем з овруцької шляхти у канцелярії був Ян Закусило [54, с. 251]. За подимним реєстром 1634 р. Закусили володіли трьома димами у селі Закусили [48, арк. 926 зв.]. Варіанти вибратися «в світ» у них були аналогічними, що й у Дідковських. Зокрема, у 1643–1646 рр. спочатку у житомирській гродській, а згодом – в овруцькій замковій працював як підписок Іван Закусило [53, с. 337, 355]. Новгород-сіверський Ян (напевно, інша особа, ніж Іван) з'явився у місцевій канцелярії як підписок не пізніше осені 1636 р. [24, арк. 12]. Ці функції він виконував до середини 1645 р. [20, арк. 40–41]. Пік його кар'єри в канцелярії припав на 1646 р., коли Ян згадується як регент (старший підписок) [22, арк. 79]. Протягом цих 11 років Я. Закусило неодноразово виступав як намісник судового старости, зокрема у грудні 1640 – березні 1641 р. [17, арк. 115, 152–152 зв.; 18, арк. 91–93; 24, арк. 29]. При цьому, так само як і С. Дідковський, він поєднував ці функції з обов'язками підписка. Видається, що саме цей Ян Закусило у грудні 1653 р., маючи при собі як уповноважений справи Луцького і Корецького монастирів, був у дорозі під Паршовою або вбитий татарами, або захоплений в полон [28, с. 310].

Станіслав Буринський (Буржинський) представляв, ймовірно, шляхетську родину гербу «Тривдар», осілу з початку XVI ст. на Поділлі [2, с. 344–345]. На початку XVII ст. Буринські тримали село Марківці Кам'янецького староства [70, s. 258]. Станіслава з О. Пісочинським доля могла звести як внаслідок контактів на Поділлі (з початку 1630-х рр. Олександр посідав уряди кам'янецького каштеляна й уланівського старости), так і під час ймовірної служби Буринського у коронному війську – О. Пісочинський був королівським ротмістром і одним організаторів антитатарської оборони на Поділлі. Як намісник судового підстарости Станіслав зафіксований у джерелах з грудня 1637 до січня 1643 р. [15, арк. 132–132 зв.; 41, л. 13]. Крім цього, він засвідчував виписи з новгород-сіверських гродських книг за відсутності писаря [17, арк. 61; 18, арк. 83].

Короткий період (згадка датується березнем 1641 р.) обов'язки намісника судового підстарости Мартин Ягодинський [17, арк. 156–157; 24, арк. 35]. Він походив з шляхетської родини гербу «Корвін», осілої у Холмській землі Руського воєводства [72, s. 149]. Зважаючи на те, що його урядування припадає на початок старостування Яна Пісочинського і може означати спробу останнього продемонструвати незалежність від свого батька, який фактично подарував йому уряд старости. Навряд, чи така демонстрація була успішною з огляду швидке «відсторонення/зникнення» М. Ягодинського від роботи у новгород-сіверській гродській канцелярії.

Більш відомою особою в повіті був ще один намісник судового старости (червень 1642 р.) Криштоф Силич. Він походив з шляхетської родини Берестейського воєводства. Там його предки у середині XVI ст. володіли селом Забаб'є [6, арк. 28], однак в останній третині того ж століття його власниками виступають Радзівілі. К. Силич, давній клієнт О. Пісочинського, отримав наприкінці 1630-х рр. від патрона право на осадження слобідки Бобрик і всієї Погарської волості, поблизу адміністративної межі Новгород-Сіверського повіту з Стародубським повітом [9, с. 237, 300, 301, 303]. Маючи підтримку Олександра К. Силич дозволяв собі «наступати» на маєтності (Лобки) новгород-сіверського войського Якуба Міляновського [17, арк. 48–48 зв., 81–82; 18, арк. 60–62, 95–96.]. Оцінюючи заслуги свого осадчого київський каштелян у 1642 р. поступився йому своїм правом на слобідку Новий Бобрик [9, с. 444]. Як вже відзначалося, по смерті С. Ореховського К. Силичу дісталися маєтності Землянка і Княжа; по небіжчику Андрію Липені – Щерби. Крім цього, Криштоф купив ще цілий ряд маєтностей у Новгород-Сіверському повіті (принаймні, він про це заявляв у лютому 1650 р.): Некрасове і Павловське у Мацяя Жуковича, Сліпород і Лазарки у Войцеха Івицького, Ястрембщину або ж Мерву в Себастіана Ястрембського. Також за привілеєм Сигізмунда III батько Криштофа Григорій мав у пожиттєвому володінні Копивницю у Любецькому старостві, під Лойовим [6, арк. 28]. Цей привілей, нібито, мав бути потверджений Владиславом IV для Криштофа, однак люстрація Любецького староства 1636 р. фіксує цей населений пункт у посесії Адама Калиновського [85, s. 127, 209]. Поширення козацького повстання на Чернігово-Сіверщину мало катастрофіч-

ні наслідки для сім'ї Криштофа. Він втратив не лише земельні володіння і привілеї на них, але й дружину та дітей. Якийсь час і він сам вважався загиблим, бо наприкінці грудня 1649 р. Бобрик за королівським привілеєм, нібито по смерті Силича, був наданий королівському ротмістрові Анджеєві Курпському [62, к. 259–259 v.; 64, к. 211–211 v.]. Однак, ще в лютому 1650 р. Криштоф вніс маніфестацію про втрачені маєтки і привілеї до володимирського гроду. Якись добра К. Силич, нібито, мав надати Батуриному дівочому монастирю [46, с. 149].

Ян Мелешко Пишинський, що згадується як намісник судового підстарости у вересні 1643 р. [18, арк. 157–158], належав до розгалуженого литовського роду Мелешків гербу «Корчак». Найраніше Мелешки зафіксовані у Смоленській землі, а після її захоплення московськими військами переселилися в інші литовські й українські землі, зокрема на Волинь, Поділля й Брацлавщину. Пишинські склали одну з гілок роду Мелешків. Зокрема, Юрій Мелешко Пишинський служив князеві Острозькому, правдоподібно Василеві-Костянтинові [79, с. 396–397]. Яким чином і коли Ян опинився в оточенні новгород-сіверських старост, відповісти поки неможливо.

Більш зною особа є Томаш Малаховський, намісник судового підстарости в серпні-вересні 1647 р. [23, арк. 145–145 зв., 173–173 зв.; 24, арк. 72]. Томаш був заслуженим жовніром, учасником багатьох експедицій. Під час облоги Новгород-Сіверського потрапив до московського ув'язнення. Під час допиту повідомив, що походив з Київського повіту, де мав маєтність. Близько 1629 р. отримав якийсь помістя у Новгород-Сіверському повіті. У Новгороді-Сіверському служив підписком, правдоподібно у земському суді обох повітів (Новгород-Сіверського і Чернігівського) при писарю Янові Струпчевському [36, л. 160–165]. Після повернення з полону, у серпні 1634 р. він отримав ленним правом четверту частину слободи і трьох підданих у Стародубському повіті Смоленського воєводства [36а, л. 492 об. – 493]. У 1636–1638 рр. Томаш брав участь в підготовці та забезпеченні проведення розмежування між Річчю Посполитою та Московською державою [31, л. 66; 32, л. 393]. Деся на переломі 1630–1640-х рр. Т. Малаховський мав посісти уряд стародубського городничого. Попри це, часто бував а може й мешкав у Новгороді-Сіверському, бо на початку лютого 1643 р. саме тут на міському ринку возний вручив йому позов від Кристини Стравінської [18, арк. 113–117 зв.]. У першій половині 1646 р. Томаш виконував обов'язки старости в Сосниці, володінні на той час Ельжбети з Остророга Пісочинської, хоча зведений був на посаду ще покійним О. Пісочинським [68, к. 29]. Там староста вступив у змову з пасинком Ельжбети Яном і допоміг йому оволодіти Сосницею і замком в середині того ж року. За це Ян винагородив його урядом новгород-сіверського провентового (господарського) старости [8]. На Томаша старостою були покладені обов'язки, в тому числі й врегулювання суперечок з прирубіжними московськими воєводами [34, л. 8–11, 29–29 об., 32–32 об.; 35]. Ці функції він виконував аж до початку козацької революції [35, л. 267–268, 355–356].

Уряд гродського судді займали з 1636 р. дві особи – С. Ореховський (листопад 1636 – лютий 1643) [24, арк. 11–12; 15, арк. 99–100 зв.; 18, арк. 157–158] та Мартин Київський (червень 1643 – червень 1647) [18, арк. 135–136; 26, арк. 142 зв.]. Про С. Ореховського як підстаросту йшлося вище. М. Київський гербу «Юноша» мав належати до роду, що походив з Руського воєводства [73, с. 72–73]. З молодих років брав участь як жовнір у різних військових експедиціях: пруській 1626–1628, московській 1632–1634, декількох козацьких, напевно 1630 і 1637–1638 рр. у роті вінницького старости Яна Одживольського. На вальному сеймі 1639 р. за свої заслуги Мартин отримав привілеї на ряд ленних володінь у Чернігівському воєводстві по смерті Яна Сіножацького, зокрема пустош Вербшизну у Новгород-Сіверському повіті, с. Козленичі, «острови» Убідський і Шадринський у Чернігівському [58, к. 169 v. – 170]. Вдова Я. Сіножацького Теофілія Розсудовська, яка мала спільне з Я. Сіножацьким пожиттєве право на ці ленні володіння, оригінально знайшла вихід з казусної ситуації і вийшла заміж за М. Київського. Це призвело до тривалої суперечки між подружжям і братом померлого Яна – Криштофом Сіножацьким. Процес, зрештою, завершився на користь подружжя. Більше того, у 1644 р. Т. Розсудовська поступилася своїм правом М. Київському [9, с. 85]. У червні 1645 р. цю поступку і привілеї М. Київському потвердив король Владислав IV [61, к. 229–231]. Певні права на Вербшизну мав і О. Пісочинський, але він також поступився ними на користь М. Київського [9, с. 297]. Так само вдалося гродському судді відстояти свої права на Козленичі, які оспорював в асесорському суді на початку 1647 р. Адам Кисіль [63, к. 306–311 v.]. Сліди М. Київського загубилися у вирі Національно-визвольної війни, але, без сумніву, він її не пережив, бо його володіння опинилися в інших руках, як формально – з точки зору Варшави, так і фактично – у межах козацької держави.

У випадку гродської канцелярії у Новгороді-Сіверському не вдалося виявити випадків делегування повноважень судді третім особам. Слід припустити, що у ситуації, коли справа стосувалася судді, він просто не брав участі у процесі; його обов'язки, як видається, виконував судовий підстароста.

Протягом всього часу функціонування новгород-сіверської гродської канцелярії у ній працювало три писарі.

Від самого початку формування канцелярії і до його припинення гродським писарем згадується Самуїл Некрашевич [15, арк. 76–76 зв.; 23, арк. 173–173 зв.]. Він походив з шляхетського роду гербу «Любич», осілого на теренах Великого князівства Литовського [81, с. 89]. Судячи з джерельних даних Самуїл прожив тривале (понад 90 років) і багате на події життя. Кар'єру свою він розпочав як юрист родини Пісочинських, насамперед Олександра. Надання юридичних послуг цій родині зафіксоване впродовж 1617–1622 рр. Тоді Самуїл писався «з Рожина (Ружина)», що, ймовірно, вказувало на його тодішнє місце проживання – в Київському воєводстві [11, арк. 141–142 зв.; 12, арк. 13–14, 129–130, 133–133 зв.]. А в 1622 р. він згадується як шляхтич (тобто слуга) Олександра і Якуба Пісочинських [21, арк. 80–80 зв.]. Сповідував православ'я [19, с. 223]. Згодом, число клієнтів С. Некрашевича розширилося – у 1633 р. у Коронному трибуналі в Любліні він представляв інтереси руської воєводини Софії Данилович [42, с. 248]. Після завершення Смоленської війни Самуїл подався вслід за патроном (О. Пісочинським) на Чернігово-Сіверщину, де й обійняв уряд гродського писаря. Згідно подимного реєстру Київського воєводства 1640 р. Самуїл сплатив податок з маєтностей Лебединці і Шумилівці, в яких нараховувалося 16 димів [48, арк. 880]. Чи був він лише їх орендарем, чи власником, відомі нам джерела замовчують. Натомість, достеменно відомо, що С. Некрашевич отримав ленним правом у серпні 1643 р. пустош Рахмани над р. Буйна та Дворище, з іншого боку тієї ж річки [60, к. 34–34 v.]. Обидві маєтності фактично знаходилися у Стародубському повіті Смоленського воєводства. Згодом, Рахмани Самуїл поступив (продав/виміняв) О. Пісочинському [9, с. 303, 444]. Після цього їх стали відносити до Погарської волості Пісочинських і Новгород-Сіверського повіту. Швидше всього, мотивацією до поступки Рахманами став факт надання в оренду О. Пісочинським Самуїлу села Кириївщина у Сосницькій волості [18, арк. 113–117 зв.]. У 1638–1639 рр. С. Некрашевич згадується як державця фільварку неподалік Костерова [65, к. 853]. Ці землі належали О. Пісочинському як старості. Козацька революція перервала доволі успішну кар'єру Самуїла. Де він перебував протягом перших її років невідомо. Лише у середині серпня 1650 р. його дружина Маруша маніфестувала перед житомирським гродським урядом про втрату 1648 р. під час козацької війни документів на маєтки у Київському, Чернігівському і Смоленському воєводствах [28, с. 179]. Самуїл на довгі роки, якщо не десятиліття, випав з активного політичного чи соціально-економічного життя. Можливо перебував у полоні. У джерелах С. Некрашевич «виринає» лише наприкінці 1680-х рр. У 1688 р. подружжя Некрашевичів (Самуїл і Маруша) купили у Тимофія і Маруші Коркошків Губарівський ґрунт у селах Мочульниця і Піщаниця Овруцького повіту. Тоді ж подружжя тримало в заставі від Андрія Черхавського іншу частину Піщаниці. Син Некрашевичів Стефан мав якісь заслуги перед Річчю Посполитою, за що отримав подяку від короля [29, с. 6]. Автори гербовника «Rodzina» вказали, що дружиною Самуїла була Кристина Суходольська, а Стефан отримав уряд чернігівського войського [81, 89]. Підтвердженнь цієї інформації виявити не вдалося.

З незрозумілих для нас причин наприкінці 1640 – першій половині 1641 р. С. Некрашевич усунувся/був усунутий від виконання фактичних обов'язків гродського писаря. Напевно, у зв'язку з певними обставинами С. Некрашевич не міг регулярно виконувати свої писарські функції, тому писарем також був призначений Самуель Мужилівський (згадується як писар періодично від грудня 1640 по вересень 1642 р. [17, арк. 115; 18, арк. 70–70 зв.]), а Самуель Дідковський заміщував останнього (серпень 1640 – березень 1641 р.) [24, арк. 26; 17, арк. 125–126 зв., 128, 156–157] – одного разу він згадується як “засаджений субделегатом на місці своєму писарському від С. Мужилівського” [17, арк. 156–157]. Згодом С. Дідковський знову повернувся до виконання у канцелярії обов'язків підписки (про нього йшлося вище).

Самуель або Силуян Мужилівський [45, с. 402] походив з шляхетської родини, осілої у Великому князівстві Литовському. Його батьком був відомий полеміст, случький протопіп, а згодом ієромонах Києво-Печерського монастиря Андрій Мужилівський. У шлюбі з Анастасією Чижівною Андрій мав, щонайменше, двох синів: Михайла і Самуєля (Силуяна) [80, с. 321]. На початку 1630-х рр. Самуель навчався в лаврській Могиланській школі, де під керівництвом вчителя риторики Софронія Почаського взяв участь в укладенні «Євхаристіону або вдячності Петрові Могилі», написавши до неї

вірш про діалектику [44, с. 244]. Невдовзі по завершенні навчання Самуель опиняється в Новгороді-Сіверському, де став у 1636 р. писарем гродської канцелярії [24, арк. 11–12]. Але брак досвіду (діловодного і юридичного) не дозволив йому утриматися на уряді; незабаром староста надав перевагу більш досвідченому С. Некрашевичу. Втім, у березні 1639 р. Силуян (так у вписі) зафіксований як «засаджений» на місце новгород-сіверського гродського писаря [65, к. 853]. Згодом, наприкінці 1640 – середині 1642 рр. Самуель (Силуян) повертає собі місце писаря у гродській канцелярії. Час від часу він надавав юридичні послуги старості О. Пісочинському [19, арк. 6–7; 24, арк. 35]. Тоді ж Самуель (Силуян) мав в оренді село Садки [18, арк. 116] в Радогощській волості київського Пустинного Микільського монастиря в Овруцькому повіті. З початком козацької революції Силуян, без сумніву, людина православна, опинився в таборі Богдана Хмельницького. Там зробив швидку й блискучу кар'єру: козацький полковник, військовий писар, суддя, дипломат [27], – ось неповний перелік урядів, які він займав. Колишній працівник новгород-сіверської гродської канцелярії загинув під час одного з конфліктів між козаками в проміжку між 1654 і 1657 рр.

У березні 1639 р. як субделегат на місці писаря С. Некрашевича фігурує Самуель Єсмонт (Ейсмонт, Гісмонт) [65, к. 914 v.]. Він походив з роду Єсмонтів гербу «Кораб», осілого у Гродненському повіті Троцького воєводства Великого князівства Литовського [71, s. 238–239]. У 1619 р. джерела фіксують Самуеля у Луцькому повіті [3, с. 160]. На Волині Єсмонта з'являються ще раніше – принаймні, з кінця XVI ст. [43, с. 103]. Власне, сам Самуель вже в 1630-х рр. одружився з представницею волинського шляхетського роду Козинських – Анною. С. Єсмонт як товариш хоругви литовського підстоля Криштофа Сапеги взяв участь у московській (1616–1618) та волоській (Хотинська битва, 1621) експедиціях. За військові заслуги у березні 1624 р. Самуель отримав ленним правом населений пункт Савинки у Новгород-сіверському повіті [55, к. 478–479]. Цінність цієї маєтності полягала в наявності поблизу перевозу через Десну. У Новгороді-Сіверському він увійшов до команди місцевого капітана Щасного Вишля, що здійснювала військово-адміністративне управління замком і повітом [9, с. 57]. Поза всіляким сумнівом, С. Єсмонт взяв участь у Смоленській війні. У грудні 1642 р. Самуель разом з дружиною мали намір здійснити обмін ленними маєтностями у Новгород-Сіверському повіті з місцевим земським писарем Каспером Ростопчею. Останній отримував Савинки, передаючи Єсмонтам населений пункт Клин [59, к. 224 v. – 226]. До того часу Самуель вже встиг поблизу Савинків заснувати слободу Туханів [9, с. 307]. З невідомих причин обмін не відбувся; у лютому 1643 р. подружжя Єсмонтів все ще мешкали у Савинках [18, арк. 113–117 зв.]. Як продовження цієї історії, у березні 1645 р. король Владислав IV дозволив Єсмонтам вчергове поступитися Савинками, Тухановим, перевозом через Десну та іншими належностями все тому ж К. Ростопчі [61, к. 247–248]. Продаж відбувся у травні 1646 р. [5, арк. 86 зв.]. На початку козацької революції С. Єсмонт з родиною (дружина і вісім дітей) потрапив до козацького полону. Лише в січні 1649 р. їх разом з групою іншої шляхти було звільнено загоном Станіслава Оршанського під Стародубом [4, с. 184].

Нижчий персонал новгород-сіверської гродської канцелярії воєводства представлений регентами та підписками. Як регенти у канцелярії виступають Ян Закусило (кінець 1646 – початок 1647 рр.) та Шимон Суронтовський (кінець 1647 р.). У цій само канцелярії як підписки працювали С. Дідковський, Я. Закусило, Ш. Суронтовський, Самуель Пантелеєвич, Дзвонковський.

Шимон Суронтовський у 1622–1646 рр. працював спочатку як підписок, потім як старший підписок вінницької гродської канцелярії. Часами залучався до аналогічної роботи у земській канцелярії Брацлавського воєводства [7, с. 91; 53, с. 328]. Судячи з імені, він був вихідцем з Корони. Здається, що його приналежність до шляхетської корпорації є сумнівною. Впродовж 1644–1645 рр. Шимон представляв інтереси Анни з Красносельських, дружини покійного Якуба Пісочинського, у судових справах з її дітьми [7, 91–92]. Відтак, у родині Пісочинських (діти Якуба були двоюрідними для Яна Пісочинського) юридична й діловодна кваліфікація Ш. Суронтовського були відомими, що могло сприяти переходу Шимона до новгород-сіверської гродської канцелярії, очолюваної на той час Я. Пісочинським.

Самуель Пантелеєвич, хоч і декларував себе шляхетним, ймовірно, вийшов з міщанського середовища. Зокрема, відомий у 1630–1642 рр. любецький вїйт Ярош Пантелеєвич [68, к. 25].

Дзвонковський (невідомий за іменем), швидше всього, походив з родини загородової шляхти гербу «Пшегоня», осілої у Ломжицькій землі Мазовецького воєводства [71, s. 220]. Його поява у Новгороді-Сіверському не є чимось надзвичайним, зважаючи на достатньо інтенсивну динаміку напливу мазовецької шляхти на Чернігово-Сіверщину в 30–40-х рр. XVII ст.

Отже, персональний склад новгород-сіверської гродської канцелярії формувався одноосібно старостами – спочатку Олександром, згодом Яном Пісочинськими. Новостворений у середині 1630-х рр. осередок королівської адміністративно-судової влади не міг опертися на факт існування в регіоні юридичних і діловодних шкіл, тому кадри для нього вербувалися з інших територій Речі Посполитої. Основним постачальником кадрів для канцелярії став двір О. Пісочинського, сформований його патроном переважно з колишніх учасників військових експедицій у складі керованих ним же підрозділів. Іншу частину працівників канцелярії склали досвідчені канцеляристи з гродських і земських канцелярій українських воєводств Речі Посполитої – Волинського, Київського і Брацлавського. Критеріями для прийняття в канцелярію виступали професійні якості претендентів, споріднені зв'язки та особиста відданість старості. Географічне походження урядників і нижчого персоналу канцелярії було достатньо різноманітним. Можна виділити три регіони Речі Посполитої, вихідці з яких наповнювали штат новгород-сіверської гродської канцелярії: Велике князівство Литовське, Корона, де домінували землі Мазовецького воєводства, і українські воєводства. Загальний портрет урядника канцелярії опирається на наступні характеристики: шляхтич; малозаможний, який, як правило, не мав земельних володінь поза межами Новгород-Сіверського повіту; добре підготовлений у праві й діловодстві; різноконфесійний (католик, православний, протестант); економічно, а, як наслідок, і особисто, залежний від патрона. Для нижчого канцелярського персоналу цей перелік розширювався на не обов'язково шляхетське походження, вищу кар'єрну мобільність, поєднання роботи в канцелярії з юридичною практикою, насамперед участю в судових процесах в якості представників сторін. У контексті загального портрету новгород-сіверська гродська канцелярія мало чим відрізнялася від своїх аналогів у сусідніх українських воєводствах.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архив ЮЗР (Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе). Киев, 1867. Ч. 4: Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. Т. 1. LV+461 с.
2. Архив ЮЗР. Киев, 1894. Ч. 8. Т. II: Материалы для истории местного управления в связи с историей словной организации. Акты Барского староства XVII–XVIII в. 274+497 с.
3. Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ, 2012. 712 с.
4. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Київ, 2012. Т. 1: 1648–1649 рр. 680 с.
5. Інститут Рукопису НБУ (Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського). Ф. І «Літературні матеріали». Спр. 4104. 420 арк.
6. Інститут Рукопису НБУ. Ф. 81 «Левицький О.І.». Спр. 28. 58 с.
7. Крикун М. Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях. Статті і матеріали. Львів, 2008. 412 с.
8. Кулаковський П. Боротьба за спадщину: конфлікт між Яном та Ельжбетою Пісочинськими щодо новгород-сіверських маєностей. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2005. Вип. 5. С. 127–139.
9. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). Київ, 2006. 496 с.
10. Літвін Г. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648). Київ, 2016. 616 с.
11. ЛННБ (Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника). Ф. 5 «Оссолінські». Спр. 4055. 155 арк.
12. ЛННБ. Ф. 5. Спр. 4056. 188 арк.
13. ЛННБ. Ф. 5. Спр. 4058. 154 арк.
14. ЛННБ. Ф. 5. Спр. 4059. 164 арк.
15. ЛННБ. Ф. 5. Спр. 4061. 142 арк.
16. ЛННБ. Ф. 5. Спр. 4062. 140 арк.
17. ЛННБ. Ф. 5. Спр. 4063. 223 арк.
18. ЛННБ. Ф. 5. Спр. 4064. 169 арк.
19. ЛННБ. Ф. 5. Спр. 4065. 188 арк.
20. ЛННБ. Ф. 5. Спр. 4066. 140 арк.
21. ЛННБ. Ф. 5. Спр. 4067. 130 арк.
22. ЛННБ. Ф. 5. Спр. 4068. 165 арк.
23. ЛННБ. Ф. 5. Спр. 4069. 183 арк.
24. ЛННБ. Ф. 5. Спр. 4118. 126 арк.
25. ЛННБ. Ф. 5. Спр. 4138. 254 арк.
26. ЛННБ. Ф. 5. Спр. 4139. 225 арк.
27. Мицик Ю. Мужилівський Силуян. *Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети*. Київ, 1998. Вип. 1. С. 221–226.
28. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. Збірник за документами актових книг. Київ, 2008. 1012 с.

29. Описание актовой книги Киевского Центрального архива № 5. Киев, 1869. Книга гродская записовая, по точная и декретовая 1691, 94 и 95 гг. 62 с.
30. РГАДА (Российский государственный архив древних актов, г. Москва). Ф. 79 «Сношения России с Польшей». 1636. № 1а. 286 л.
31. РГАДА. Ф. 79. 1636. № 6. 272 л.
32. РГАДА. Ф. 79. 1638. № 9. 475 л.
33. РГАДА. Ф. 79. 1644. № 1. 603 л.
34. РГАДА. Ф. 79. 1647. № 1. 125 л.
35. РГАДА. Ф. 79. 1648. № 1. 377 л.
36. РГАДА. Ф. 210 «Разрядный приказ». Новгородский стол. Стлб.27. 431 л.
- 36а. РГАДА. Ф. 389 «Литовская метрика». Оп. 1. Д. 110. 667 л.
37. РГАДА. Ф. 389. Оп. 1. Д. 200. 167 л.
38. РГАДА. Ф. 389. Оп. 1. Д. 201. 175 л.
39. РГАДА. Ф. 389. Оп. 1. Д. 214. 459 л.
40. РГАДА. Ф. 389. Оп. 1. Д. 218. 86 л.
41. РГАДА. Ф. 1473 «Поместно-вотчинные архивы юго-западных земель». Оп. 1. Д. 927. 39 л.
42. Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. Збірник документів і матеріалів. Київ, 1993. 535 с.
43. Собчук В. Шляхетський рід Лідихівських у XV – середині XVII століть. *Крізь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя*. Львів, 2012. С. 92–126.
44. Українська література XVII ст.: Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. Київ, 1987. 608 с.
45. Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. Київ, 1995. Ч. 2. 432 с.
46. Універсали Івана Мазепи 1687–1709. Київ; Львів, 2002. 757 с.
47. Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов, 1874. Кн. 5: Уезды Черниговский, Козелецкий, Суражский, Кролевецкий и Остерский. 443 с.
48. ЦДІАК (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 11 «Житомирський гродський суд». Оп. 1. Спр. 9. 2062 арк.
49. ЦДІАК. Ф. 21 «Кременецький гродський суд». Оп. 1. Спр. 83. 115 арк.
50. ЦДІАК. Ф. 21. Оп. 1. Спр. 94. 67 арк.
51. ЦДІАК. Ф. 25 «Луцький гродський суд». Оп. 1. Спр. 221. 1216 арк.
52. ЦДІАК. Ф. 25. Спр. 255. 1024 арк.
53. Яковенко Н. Матеріали до персонального складу канцелярії Волині, Наддніпрянщини та Східного Поділля (остання третина XVI – середина XVII століть). *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. Київ; Львів, 2004. Т. I. С. 320–357.
54. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Київ, 2008. 472 с.
55. AGAD (Archiwum Akt Dawnych w Warszawie). Metryka koronna. Sygn. 169. 528 k.
56. AGAD. Metryka koronna. Sygn. 180. 644 k.
57. AGAD. Metryka koronna. Sygn. 182. 535 k.
58. AGAD. Metryka koronna. Sygn. 185. 735 k.
59. AGAD. Metryka koronna. Sygn. 187. 247 k.
60. AGAD. Metryka koronna. Sygn. 188. 144 k.
61. AGAD. Metryka koronna. Sygn. 189. 783 k.
62. AGAD. Metryka koronna. Sygn. 191. 386 k.
63. AGAD. Tak zwana Metryka Litewska. Dz. V. Sygn. 1. 803 k.
64. AGAD. Tak zwana Metryka Litewska. Dz. V. Sygn. 4. 427 k.
65. Archiwum Narodowe w Krakowie. Archiwum Dzikowskie Tarnowskie. Zesp. 639. Sygn. 135. 940 k.
66. Augustyniak U. W służbie hetmana i Rzeczypospolitej. Klientela wojskowa Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Warszawa, 2004. 398 s.
67. Baranowski B. Organizacja wojska Polskiego w latach trzydziestych i czterdziestych XVII wieku. Warszawa, 1957. 283 s.
68. Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. Rkps 263. 421 s.
69. Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. Rkps 264. 732 s.
70. Boniecki A. Herbarz Polski. Warszawa, 1900. T. II. 387 s.
71. Boniecki A. Herbarz Polski. Warszawa, 1902. T. V. 400 s.
72. Boniecki A. Herbarz Polski. Warszawa, 1905. T. VIII. 396 s.
73. Boniecki A. Herbarz Polski. Warszawa, 1907. T. X. 391 s.
74. Boniecki A. Herbarz Polski. Warszawa, 1907. T. XI. 397 s.
75. Boniecki A. Herbarz Polski. Warszawa, 1908. T. XII. 400 s.
76. Boniecki A., Reiski A. Herbarz Polski. Warszawa, 1912. T. XV. 396 s.
77. Godziszewski W. Polska a Moskwa za Władysława IV (Rozprawy wydziału historyczno-filozoficznego. Ser. II. T. 42. Nr 6). Kraków, 1930. 72 s.
78. Metryka litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo wileńskie. Warszawa, 1989. 373 s.
79. Nisiecki K. Herbarz Polski. Lipsk, 1841. T. VI. 588 s.
80. Uruski S., Kosiński A., Włodarski A. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. Warszawa, 1914. T. XI. 380 s.
81. Uruski S., Kosiński A., Włodarski A. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. Warszawa, 1915. T. XII. 381 s.
82. Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy. Kórnik, 1998. 243 s.

83. Volumina constitutionum. Warszawa, 2013. T. III: 1611–1640. Vol. 2: 1627–1640. 407 s.
84. Volumina constitutionum. Warszawa, 2015. T. IV: 1641–1668. Vol. 1: 1641–1658. 497 s.
85. Źródła dziejowe. Warszawa, 1877. T.V: Lustracje królewsczyzn ziem Ruskich, Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku. C+226 s.

REFERENCES

1. Arhiv Jugo-Zapadnoj Rossii, izdavaemyj Vremennoj komissiej dlja razbora drevnih aktov, uchrezhdennoj pri Kievskom, Podol'skom i Volynskom general-gubernatore. Ch. 4. T. 1. (1867). Kiev: Tipografia Imperatorskago Universitieta sv. Vladimira. [in Russian].
2. Arhiv Jugo-Zapadnoj Rossii, izdavaemyj Vremennoj komissiej dlja razbora drevnih aktov, uchrezhdennoj pri Kievskom, Podol'skom i Volynskom general-gubernatore. Ch. 8. T. II (1894). Kiev: Tipografia Imperatorskago Universitieta sv. Vladimira. [in Russian].
3. Voronchuk, I. (2012). Naseleennia Volyni v XVI – pershii polovyni XVII st.: rodyna, domohospodarstvo, demografichni chynnyky. Kyiv: Feniks. [in Ukrainian].
4. Dzherela z istorii Natsionalno-vyzvolnoi viiny ukrainskoho narodu 1648–1658 rr. T. 1: 1648–1649 rr. Yu. Mytsyk [Ed.]. (2012). Kiev: PP „Foliant”. [in Ukrainian].
5. Instytut Rukopysu NBU (Instytut Rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. VI.Vernadskoho). F. I «Literaturni materialy». Spr. 4104. [in Ukrainian].
6. Instytut Rukopysu NBU. F. 81 «Levytskyi O.I.». Spr. 28. [in Ukrainian].
7. Krykun, M. (2008). Bratslavske voievodstvo u XVI–XVIII stolittiakh. Statti i materialy. Lviv: Vydavnytstvo Ukrainskoho katolytskoho universytetu. [in Ukrainian].
8. Kulakovskiy, P. (2005). Borotba za spadshchynu: konflikt mizh Yanom ta Elzhbetoiu Pischynskymy shchodo novhorod-siverskykh maietnostei. Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. Vyp. 5. S. 127–139. [in Ukrainian].
9. Kulakovskiy, P. (2006). Chernihovo-Sivershchyna u skladi Rechi Pospolytoi (1618–1648). Naukove vydannia. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
10. Litvin, H. (2016). Shliakhta Kyivshchyny, Volyni ta Bratslavshchyny (1569–1648). Kyiv: Dukh i litera. [in Ukrainian].
11. LNNB (Lvivska natsionalna naukova biblioteka im. V. Stefanyka). F. 5 «Ossolinski». Spr. 4055. [in Ukrainian].
12. LNNB. F. 5. Spr. 4056. [in Ukrainian].
13. LNNB. F. 5. Spr. 4058. [in Ukrainian].
14. LNNB. F. 5. Spr. 4059. [in Ukrainian].
15. LNNB. F. 5. Spr. 4061. [in Ukrainian].
16. LNNB. F. 5. Spr. 4062. [in Ukrainian].
17. LNNB. F. 5. Spr. 4063. [in Ukrainian].
18. LNNB. F. 5. Spr. 4064. [in Ukrainian].
19. LNNB. F. 5. Spr. 4065. [in Ukrainian].
20. LNNB. F. 5. Spr. 4066. [in Ukrainian].
21. LNNB. F. 5. Spr. 4067. [in Ukrainian].
22. LNNB. F. 5. Spr. 4068. [in Ukrainian].
23. LNNB. F. 5. Spr. 4069. [in Ukrainian].
24. LNNB. F. 5. Spr. 4118. [in Ukrainian].
25. LNNB. F. 5. Spr. 4138. [in Ukrainian].
26. LNNB. F. 5. Spr. 4139. [in Ukrainian].
27. Mytsyk Yu. (1998). Muzhylvovskiy Syluian. Polkovodtsi Viiska Zaporozkoho: Istorychni portrety. Kyiv: KM Academia. Vyp. 1. S. 221–226. [in Ukrainian].
28. Natsionalno-vyzvolna viina v Ukraini 1648–1657. Zbirnyk za dokumentamy aktovykh knyh. L.A. Sukhykh, V.V. Strashko [Ed.]. (2008). K.: ZAT «Vypol». [in Ukrainian].
29. Opis' aktovoj knigi Kievskogo Central'nogo arhiva № 5: Kniga grodskaia zapisovaja, potochnaja i dekretovaja 1691, 94 i 95 gg. (1869). Kiev: Universitetskaja tipografija. [in Russian].
30. RHADA (Rossyiskiy hosudarstvennyi arkhyv drevnykh aktov (h. Moskva). F. 79 «Snoshenyia Rossyy s Polshei». 1636. № 1a. [in Russian].
31. RHADA. F. 79. 1636. № 6. [in Russian].
32. RHADA. F. 79. 1638. № 9. [in Russian].
33. RHADA. F. 79. 1644. № 1. [in Russian].
34. RHADA. F. 79. 1647. № 1. [in Russian].
35. RHADA. F. 79. 1648. № 1. [in Russian].
36. RHADA. F. 210 «Razriadnyi prykaz». Novhorodskiy stol. Stlb.27. [in Russian].
- 36a. RHADA. F. 389 «Lytovskaia metryka». Op. 1. D. 110. [in Russian].
37. RHADA. F. 389. Op. 1. D. 200. [in Russian].
38. RHADA. F. 389. Op. 1. D. 201. [in Russian].
39. RHADA. F. 389. Op. 1. D. 214. [in Russian].
40. RHADA. F. 389. Op. 1. D. 218. [in Russian].
41. RHADA. F. 1473 «Pomestno-votchynnnye arkhyvy yuho-zapadnykh zemel». Op. 1. D. 927. [in Russian].
42. Selianskyi rukh na Ukraini 1569–1647 rr. Zbirnyk dokumentiv i materialiv. (1993). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

43. Sobchuk V. (2012). Shliakhetskyi rid Lidykhivskykh u XV – seredyni XVII stolit. Kriz stolittia. Studii na poshanu Mykoly Krykuna z nahody 80-richchia. Lviv: Naukove tovarystvo im. Shevchenka. S. 92–126. [in Ukrainian].
44. Ukrainska literatura XVII st.: Synkretychna pysemnist. Poeziia. Dramaturhiia. Beletrystyka. V. Krekoten' [Ed.] (1987). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
45. Ukrainski humanisty epokhy Vidrozhennia. Antolohiia. Ch. 2. V. Nychyk [Ed.]. (1995). Kyiv: Naukova dumka; Osnovy. [in Ukrainian].
46. Universalny Ivana Mazepy 1687–1709. I. Butych [Ed.]. (2002). Kyiv; Lviv: Naukove tovarystvo im. Shevchenka. [in Ukrainian].
47. Filaret. (1874). Istoriko-statisticheskoe opisanie Chernigovskoj eparhii. Kn. 5: Uezdy Chernigovskij, Kozeleckij, Surazhskij, Kroleveckij i Osterskij. Chernigov: Gubernskaja tipografija. [in Russian].
48. TsDIAK (Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv). F. 11 «Zhytomyrskyi hrodskyi sud». Op. 1. Spr. 9. [in Ukrainian].
49. TsDIAK. F. 21 «Kremenetskyi hrodskyi sud». Op. 1. Spr. 83. [in Ukrainian].
50. TsDIAK. F. 21. Op. 1. Spr. 94. [in Ukrainian].
51. TsDIAK. F. 25 «Lutskyi hrodskyi sud». Op. 1. Spr. 221. [in Ukrainian].
52. TsDIAK. F. 25. Spr. 255. [in Ukrainian].
53. Yakovenko N. (2004). Materialy do personalnoho skladu kantseliarii Volyni, Naddniproshchyny ta Skhidnoho Podillia (ostannia tretyna KhVI – seredyna KhVII stolit). Do dzherel. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu Oleha Kupchynskoho z nahody yoho 70-richchia. T. I. Kyiv; Lviv: Prostir M. S. 320–357. [in Ukrainian].
54. Yakovenko, N. (2008). Ukrains'ka shliakhta z kintsia XIV – do seredyny XVII stolittia: Volyn' ta Tsentral'na Ukraina. K.: Krytyka. [in Ukrainian].
55. AGAD (Archiwum Akt Dawnych w Warszawie). Metryka koronna. Sygn. 169. [in Polish].
56. AGAD. Metryka koronna. Sygn. 180. [in Polish].
57. AGAD. Metryka koronna. Sygn. 182. [in Polish].
58. AGAD. Metryka koronna. Sygn. 185. [in Polish].
59. AGAD. Metryka koronna. Sygn. 187. [in Polish].
60. AGAD. Metryka koronna. Sygn. 188. [in Polish].
61. AGAD. Metryka koronna. Sygn. 189. [in Polish].
62. AGAD. Metryka koronna. Sygn. 191. [in Polish].
63. AGAD. Tak zwana Metryka Litewska. Dz. V. Sygn. 1. [in Polish].
64. AGAD. Tak zwana Metryka Litewska. Dz. V. Sygn. 4. [in Polish].
65. Archiwum Narodowe w Krakowie. Archiwum Dzikowskie Tarnowskie. Zesp. 639. Sygn. 135. [in Polish].
66. Augustyniak, U. (2004). W służbie hetmana i Rzeczypospolitej. Klientela wojskowa Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Warszawa: Semper. [in Polish].
67. Baranowski, B. (1957). Organizacja wojska Polskiego w latach trzydziestych i czterdziestych XVII wieku. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej. [in Polish].
68. Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. Rkps 263. [in Polish].
69. Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. Rkps 264. [in Polish].
70. Boniecki, A. (1900). Herbarz Polski. T. II. Warszawa: skł. gł. Gebethner i Wolff. [in Polish].
71. Boniecki, A. (1902). Herbarz Polski. T. V. Warszawa: skł. gł. Gebethner i Wolff. [in Polish].
72. Boniecki, A. (1907). Herbarz Polski. T. VIII. Warszawa: skł. gł. Gebethner i Wolff. [in Polish].
73. Boniecki, A. (1907). Herbarz Polski. T. X. Warszawa: skł. gł. Gebethner i Wolff. [in Polish].
74. Boniecki, A. (1907). Herbarz Polski. T. XI. Warszawa: skł. gł. Gebethner i Wolff. [in Polish].
75. Boniecki, A. (1908). Herbarz Polski. T. XII. Warszawa: skł. gł. Gebethner i Wolff. [in Polish].
76. Boniecki, A., Reiski, A. (1912). Herbarz Polski. T. XIV. Warszawa: skł. gł. Gebethner i Wolff. [in Polish].
77. Godziszewski, W. (1930). Polska a Moskwa za Władysława IV (Rozprawy wydziału historyczno-filozoficznego. Ser. II. T. 42. Nr 6). Kraków: skł. gł. w księg. Gebethnera i Wolffa. [in Polish].
78. Metryka litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo wileńskie. A. Rachuba [Ed.]. (1989). Warszawa: Polskie Wydawnictwo Naukowe. [in Polish].
79. Nisiecki, K. (1841). Herbarz Polski. T. VI. Lipsk: Nakładem i drukiem Breikopfa Haertela. [in Polish].
80. Uruski, S., Kosiński, A., Włodarski, A. (1914). Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. T. XI. Warszawa: skł. gł. Gebethner i Wolff. [in Polish].
81. Uruski S., Kosiński A., Włodarski A. (1915). Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. Warszawa: skł. gł. Gebethner i Wolff. [in Polish].
82. Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy. E. Janas, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka [Ed.] (1998). Kórnik: Biblioteka Kórnicka. [in Polish].
83. Volumina constitutionum. T. III: 1611–1640. Vol. 2: 1627–1640. S. Grodzicki, M. Kwiecień, A. Karabowicz [Ed.] (2013). Warszawa: Wydawnictwo sejmowe. [in Polish].
84. Volumina constitutionum. T. IV: 1641–1668. Vol. 1: 1641–1658. S. Grodzicki, M. Kwiecień, K. Fokt [Ed.] (2015). Warszawa: Wydawnictwo sejmowe. [in Polish].
85. Źródła dziejowe. T.V: Lustracje królewsczyzn ziem Ruskich, Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku. A. Jabłonowski [Ed.] (1877). Warszawa: skł. gł. w księg. Gebethnera i Wolffa. [in Polish].

Отримано: 04.06.2019 р.

Прорецензовано: 12.06.2019 р.

Прийнято до друку: 10.07.2019 р.

e-mail: nimenko.na@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-28-32-38

Німенко Н. Конструювання наукової біографії за матеріалами архівних установ: приклад миколи макаренка (1877–1938). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острого, 2019. Вип. 28. С. 32–38.

УДК: 929:930.5(477.52)Макаренко М.

Наталія Німенко

КОНСТРУЮВАННЯ НАУКОВОЇ БІОГРАФІЇ ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХІВНИХ УСТАНОВ: ПРИКЛАД МИКОЛИ МАКАРЕНКА (1877–1938)

Стаття присвячена дослідженню маловідомих сторінок наукової біографії вченого-енциклопедиста, археолога, мистецтвознавця, одного із організаторів музейної справи в Україні М.О. Макаренка (1877–1938). За матеріалами Державного архіву Сумської області простежено основні напрями діяльності вченого в пам'яткоохоронній царині на Роменщині у 1920-х рр., внесок у створення і розбудову Роменського окружного музею.

Ключові слова: М.О. Макаренко, наукова біографія, архівні фонди, музей, колекція, дослідження, експонат, археологія.

Nataliya Nimenko

THE CONSTRUCTING A SCIENTIFIC BIOGRAPHY BY MATERIALS OF ARCHIVAL INSTITUTIONS: THE CASE OF MYKOLA MAKARENKO, 1877–1938

The article is devoted to the study of little-known pages of scientific biography of the scientist-encyclopedist, archaeologist, art historian, one of the organizers of museum affairs in Ukraine M.O. Makarenko (1877–1938). Shot in 1938 on charges of counter-revolutionary activity, the scientist left numerous scientific publications, reports on research on archaeological and architectural monuments, maps, diagrams, drawings, manuscripts, correspondence with scientific and state institutions, as well as private ones. However, because of the label “enemy of the people”, moving from place to place, exile, his archive was not preserved, and scientific work has not been investigated for a long time, or used casually, without reference to the original source.

M.O. Makarenko worked in many regions of the Russian Empire. After returning home to Ukraine, he studied archaeological monuments of various cultures – from Neolith to Cossack era; inspected ancient temples and estates from the times of Kievan Rus; participated in creation of memorial institutions and museums; studied old books and art of book creating. In 1930s he opposed destruction of St. Sophia Cathedral and St. Michael's Golden-domed Cathedral.

Throughout his life, the scientist has repeatedly worked in Sumy region, in particular in Romny region – a small homeland. On the basis of the documents stored in the funds of State archive of Sumy region, the main directions of M.O. Makarenko's activity in the region during the 20s of the twentieth century are traced.

Among the priorities of the scientist a special place was occupied by archaeological research, mostly Slavic memorials. On the basis of many years of research, generalized results of which are highlighted in scientific publications, M.O. Makarenko outlined a separate culture that is now known as Romny archeological culture.

The scientist paid great attention to creation of Romny District Museum. Thanks to his efforts new collections of archaeological and artistic departments were replenished; a library and a photographic laboratory were created; lectures and excursions were held. M.O. Makarenko also took care of financing of the institution. Due to fruitful cooperation with famous scientist, Romny Museum has become a focal point for memorial-protecting activity in the region, and its director M.M. Semenchuk – a follower in research, preservation and popularization of the historical past of Romny region.

Keywords: M.O. Makarenko, scientific biography, archival funds, museum, collection, research, exhibit, archeology.

Упродовж останніх десятиліть біографічні дослідження посідають значне місце серед наукового доробку вчених. Такий інтерес обумовлений прагненням персоніфікувати історію розвитку науки, визначити внесок окремих її представників у загальну справу, надати «людського» обличчя відомим подіям. Проте іноді саме реконструкція життєвого і творчого шляху науковців розкриває маловідомі

факти історії, дозволяє по-новому побачити й оцінити минулі звершення. Використання широкої джерельної бази, фондів центральних і регіональних архівів, бібліотек, музеїв дозволяє глибше зануритися в атмосферу тогочасних подій і звершень.

Особливо це стосується досліджень біографічного характеру щодо діячів науки і культури 20-30-х років ХХ ст. Незважаючи на численні публікації, ще залишається багато «білих плям», які потребують вивчення, з'ясування і оприлюднення.

Серед тих, чиє ім'я довгий час замовчувалося з політичних міркувань, особливе місце посідає Микола Омелянович Макаренко (1877–1938) – відомий археолог, мистецтвознавець, пам'яткоохоронець, один із організаторів музейної справи в Україні. Розстріляний у 1938 р., затаврований клеймом «ворог народу», він залишив по собі низку публікацій, малюнків, картосхем, що відображають різні напрями його наукової діяльності.

Бібліографія публікацій про М.О. Макаренка за останнім часом поповнилася низкою статей, присвячених різним аспектам життя вченого. Співпрацю М.О. Макаренка з колегами, його листування досліджували В. Колеснікова [14], С. Кузьмичих і А. Усачук [15]; внесок вченого у розвиток музейної справи – К. Слівіна [23], І. Ходак [24; 25]; проведення археологічних і мистецтвознавчих досліджень, участь у розбудові наукових інституцій і пам'яткоохоронних осередків – Н. Німенко [18; 20; 21].

Проте, незважаючи на досить активне використання наукової спадщини М.О. Макаренка сучасними дослідниками, ще залишається низка питань, пов'язаних із життям і працею вченого. Це й не дивно, адже його науковий архів не зберігся. Більшість матеріалів була знищена, частина осіла у приватних колекціях, причому не лише в Україні. Адже останні роки М.О. Макаренко прожив у засланні, поневірявся у таборах.

Певні аспекти життя вченого вдалося встановити за його публікаціями, які є надзвичайно цінним джерелом інформації. Особливий стиль М.О. Макаренка полягав у тому, що автор не лише описував результати проведених досліджень, методи і методики, що застосовувалися під час робіт, давав порівняльні й аналітичні коментарі, а й окреслював загальні аспекти підготовки, фінансування, проведення дослідів, посилався на імена тих, хто так чи інакше впливав на хід робіт тощо. Загалом, наукові публікації вченого мають дуже емоційний характер. За стилем викладення матеріалу, лексикою можна простежити зміни, які відбувалися не лише у житті М.О. Макаренка, а й країни загалом. Адже протягом 1930-х років усі прояви «червоного ренесансу» були зведені майже нанівець, країною одна за одною котилися хвилі репресій.

Проте ще залишається багато епізодів з наукової біографії вченого, які потребують з'ясування, уточнення, пояснення. Архівні фонди можуть допомогти відтворити окремі періоди життя дослідника, заповнити певні прогалини і по-новому оцінити внесок М.О. Макаренка у справу розбудови української науки і музейної справи.

У цій статті ставимо такі завдання: за матеріалами Державного архіву Сумської області (ДАСО) відтворити основні віхи з життя вченого, пов'язані із цим регіоном; окреслити коло його наукових інтересів; визначити внесок у дослідження регіону і популяризацію історичної спадщини; простежити втілення ідей М.О. Макаренка його послідовниками, зокрема, одним із небагатьох учнів – М.М. Семенчиком.

Микола Омелянович Макаренко народився 4 лютого 1877 р. у с. Москалівка Роменського повіту Полтавської губернії (нині – Роменський р-н Сумської обл.). Саме там провів дитячі роки, отримав початкову освіту. Хлопець виявляв неабиякі здібності до малювання і зацікавленість старовинними речами. Тож, заручившись підтримкою близького друга родини, місцевого поміщика Г.С. Вашкевича, який перебував на державній службі у Санкт-Петербурзі, М.О. Макаренко переїхав до столиці Російської імперії для продовження навчання.

Майбутній учений закінчив Центральне училище технічного малювання ім. барона А. Штиглиця та Археологічний інститут. Перші документи щодо М.О. Макаренка, виявлені в архівних фондах Сумщини, стосуються саме цього періоду. Вони засвідчують важке матеріальне становище юнака. У 1898 р. студент змушений був звернутися до Роменської повітової управи з вдячністю і проханням збільшити субсидію на навчання хоча б на 20 крб «ввиду того, что субсидий в 180 р., при самой бедной жизни, ... не хватает» [22, с.152-153]. На підтвердження успішності учня 4 «фігурного» класу Рисувальної школи Імператорського товариства заохочення мистецтв на бланку закладу було надіслано Свідоцтво, де зазначалося, що Микола Макаренко «оказывает в рисовании большие успехи и

прилежаніє» [22, с.154]. Отже, М.О. Макаренко отримував щорічну стипендію-субсидію на навчання від Роменської повітової управи у розмірі 180 крб. На жаль, результат цього запиту невідомий. Попри усі складнощі, він успішно закінчив навчання, згодом на запрошення М.К. Реріха розпочав викладацьку діяльність в Училищі.

Період навчання в Археологічному інституті став вирішальним для М.О. Макаренка. Лекції провідних вчених (зокрема, О.А. Спицина), співпраця з братами Реріхами, М.І. Ростовцевим, М.Т. Біляшівським, Д.Я. Самоквасовим, Д.І. Багалієм та іншими відомими дослідниками сформували коло його наукових інтересів. М.О. Макаренко брав участь в археологічних і мистецтвознавчих дослідженнях, наукових подорожах у різні регіони Російської імперії, зокрема і на Роменщину під час канікул та відпусток; друкував перші замітки, статті, наукові розвідки.

У Санкт-Петербурзі М.О. Макаренко активно долучився до наукового життя. Він став співробітником Археологічної комісії, дійсним членом Російського Археологічного товариства, членом багатьох наукових комісій і товариств, зокрема «Общества имени Т.Г. Шевченко для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях Санкт-Петербурга», Полтавської вченої архівної комісії та ін. Результати активної діяльності М.О. Макаренка знайшли відображення на сторінках наукових публікацій, звітів щодо проведеної роботи, у приватному листуванні з друзями-колегами, що інколи мало суто науковий характер. За цими джерелами можна простежити основні напрями роботи вченого, коло його інтересів, спроби сформулювати власні методи досліджень об'єктів старовини, перші власні припущення-висновки щодо виявлених пам'яток.

Археологічні й мистецтвознавчі дослідження у різних куточках Російської імперії, публікації у провідних журналах, робота в Ермітажі та навчальних закладах, участь у підготовці та проведенні різноманітних виставок, у наукових і громадських організаціях тощо зробили ім'я М.О. Макаренка широко відомим не лише в країні, а й далеко за її межами. Проте революційні події 1917 р., зміна політичних векторів, спроби створення незалежної України, бажання долучитися до формування нових наукових і пам'ятоохоронних інституцій спонукали вченого повернутися на батьківщину. Саме з нею він пов'язував свою подальшу долю.

М.О. Макаренко опинився у вирі подій. Він брав активну участь у роботі багатьох комісій і комітетів ВУАН, очолював Музей мистецтв ім. Б. і В. Ханенків, проводив дослідження археологічних і архітектурних пам'яток, публікував результати на сторінках наукових виданнях, займався викладацькою роботою тощо.

Як засвідчують документи, незважаючи на зайнятість, вчений приділяв багато уваги й становленню пам'ятоохоронного осередку на Роменщині.

У травні 1919 р. група ентузіастів на чолі з уродженцем м. Ромни, викладачем, художником за освітою М.М. Семенчиком створила у Ромнах Товариство охорони пам'яток старовини та мистецтва. Метою цього Товариства було обстеження, облік, збирання та охорона пам'яток історії та культури [3, арк. 1]. На підставі зібраних матеріалів у січні 1920 р. Товариство звернулося до відділу народної освіти з пропозицією про створення музею. 17 березня 1920 р. на засіданні комісії Роменського повітового відділу народної освіти таке рішення було ухвалено [3, арк. 1]. Директором призначено М.М. Семенчика. У квітні 1920 р. загальними зборами членів Товариства за участі М.О. Макаренка було прийнято статут Роменського народного музею мистецтв, науки і промисловості, згідно з яким у складі музею створювалися етнографічний, художньо-історичний та археологічний відділи [2, арк. 11], а через кілька місяців таких відділів було п'ять: археологічний, природничо-науковий, мистецтва, промисловості, етнографічний, архітектури [3, арк. 1].

М.О. Макаренко відводив музеям роль не лише пам'ятоохоронної, а й освітньої та виховної установи. У червні 1921 р. за участі М.О. Макаренка відбулися загальні збори членів Роменського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, де, серед іншого, обговорювалися питання «пропаганди музейної справи» і відкриття закладу для відвідувачів [2, арк. 12].

За остаточним переліком структурних підрозділів музею на першому місці значився археологічний відділ. Саме цей напрям роботи став пріоритетним для новоствореної установи. Перші згадки про археологічні дослідження, проведені співробітниками музею під керівництвом М.О. Макаренка, датуються серпнем-вереснем 1920 р. Вони стосувалися розкопок пам'яток у с. Ведмеже. У щоденниках роботи Роменського окружного музею хронологічно зафіксовані дати обстежень та їхні результати. Так, 7-8 серпня дослідники оглядали городище і курган, відібрали багато фрагментів

керамічного посуду; 21 серпня – 6 вересня дослідили «5 курганів слов'янського типу (група 1-а), 3 кургани (2-ї групи) та городище» [7, арк. 4-4зв.]. Останній день виявився найбільш вдалим. В інвентарній книзі музею значиться: «Скелет людини, що лежить у скорченому положенні. Знайдений у кургані № 3 у слов'янському городищі у с. Ведмеже при розкопках 6.IX.1920 р.» [11, арк. 15зв.-16]. М.О. Макаренко провів унікальну музеєфікацію поховання, вирізавши його разом із землею та супроводжуючими речами, та у неушкодженому вигляді dopravив до музею. Цей експонат і нині є окрасою археологічної колекції Роменського краєзнавчого музею [20, с. 65]. Фактично, це перший випадок вирізки поховання. Однак цікаво, що в звіті Роменського музею, надісланому до Центрального пролетарського музею Полтавщини, значиться дещо інша інформація: виявлено 6 слов'янських і 1 кіммерійський курган, зроблено 2 розрізи валів слов'янського городища [3, арк. 2].

Протягом 1921 р. співробітники музею продовжили опрацювання матеріалів, виявлених під час археологічних розкопок під керівництвом М.О. Макаренка у с. Ведмеже. Зазначалося, що дослідження охопили «кургани, слов'янські поховання, поховання скорчених та слов'янські городища» [3, арк. 4зв.]. У червні відбулося кілька засідань Товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, у тому числі й за участі М.О. Макаренка. М.М. Семенчик виступив з доповіддю про результати дослідження курганів і городищ у Роменському повіті [2, арк. 18].

Виявлені документи щодо розкопок с. Ведмежего є надзвичайно цінними, адже, незважаючи на унікальність знахідок і застосованих методів дослідження та музеєфікації, окремої публікації М.О. Макаренко так і не встиг написати, звітів не залишив. Доповненням можуть слугувати малюнки вченого та схеми.

27 травня 1928 р. вчений знову обстежував пам'ятки у с. Ведмеже. Приводом стало будівництво цегляної школи на місці «могили», розпочате у серпні 1927 р. Наслідком такої діяльності стало знищення одного з поховань і часткова руйнація іншого. У цій справі М.О. Макаренко приїздив з Києва [10, арк. 44зв.]. При огляді було виявлено, що насип могили зрізаний, а стіни новобудови виведені на 2 арш. Попри спротив пам'яткоохоронців, будівництво продовжувалося.

Увагу М.О. Макаренка привернув не лише цей об'єкт. Упродовж багатьох років він досліджував пам'ятки городища Монастирища та околиць. Результати роботи були викладені у звітах, доповідях і на сторінках розлогої монографії [17]. Але окремі епізоди залишилися поза увагою автора і тепер можуть доповнити загальну картину. Більшість документів датовано 1924 р.

На початку 1924 р. у відповідь на запит Роменського статбюро Роменський окружний музей надіслав повідомлення про те, що безпосередньо у м. Ромни є, зокрема, 2 слов'янські городища VI ст. [1, арк. 43]. Розпочалася підготовка до нового археологічного сезону.

У квітні 1924 р. М.О. Макаренко звернувся до музею з пропозицією щодо продовження дослідження роменських пам'яток. Останній, заручившись підтримкою Окружної інспектури Відділу народної освіти, подбав про виділення коштів від Окрвиконкому на проведення цих робіт. В обґрунтуванні необхідності археологічних досліджень наводився запланований обсяг робіт: під керівництвом М.О. Макаренка намічено розкопати слов'янське городище роменського типу, кургани «скито-сарматської доби як самої характерної культури нашої округи», обстежити пам'ятки у м. Ромни «як одного з старовинних слов'янських осередків» [6, арк. 8]. Одночасно Роменський музей надіслав лист до Центрального пролетарського музею Полтавщини щодо запланованих розкопок. У відповідях висловлювалася підтримка за умови надання звітної документації і списку знайдених речей [6, арк. 3-5], а також, санкціонуючи дослідження М.О. Макаренка, – застереження щодо проведення інших обстежень [9, арк. 6].

28 вересня 1924 р. комісія Роменського окружного музею заслухала доповідь М.М. Семенчика про проведені влітку під керівництвом М.О. Макаренка розкопки Роменського городища. Було визнано їхню «велику наукову вартість для з'ясування історичного побуту місцевого краю» [1, арк. 55]. Отже, за документами ДАСО, найбільш активними археологічними сезонами на Роменщині за участі М.О. Макаренка виявилися 1920 і 1924 роки.

Отримавши певні знання і досвід під час роботи з відомим вченим, у 1926-1928 роках М.М. Семенчик проводив і самостійні дослідження, перш за все з метою складання археологічної мапи Роменської округи. Для вирішення питань фінансування й обґрунтування необхідності проведення цих робіт запросили М.О. Макаренка. За результатами обстежень Верхнього Посулля було складено детальні описи та плани городищ і могильників, визначено межі розташування тощо [12; 13].

У 1922 р. за рекомендацією М.О. Макаренка при Роменському музеї була створена фотолабораторія. Основним її завданням була фіксація пам'яток історії та культури, у тому числі й археологічних. М.О. Макаренко також робив знімки під час дослідження роменських старожитностей. Як зазначено у документах, у 1924 р. він одержав кошти за «2 фотограф. пласт. 9 кар. и 4 п. фот. [...] – б» [9, арк. 10зв.].

Тож завдяки підтримці М.О. Макаренка при музеї було створено підрозділ, який дав змогу фіксувати усі наявні пам'ятки на території округи, а у подальшому використовувати фотоматеріали для опрацювання виявленого матеріалу, під час проведення лекцій та екскурсій тощо. Визначаючи внесок М.О. Макаренка, на сторінках офіційних документів Роменського окружного музею з'явився запис: «... В 1923 році Музей одержав деякі речі художні та археологічні від М.О. Макаренка, котрий весь час брав жваву участь в розвитку Музею, допомагаючи йому своїми цінними вказівками і своєю участю в розкопках та обслідуваннях» [5, арк. 11].

Ще одним напрямом діяльності М.О. Макаренка на території Роменщини була допомога Роменському окружному музею у створенні колекції старовинного та сучасного живопису, а також речей декоративно-ужиткового мистецтва. В архівних фондах зберігаються листи, заяви, записи у «Щоденниках» за різні роки про речі, отримані від нього. Так, у документах за 1923 р. є записи: «28/XII. Одержано в подарунок Музею от т. Макаренко М.О. слідуєчі речі...»; за 1924 р. – «30/VI. Привезені М.О. Макаренко в дар Музею від О. Кричевського...», «25/VIII. Одержано в подарунок від проф. М.О. Макаренка...»; за 1927 р. – «14.I. Одержано від Макаренко...»; за 1928 р. – «28/V. Одержано Музеєм через М.О. Макаренка (привіз з Києва) слідуєчі картини...» [8; 9; 10]. В інвентарній книзі проти усіх творів значиться: «Дар Макаренка» або «Подаровано музею через Макаренка». У заявах вченого до «Роменського Народного Музею», надісланих на ім'я М.М. Семенчика, знаходимо записи: «... звертаюсь до музею з пропозицією. Прийняти від мене в подарунок Музею декілька десятків речей різного походження і призначення...»; «...Маю за честь повідомити Музей, що для повноти музейних збірок я бажаю передати до відділу малярських творів українських майстрів такі картини та етюди...» тощо [19, с. 111]. Так, завдяки зусиллям М.О. Макаренка колекція живопису поповнилася творами відомих українських, і не лише, художників.

Наявні документи засвідчують, що вчений також дбав про поповнення фондів музейної бібліотеки, яка, на його думку, повинна була мати як художні твори, так і наукові видання. Основу фонду склали книжки з приватних колекцій, вилучених із поміщицьких маєтків ще у 1919-1920 роках. Протягом 1923-1928 років М.О. Макаренко неодноразово привозив чи пересилав до бібліотеки наукові видання Всеукраїнської академії наук, з власної колекції або в дарунок від колег і однодумців: «... от Макаренка М.О. одержано книг в кількості 44 примірника», «... Одержано від М.О. Макаренка 2 книги...», «... Одержано па пошті від М.О. Макаренка книжки», «... Одержано від М.О. Макаренка його твори...» [8; 9; 10].

Спільними зусиллями співробітників Роменського окружного музею і відомого вченого вдалося зібрати багатий бібліотечний фонд, доступний широкому колу читачів. Цей фонд поповнювався також за рахунок місцевих періодичних видань. Пам'яткоохоронці часто використовували їх для популяризації своєї справи. На сторінках роменських газет М.О. Макаренко також пропагував необхідність дослідження, збереження і використання унікальних старовинних пам'яток, розповідав про перші досягнення і перспективи розвитку не тільки музею, а й міста загалом [16].

Проте діяльність музейних установ потребувала значних асигнувань, яких в країні не вистачало. Тож, постало питання пошуку матеріальних ресурсів, поступово запроваджувалися принципи го-спрозрахунку. У 1924 р. М.О. Макаренко прочитав у Ромнах «комерційні» лекції, зокрема «Прошлое Украины в ее раскопках» та «Єгипетські розкопки (гробниця Тутанхмона)», кошти від яких пішли на потреби музею [4, арк. 2]. Запозичивши цей досвід, М.М. Семенчик організував численні виступи та лекції на підприємствах і в навчальних закладах Роменщини, які супроводжувалися демонстрацією фотографій і документів з фондів музею. Така діяльність давала змогу частково вирішити фінансову проблему – невеликі, але відносно регулярні надходження підтримували функціонування установи; привертала увагу державних і громадських організацій, окремих громадян до потреб музею.

Таким чином, упродовж 1920-х рр. М.О. Макаренко, незважаючи на тотальну зайнятість у Києві, де проживав з родиною, проведення досліджень пам'яток археології та архітектури в інших регіонах, репресії, скрутне матеріальне становище, багато уваги приділяв становленню пам'яткоохоронної діяльності на Роменщині. За його безпосередньої участі був створений Роменський окружний музей, формувалися основні напрями його діяльності; було проведено археологічні дослідження у

с. Ведмеже та на городищі Монастирище; створено потужний мистецький відділ, наукову бібліотеку, фотолабораторію музею; проводилися заходи щодо популяризації історико-культурних пам'яток; освоювалися нові джерела фінансування. Згодом директор музею М.М. Семенчик, здобувши досвід і знання від свого наставника, продовжив втілювати у життя ідеї М.О. Макаренка. Зокрема, було проведено обстеження низки археологічних пам'яток у Ромнах і Верхньому Посуллі; створено картотеку пам'яток з описами, кресленнями, планами і фотодокументами; використання фондів бібліотеки, публічні лекції та екскурсії сприяли розповсюдженню інформації про історичне минуле регіону. Тож Роменський музей перетворився на потужний науково-просвітницький осередок, який згуртував навколо себе усіх небайдужих до історичної спадщини, заклав основи подальших досліджень у регіоні.

Водночас ще залишається багато питань, пов'язаних як із долею М.О. Макаренка, так і його наукового спадку. Архівні документи можуть допомогти знайти деякі відповіді, детальніше показати хронологію подій, усунути неточності сумнівної інформації.

Список використаних джерел та літератури:

1. ДАСО (Державний архів Сумської області). Ф. Р-6434. Оп. 1. Спр. 1. 107 арк.
2. ДАСО. Ф. Р-6434. Оп. 1. Спр. 2. 28 арк.
3. ДАСО. Ф. Р-6434. Оп. 1. Спр. 3. 5 арк.
4. ДАСО. Ф. Р-6434. Оп. 1. Спр. 4. 2 арк.
5. ДАСО. Ф. Р-6434. Оп. 1. Спр. 5. 16 арк.
6. ДАСО. Ф. Р-6434. Оп. 1. Спр. 6. 21 арк.
7. ДАСО. Ф. Р-6434. Оп. 1. Спр. 44. 7 арк.
8. ДАСО. Ф. Р-6434. Оп. 1. Спр. 46. 43 арк.
9. ДАСО. Ф. Р-6434. Оп. 1. Спр. 47. 29 арк.
10. ДАСО. Ф. Р-6434. Оп. 1. Спр. 48. 44 арк.
11. ДАСО. Ф. Р-6434. Оп. 1. Спр. 142. 50 арк.
12. З історії археологічних досліджень у Посуллі в 20-х роках ХХ ст. / Передмова, упорядкування і коментарі Н.А. Німенко, В.Б. Звагельського. *Сумська старовина*. 2006. №№ XVIII-XIX. С. 180-206.
13. З історії археологічних досліджень у Посуллі / Передмова, упорядкування та публікація Н.А. Німенко, В.Б. Звагельського. *Сумська старовина*. 2007. №№ XXI-XXII. С. 160-174.
14. Колеснікова В. Дві постаті в українській археології: В.В. Хвойка та М.О. Макаренко (За матеріалами Наукового архіву Інституту археології НАН України). *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. 2010. Вип. 28. С. 556-564.
15. Кузьмініх С., Усачук А. Листи Миколи Макаренка до Елліса Міннза (Кембриджська колекція). *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2015. Вип. 19. С. 187-192.
16. Макаренко М. Роменський окружний музей. *Влада праці* (Ромни). 1924. 20 серпня.
17. Макаренко М. Городище "Монастирище". *Науковий збірник за рік 1924*. Київ, 1925. С. 3-23.
18. Німенко Н.А. Археологічні дослідження на Сумщині у контексті становлення та розвитку Роменського краєзнавчого музею у 20-х роках ХХ ст. *Археологія і давня історія України*. 2012. Вип. 9. Історія археології: дослідники та наукові центри. С. 195-199.
19. Німенко Н.А. Вивчення музейних колекцій як метод відновлення наукової біографії (Микола Макаренко). *Емінак: науковий цокувартальник*. 2017. № 4. Т. 2. С. 108-113.
20. Німенко Н.А. З історії археологічних досліджень на Сумщині у 20-х роках ХХ ст. *Сумська старовина*. 2006. № XX. С. 53-67.
21. Німенко Н.А. Матеріали до біографії М.О. Макаренка у фондї ВУАК Інституту археології НАН України. *Сумська старовина*. 2005. №№ XVI-XVII. С. 149-166.
22. Нові документи до біографії братів Макаренків / Публікація та упорядкування В. Панченка, Г. Діброви, Ю. Кухарчука, В. Звагельського. *Сумська старовина*. 1999. № V-VI. С. 152-157.
23. Сливина Е.И. Музейная деятельность Н.Е. Макаренко на Украине: по материалам периодических изданий 1917-1941 гг. *Вопросы музеологии*. 2015. № 1 (11). С. 21-25.
24. Ходак І. Листи Миколи Макаренка до Данила й Вадима Щербаківських. *Студії мистецтвознавчі*. Число 3 (19). Архітектура. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. Київ, 2007. С.63-73.
25. Ходак І. Музей мистецтв імені Б.І. та В.М. Ханенків Всеукраїнської Академії наук: макаренківський період діяльності. URL: <http://um.etnolog.org.ua/zmist/2014/97.pdf>

References

1. DASO (Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti). F. R-6434. Op. 1. Spr. 1. 107 ark.
2. DASO. F. R-6434. Op. 1. Spr. 2. 28 ark.
3. DASO. F. R-6434. Op. 1. Spr. 3. 5 ark.
4. DASO. F. R-6434. Op. 1. Spr. 4. 2 ark.
5. DASO. F. R-6434. Op. 1. Spr. 5. 16 ark.
6. DASO. F. R-6434. Op. 1. Spr. 6. 21 ark.
7. DASO. F. R-6434. Op. 1. Spr. 44. 7 ark.

8. DASO. F. R-6434. Op. 1. Spr. 46. 43 ark.
9. DASO. F. R-6434. Op. 1. Spr. 47. 29 ark.
10. DASO. F. R-6434. Op. 1. Spr. 48. 44 ark.
11. DASO. F. R-6434. Op. 1. Spr. 142. 50 ark.
12. Z istorii arkeolohichnykh doslidzhen u Posulli v 20-kh rokakh XX st. / Peredmova, uporiadkuvannia i komentari N.A. Nimenko, V.B. Zvahelskoho // Sumska starovyna. 2006. №№ XVIII-XIX. S. 180-206.
13. Z istorii arkeolohichnykh doslidzhen u Posulli / Peredmova, uporiadkuvannia ta publikatsiia N.A. Nimenko, V.B. Zvahelskoho // Sumska starovyna. 2007. №№ XXI-XXII. S. 160-174.
14. Kolesnikova V. Dvi postati v ukrainskii arkeolohii: V.V. Khvoika ta M.O. Makarenko (Za materialamy Naukovoho arkhivu Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy) // Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho. 2010. Vyp. 28. S. 556-564.
15. Kuzminykh S., Usachuk A. Lysty Mykoly Makarenka do Ellisa Minnza (Kembrydzhska kolektsiia) // Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni. 2015. Vyp. 19. S. 187-192.
16. Makarenko M. Romenskyi okruzhnyi muzei // Vlada pratsi (Romny). 1924. 20 serpnia.
17. Makarenko M. Horodyshe "Monastyryshche" // Naukovyi zbirnyk za rik 1924. Kyiv, 1925. S. 3-23.
18. Nimenko N.A. Arkheolohichni doslidzhennia na Sumshchyni u konteksti stanovlennia ta rozvytku Romenskoho kraieznavchoho muzeiu u 20-kh rokakh XX st. // Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy. 2012. Vyp. 9. Istoriiia arkeolohii: doslidnyky ta naukovi tsentry. S. 195-199.
19. Nimenko N.A. Vyvchennia muzeinykh kolektsii yak metod vidnovlennia naukovoï biohrafii (Mykola Makarenko) // Eminak: naukovyi shchokvartalnyk. 2017. № 4. T. 2. S. 108-113.
20. Nimenko N.A. Z istorii arkeolohichnykh doslidzhen na Sumshchyni u 20-kh rokakh XX st. // Sumska starovyna. 2006. № XX. S. 53-67. S. 65.
21. Nimenko N.A. Materialy do biohrafii M.O. Makarenka u fondi VUAK Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy // Sumska starovyna. 2005. №№ XVI-XVII. S. 149-166.
22. Novi dokumenty do biohrafii bratv Makarenkiv / Publikatsiia ta uporiadkuvannia V. Panchenka, H. Dibrov, Yu. Kukharchuka, V. Zvahelskoho // Sumska starovyna. 1999. № V-VI. S. 152-157.
23. Slivina E.I. Muzejnaja dejatel'nost' N.E. Makarenko na Ukraine: po materialam periodicheskikh izdanij 1917-1941 gg. // Voprosy muzeologii. 2015. № 1 (11). S. 21-25.
24. Khodak I. Lysty Mykoly Makarenka do Danyla y Vadyma Shcherbakivskykh // Studii mystetstvovnavchi. Chyslo 3 (19). Arkhitektura. Obrazotvorche ta dekoratyvno-uzhytkove mystetstvo. Kyiv, 2007. S.63-73.
25. Khodak I. Muzei mystetstv imeni B.I. ta V.M. Khanenkiv Vseukrainskoi Akademii nauk: makarenkivskyi period diialnosti. URL: <http://um.etnolog.org.ua/zmist/2014/97.pdf>

Отримано: 17.07.2019 р.

Прорецензовано: 23.07.2019 р.

Прийнято до друку: 10.08.2019 р.

e-mail: mar4yk80@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-28-39-46

Марчук В. Державні банки Волинського воєводства в 1921–1939 роках. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2019. Вип. 28. С. 39–46.

УДК 94(477.83) «1921-1939»

Володимир Марчук**ДЕРЖАВНІ БАНКИ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА В 1921–1939 РОКАХ**

У статті аналізується процес інституційного розвитку державного банківського сектору у Волинському воєводстві у міжвоєнний період. Встановлено, що за цей час на території Волинського воєводства польською владою було організовано дієву систему приватних та державних банків. Визначено особливості функціонування державних банків Волинського воєводства. Окрема увага приділена участі державних банків у фінансуванні аграрного сектора економіки краю у міжвоєнний період.

Ключові слова: Друга Річ Посполита, Волинське воєводство, міжвоєнний період, державні банки, Державний сільськогосподарський банк, Банк господарства крайового.

Volodymyr Marchuk**STATE BANKS OF THE VOLHYNIAN VOIVODESHIP, 1921–1939**

The article analyses the institutional development of the governmental banking sector in the Volhynian Voivodeship during the interwar period. It has been found out that during this time the local Polish authorities organized an acting system of private and state banks, which was functioning on the basis of the banking right which was enacted by the order of the President of Poland dated from the 17th March 1928. The establishment and functioning of the credit and banking system of independent Poland during two interwar decades was taking place at highly difficult times: inflation in 1918-1923, an economic crisis in 1925, the world economic crisis in 1929-1933. The main tasks of the state banks in the interwar Poland were: granting a loan for the landlords (big, middle and lower-class) and a financial help in the agrarian reform, which included three important elements – the parceling (selling small ploughlands to the countrymen), the consolidation (the union of separate parts of the peasant land into one) and the settlement (a resettlement of the Polish military men and civil colonists across the Western Volhyn) and also the financial support of the land reclamation. Apart from that bank played the role of the state funds' administrator that were appointed to help the agriculture (the recreation of the households that were destroyed by the war, the help in feeding of the cattle, fish) or appointed for special nationwide actions, connected with farming (the creation of the grain, bread reserves and elevators). The state banks in the period between two wars became the main financial reliance of the villages' population and the programs, which were held with the assistance of their financial resources, brought the peasant farms closer to the market.

Key words: Second Polish Republic, Volhynian Voivodeship, interwar period, state banks, National Bank for Agriculture, Bank Gospodarstwa Krajowego (National Economy Bank).

Постановка проблеми. Грунтовне та об'єктивне вивчення економіки країни неможливе без дослідження функціонування її фінансової системи. Банківський сектор становить одну з складових цієї системи. Банківські інституції відігравали важливу роль в підтриманні економічної стабільності Польської держави у міжвоєнний період і розвивалися в міру розвою власне самої держави. В зв'язку з слабкістю системи приватних банків, головний тягар відповідальності за фінансову систему країни лежав на державних банках.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання діяльності банків та інших кредитно-банківських установ Другої Речі Посполитої лише частково висвітлені в працях українських та польських дослідників. Історії банківської справи міжвоєнної Польщі до 1932 р. присвячена робота Г.Новака [27]. Повоєнна історіографія проблеми діяльності банків представлена роботами В. Моравського [23] [24] [25] та публікаціями З. Ландау [17] [18] [19] [20], З. Карпінського [12], З. Федоровича [10], В.Яворського [16], Р. Шльонзака [31], А. Незгоди [26], У. Загури-Йоншти [34], С. Флейтерського [9]. Крім того, з'явилося і цілий ряд публікацій присвячених різним аспектам роботи окремих банків: Польського банку [11], Державного сільськогосподарського банку [28], Торгівельного банку в Варшаві [21],

Банку господарства крайового [29] та ін.. Серед публікацій українських науковців, які торкаються даної проблематики варто згадати роботи О. Бурунної [1; 2] та Т. Никитюк [8]. Разом з тим, ціла низка аспектів функціонування кредитно-банківської системи міжвоєнної Польщі залишаються поза увагою науковців і тому існує необхідність подальшої розробки цієї теми.

Мета дослідження – здійснити спробу встановити особливості розвитку державного банківського сектору Волинського воєводства у міжвоєнне двадцятиліття.

Виклад основного матеріалу. У соціально-економічному житті міжвоєнної Польщі достатньо гостро стояло питання розвитку кредитно-банківської системи. На території Волині вона багато в чому повторювала систему, яка сформувалася на межі XIX – XX ст. в Російській імперії. Цілком логічною була концентрація банківських установ у найбільших містах воєводства, в першу чергу Луцьку, Рівному, Ковелі та ін.

Кредитно-банківська система Другої Речі Посполитої міжвоєнного періоду функціонувала на основі банківського права введеного в дію розпорядженням Президента Польщі від 17 березня 1928 р., яке запроваджувало обмеження, що стосувалися пропорцій між зобов'язаннями банку та його власним капіталом. Розмір статутного капіталу визначався не лише організаційно-правовою формою кредитно-банківської установи, а й місцезнаходженням її головного офісу. Так, сума засновницького капіталу для банків короткострокового кредиту повинна була дорівнювати: у Варшаві – 2 500 000, у Кракові, Львові, Познані, Катовіце і Лодзі – 1 500 000, в інших містах – 1 000 000 злотих, а для іпотечних банків – 5 000 000 злотих [30, s. 676]. Крім того, банкам заборонялося займатися торгівельною діяльністю, а також здійснювати банківську діяльність через товариства з обмеженою відповідальністю. Впроваджувалися і правила, що стосувалися назв установ, які працювали в кредитно-банківській сфері. Назву «банк», могли використовувати лише акціонерні товариства, командитні товариства та банки міжкомунальних спілок. Кредитні кооперативи могли вживати таку назву, але обов'язково з додаванням прикметника «кооперативний» або «народний» [30, s. 676].

Становлення і функціонування кредитно-банківської системи незалежної Польської держави у міжвоєнне двадцятиліття відбувалося у вкрай важкі моменти.

По-перше, в 1918 – 1923 рр. в країні панувала інфляція, яка в 1923 р. переросла в гіперінфляцію. Якщо наприкінці 1919 р. один долар США коштував 110 польських марок, вкінці 1920 р. – 590, наприкінці 1922 р. – 17 800, то в червні 1923 р. – 104 тис., а в жовтні цього ж року – 350 тис. польських марок. У листопаді 1923 р. в обіг була випущена банкнота номіналом в 10 млн. польських марок, а інфляція далі знецінювала польську грошову одиницю. Станом на 31 грудня 1923 р. один долар США коштував 6 375 000 польських марок, а вкінці березня 1924 р. – 9 250 000 [24, s. 33]. Інфляційний процес початку 1920-х років фактично знецінив капітал польських банків того часу.

По-друге, кредитно-банківська система Польщі, піддалася серйозному випробуванню під час економічної кризи 1925 р. Основними причинами якої стали: польсько-німецька митна війна, поява дефіциту бюджету і несприятливий торгівельний баланс. Влітку 1925 р., після обвалу недавно введеної нової національної валюти – польського злогого, почалась атака клієнтів на банки. Ця банківська криза показала слабкість приватних банків і загострила типові для посткризового періоду проблеми з ліквідністю.

По-третє, світова економічна криза 1929-1933 рр. достатньо сильно вдарила по польській економіці і кредитно-банківській системі зокрема. І знову в першу чергу постраждали приватні банки.

Кредитно-банківська система Польської держави у міжвоєнний період мала традиційну структуру і складалася з державних, комунальних, приватних та кооперативних банків і небанківських установ.

Таблиця 1

Розподіл кредитно-банківських установ за регіонами на 31.12.1938 р.

Воєводство	К-сть кредитно-банківських установ	Польський банк	Державні банки	Приватні банки та банківські доми	Відділення приватних банків	Поштові збірні ПКО	Комунальні ошадні каси	Кредитні кооперативи	Гмінні позико-во-ошадні каси	Каси безвідсоткових позичок	
										християнські	Єврейські
м. Варшава	2	4	16	15	57	6	94	-	33	46	
Варшавське	3	-	-	-	312	34	364	195	69	105	

Лодзьке	3	1	7	5	223	28	285	155	54	60
Келецьке	4	2	1	5	264	22	348	179	55	92
Люблінське	3	2	1	1	249	18	278	196	27	92
Білостоцьке	3	2	1	1	160	9	191	28	26	95
Віленське	1	2	5	3	184	8	175	31	46	73
Новогрудське	1	-	-	1	139	8	145	-	13	41
Поліське	2	2	-	-	107	9	132	26	10	47
Волинське	2	2	-	-	216	14	274	78	19	56
Познаньське	5	2	5	9	478	89	449	50	26	4
Поморське	8	5	1	15	466	75	361	37	48	5
Сілезьке	3	2	7	14	195	42	232	-	4	7
Краківське	4	4	3	10	374	28	518	-	48	64
Львівське	4	3	6	13	390	42	844	-	65	79
Станіславське	2	2	-	3	157	18	405	-	28	39
Тернопільське	1	-	1	1	196	18	502	-	40	54
ВСЬОГО	51	35	54	96	4167	468	5597	975	611	959

Складено на основі даних: Mały Rocznik Statystyczny. 1939. Warszawa, 1939. S. 210

Як видно з таблиці 1, на території Волинського воєводства станом на кінець 1938 р. були відсутні приватні банки та їхні відділення, таким чином кредитно-банківський сектор тут був представлений державними банками та різного роду кредитно-ощадними касами.

Державний банківський сектор Другої Речі Посполитої було створено кількома заходами уряду. 7 лютого 1919 р. на підставі декрету, виданого Юзефом Пілсудським, було створено Поштову ощадну касу (Pocztowa Kasa Oszczędności) (далі ПКО), яка підпорядковувалася Міністру пошти та телеграфу [25, s. 49]. Завданням цієї установи було нагромадження заощадження населення через мережу поштових відділень, розміщених на всій території Польщі. Сферою діяльності тодішньої ПКО були: оборот заощаджень, купівля, продаж, дисконт та зберігання цінних паперів; інкасо векселів та міжнародні перекази. У 1920 р. підпорядкування банку Міністерству пошти і телеграфу було ліквідовано, натомість установа отримала статус окремої юридичної особи і стала державним банком з гарантіями та під контролем держави. У своїй діяльності ПКО керувалася Розпорядженням Президента Другої Речі Посполитої від 27 червня 1924 р. [25, s. 49].

Першим спеціалізованим державним банком Польської держави став Польський державний сільськогосподарський банк (Polski Państwowy Bank Rolny), утворений відповідно до Закону Польщі від 5 лютого 1919 року [33], який в 1921 р. був перейменований в Державний сільськогосподарський банк (далі ДСБ) (Państwowy Bank Rolny) [25, 46]. Основні його завдання: виділення кредитів землевласникам (як великим і середнім, так і дрібним) та фінансова допомога в реалізації аграрної реформи, яка включала в себе три важливі складові – парцеляцію (продаж землі селянам невеликими наділами), комасацію (об'єднання розрізнених селянських земель у одну ділянку) і хуторизацію, або осадництво (розселення по Західній Волині польських військових і цивільних колоністів), а також фінансування меліорації земель. Крім того, банк виступав адміністратором урядових фондів, призначених на допомогу сільському господарству (відбудова господарств, знищених війною, допомога відгодівлі худоби), або призначених на спеціальні загальнодержавні акції, пов'язані з землеробством (створення хлібних резервів, елеваторів) [8, с. 83].

Діяльність ДСБ активізувалася у 1926-1928 роках. З метою зближення банку з населенням, влада почала розбудовувати мережу провінційних відділень. До 3 відділень у Познані, Львові, Вільно, які існували з 1919 року, у 1927 році було відкрито відділення в Луцьку, Кракові, в 1928 р. – у Гданську, Пінську, Любліні [25, s. 47]. Відділення ДСБ, що обслуговувало Волинське воєводство, знаходилося в Луцьку на вул. Пілсудського, 15.

Другий спеціалізований банк, **Банк господарства крайового** (Bank Gospodarstwa Krajowego), був утворений розпорядженням Президента Другої Речі Посполитої 30 травня 1924 р. шляхом об'єднання трьох галицьких банків органів самоврядування – Польського крайового банку, Державного банку відбудови та Кредитної установи галицьких міст [25, s. 44-45]. У Волинському воєводстві відділення цього банку розташовувалося у м. Луцьку на вул. Ягелонська, 6, а з 1925 р. – і в Рівному, по вул. Французька, 2. До головних завдань новоствореного банку належали: надання довгостро-

кових кредитів через емісію заставних листів, комунальних, залізничних та банківських облігацій, надання позик органам самоврядування, а також кредитування ощадних установ. Окремі обов'язки мав банк щодо державних та самоврядних підприємств, яким банк допомагав у пошуку коштів. Цінні папери, які емітувалися банком, отримували гарантії скарбниці. Після 1926 р. діяльність Банку господарства крайового концентрувалася на підтримці державних і комунальних установ, військової промисловості і сільського господарства, а також управлінні промисловими закладами, які переходили під контроль держави. Банк також управляв державними цільовими фондами, зокрема фондом допомоги кредитним інституціям, державним будівельним фондом і фондом праці [25, s. 44-45].

Протягом 1924 р. було утворено два нових державних банки – у січні **Банк Польський** (*Bank Polski*) і у травні – Банк Польський створювався замість утвореного в грудні 1916 р. німецькими окупаційними властями в Варшавському генерал-губернаторстві емісійного банку, що називався **Польська крайова кредитна каса** (*Polska Krajowa Kasa Pożyczkowa*).

Державний польський банк виник у формі акціонерного товариства з капіталом у 100 млн. злотих [25, s. 34]. Стартовий капітал банку, було поділено на мільйон акцій вартістю 100 злотих. Акції були іменними. Право одного голосу мали особи, які володіли 25 акціями, але ніхто не міг мати більше як 500 голосів. Раду банку, яка складалася з 12 осіб та 3 заступників вибирали на загальних зборах, а президента і віце-президента банку призначав Президент Польщі. Розкуплені на вільному ринку акції, дозволили банку стати незалежним від інших державних структур та проводити самостійну політику. Головними його завданнями були: емісія грошей, регулювання грошового обігу і надання кредитів під заставу фізичним та юридичним особам, купівля і продаж золота та срібла, іноземної валюти, прийняття депозитів, прийняття вкладів і відкриття рахунків та ін. Однак через кризу 1925 р. Державному польському банку прийшлося зосередити увесь свій капітал на підтримку курсу національної валюти і фактично відмовитися від інших функцій центрального банку країни. Протягом усього періоду існування Другої Речі Посполитої, банк виконував в основному функцію емісійного центру [25, s. 34-37]. У Луцьку відділення державного банку розташовувалося на вулиці Бернардинській, 13. Інше представництво цього банку функціонувало в м. Рівному.

Саме з появою відділень державних Польського банку та Державного сільгосподарського банку було пов'язане поширення неокласицизму в архітектурі. Поява цих інституцій в Волинському воеводстві вимагала певного облаштування їх діяльності. Так, для Луцька у 1925 р. був виконаний, а, з часом і реалізований проект будівлі відділення Польського банку авторства В. Баліньського, а в 1928 – проект будівлі ДСБ авторства академіка архітектури Мар'яна Лялевича. На завершальному етапі до проектування Польського банку в Луцьку були залучені варшавські архітектори Ксаверій Мьончинський та Станіслав Щесняк, які й увійшли в історію як автори цієї будівлі [7, с. 159-160].

Серед усього асортименту сфер діяльності державних банків, провідним залишалось кредитування. В залежності від термінів надання, ДСБ надавав 3 види кредитів:

- короткотермінові – на період від декількох місяців до 1 року;
- середньотермінові – від 3 до 5 років;
- довготермінові – від 10 до 30 років [6, с. 145].

Право на кредит мали власники малих та середніх господарств. Для отримання позички потрібно було подати до місцевого відділення ДСБ прохання за спеціально розробленим зразком, з обов'язковим зазначенням цілей майбутнього використання коштів. Основною умовою отримання кредиту в банку було оформлення права власності на землю – іпотеки. Відсутність іпотечної справи при окружному суді значно звужувала коло можливих клієнтів банку. З часом банк зробив певні поступки для осіб, які брали короткотермінові кредити. Однак селяни, які брали позики, зобов'язувалися негайно приступити до врегулювання права власності не пізніше ніж через 1 рік від дня отримання грошей і надати в банк засвідчення відповідного іпотечного відділу про те, що внесок на перше врегулювання іпотеки зроблено. Після цього селяни отримували право переведення кредиту з коротко- до довготермінові. Банк мав право на дострокове стягнення всієї суми кредиту, якщо кошти були використані не за призначенням, або господарство було продано до повного погашення позички, або у випадку не надсилання іпотечного засвідчення [8, с. 84].

До 1927 р. всі види банківських кредитів були персональними і надавалися безпосередньо клієнтам, після зазначеного часу ДСБ почав надавати позики через Кредитні товариства, Рільничі товариства, рільничо-торгові та рільничо-переробні кооперативи, повітові та гмінні ощадні каси. Для того, щоб отримати кредит, селянам потрібно було звернутися до гмінної ощадно-позичкової каси, яка

формувала загальний витяг прохачів та запропоновану для них суму позичок у Луцький відділ банку. Після того, у 3-місячний термін від дати отримання коштів ці установи подавали детальний звіт про розподіл кредитних коштів. Плата за користування банківськими коштами для посередницьких установ становила величину дисконту Польського банку, а як забезпечення використовували їх власні векселі [8, с. 84-85].

Крім того, державні банки видавали ще й спеціальні кредити. Так, в БГК існувало два види таких кредитів: 1) на який відділення отримувало дотації з центрального відділення; 2) які видавав з власних обігових коштів [3, арк. 57]. Кожен з видів спеціальних кредитів мав власний дотаційний рахунок і відсоткову ставку за користування позичкою. Рахунок дотаційний «А» – відсоткова ставка відповідно до ставки Польського банку – для дотацій головного відділення; рахунок дотаційний «В» – відсоткова ставка 7½ для кредитів: 1) для комунальних позичкових обігових кас, 2) для комунальних позичкових кас завьонзкових, 3) для кооперативів; 4) ... 5) ..., 6) лісові, 7) рибні, 8) комунальні готівкові, 9) індивідуальні, які видавалися на цілі, які не були передбачені в жодній з груп; рахунок дотаційний «С» – відсоткова ставка 8% для ремісничих кредитів; рахунок дотаційний «Е» – безвідсотковий – кредити з цього рахунку розприділялися лише за вказівкою центрального відділення; рахунок дотаційний «Н» – відсоткова ставка 6% – для пільгових ремісничих кредитів; рахунок дотаційний «Ф» – відсоткова ставка 8% кредит на будівництво з Державного Будівельного Фонду (далі ДБФ); рахунок дотаційний «К» – відсоткова ставка 9% кредит на будівництво, який видавався з власних обігових коштів [3, арк. 58-59].

Державний сільськогосподарський банк короткотермінові позички видавав на спеціально визначені цілі: на штучні добрива, на купівлю вогнетривких покрівельних матеріалів, на корми для худоби та риби, на насіння, на вирощування хмелю, на садівництво, на купівлю племінної худоби, на молочарний, бджолярський та інші сільгосподарські промисли. За період, який передував економічній кризі, з 1927 р. до 1930 р. Луцький відділ ДСБ видав близько 30 млн. злотих короткотермінових кредитів, в середньому на одного клієнта припадало від 500 до 1 000 зл [5, с. 7]. Сплата кредиту здійснювалася за ставкою 1,5% понад облікову ставку Польського банку і проводилася ратами (частинами). Для коротко- та середньострокових кредитів виплата боргу розділялася на 2 рати і сплачувалася після завершення одного року від часу отримання грошей [13, с. 11].

Найбільш поширеним видом кредитування ДСБ були довготермінові позички. В залежності від цілей банк виділяв кредити у заставних листах:

– на купівлю землі в зв'язку з парцеляцією;

– на сплату залишку вартості купівлі землі згідно з парцеляцією, якщо борг не перевищував 5 років;

– на купівлю земельних ділянок площею до 20 га.

Для встановлення суми довгострокового кредиту ДСБ проводив оцінку вартості землі. Існувало два види такої оцінки:

– оцінка ґрунту на місці (платна);

– камеральна оцінка зі слів постачальника (безкоштовна) [13, с. 11].

У першому випадку, особа, яка брала кредит могла розраховувати на позичку у розмірі ⅔ вартості ґрунту на купівлю, або ½ вартості на будівництво, покращення родючості землі чи сплату боргів. У випадку камеральної оцінки – сума позики не перевищувала ⅓ вартості землі незалежно від використання кредиту. З метою розширення кола користувачів кредитом банк камеральну оцінку проводив у цінах для найкращої якості ґрунту, але такий кредит не міг перевищувати 20 000 у золоті. У залежності від бажання прохача могли оцінюватися також житлові та господарські будівлі, однак їх оцінка не могла перевищувати 30-75% вартості ґрунту і вони мали бути обов'язково застраховані. Від початку своєї діяльності і до 1930-х років Луцький відділ банку видав довготермінових кредитів на купівлю землі близько 20 млн злотих в золоті для більш як 4 000 покупців землі [8, с. 85].

Довгострокові кредити виділялися ДСБ окремим господарствам на час за вибором позичальника. Оплачувалися борги піврічними ратами кожного квітня та жовтня. Відсотки за користування позичкою становили 16,5% для кредиту на 10 років, 11,6% – для 20-річного, 10,36% – для 30 річного кредиту [8, с. 11].

Особливим видом кредиту ДСБ була позика під заставу зерна. Щоб отримати такий кредит, потрібно було подати прохання у відділення банку в Луцьку до 1 липня поточного року. Позичка виділялася середнім та великим господарствам (понад 50 га) у сумі 50% від вартості зерна в снопах, або

60% від його вартості в зерні, оціненому по ринкових цінах. Зерно, яке перебувало в заставі мало бути застрахованим принаймні на місяць довше від часу погашення кредиту. Плата за користування кредитом становила $4\frac{3}{4}\%$ на рік у 2 ратах без права відстрочення платежів та $\frac{1}{2}\%$ від вартості зерна одноразово. Аналогічні кредити видавалися дрібним власникам через повітові ощадкаси, але дещо на інших умовах зокрема в залежності від виду зернових культур: 7 зл. на 100 кг жита чи овесу; 8 зл. на 100 кг ячменю; 10 зл. на 100 кг пшениці під 4,5% річних [14, с. 3].

Значну увагу державні банки приділяли кредитуванню будівництва. Так, наприклад, Рівненське відділення БГК мало в своїй структурі окремий підрозділ, що займався кредитуванням будівництва. Центральне відділення банку встановило обмеження максимальної суми кредиту на будівництво, яку могло видати відділення. Так, найбільші суми кредиту в 50 000 зл. мали право видавати відділення в Кракові, Львові та Лодзі; 25 000 зл. – Катовіцах і Познані; 15 000 зл. – Познані; 10 000 зл. – Любліні, Радомі, Рівному, Станіславі, Вільно і Влоцлавіку. За погодженням з центральним відділенням сума будівельного кредиту могла перевищувати встановлену межу [4, арк. 40]. Цікавим, є те що клієнтам не виплачувалася повна сума кредиту на будівництво, а ратами (частками) в міру виконання будівельних робіт. Невиплачена сума кредиту записувалася клієнтові на поточний рахунок з будівельної позички, звідки проводилися подальше кредитування будівництва. Разом з тим клієнт одночасно міг мати два кредити – і з ДБФ і з коштів банку. На відбудову господарств, які постраждали в роки Першої світової війни, ДСБ населенню Волині до 1930-го року було видано 8,5 млн. зл. під 4% річних [6, с. 144]. У рамках цієї акції здійснювалася програма розширення використання нових матеріалів та способів будівництва житлових і господарських споруд.

Не залишилися поза увагою ДСБ інвестування у розвиток переробної промисловості та фінансування землеробства. 8 червня 1935 року було видано Ухвалу економічного комітету при польському уряді про виділення через ДСБ 15 мільйонів злотих на фінансування програм технічної розбудови селянських господарств з метою сприяння переробки та збуту продукції сільського господарства. Ця ухвала пожвавила виділення ще одного виду кредиту – інвестиційного. Цей вид позик виділявся на такі цілі: на будівництво складів насіння, овочів, фруктів, добрив; на будівництво елеваторів, молочарень, сироварень, гуралень, боень, крохмальних заводів. Для того, щоб отримати такий кредит, до прохання потрібно також було включити план будівництва та облаштування проектною інвестицією. Такі кредити на будівництво видавалися на 40 років, на купівлю обладнання – на 20 років під заставу іпотеки. Величина позички не могла перевищувати 80% вартості будівництва вцілому. Плата за кредит становила 1% на адміністративні потреби банку, одноразові внески $\frac{1}{4}\%$ на рахунок інвестиційної підкомісії Міністерства сільського господарства та $\frac{1}{2}\%$ на покриття витрат банку на доставку коштів. Сплата кредиту проводилася у річних амортизаційних ратах через 1 рік від дати отримання коштів [5, с. 7]. Серед інвестиційних проектів Волинського воєводства особлива увага приділялася будівництву зернових магазинів та елеваторів. У господарствах міжвоєнної Волині вироблялася велика кількість зерна. В період після збору врожаю через відсутність достатнього споживчого попиту на місцях і розвинутої транспортної мережі по постачанню зерна до найближчих ринків збуту виникало значне падіння прибутків землеробів через низький рівень ринкових цін. Ціни на зерно у Волинському воєводстві відрізнялися від загальнопольських у бік зниження від – 0,58 до – 7,72 злотих за центнер. У 1936 р. будівництво елеваторів на Волині перейшло з проектної фази у практичну. В цей рік ДСБ видав волинським повітовим ощадним касам на дані цілі в Луцьку – 60 тис. зл., Дубно – 66 тис. зл., Кременці – 60 тис. зл., Ковелі – 50 тис. зл., Горохові – 40 тис. зл. [15, с. 11]. Згодом кредити на будівництво елеваторів набрали форми регіонального кредитування. За посередництвом банку було розроблено типовий технічний план елеватора на 750 тонн зерна з початковим кошторисом будівництва 43 тис. зл. та 6-8 тис. зл. на пристрої для сушіння зерна [8, с. 87].

ДСБ займався пропагандистською роботою та кредитуванням меліорації Волинського Полісся. Починаючи з 1930-х років у місцевій пресі було розгорнуто широку роз'яснювальну кампанію з метою залучення селян до проведення меліораційних робіт. У 1929 р. Волинське воєводське управління розробило «План меліораційних робіт на 1932-1933рр.», в якому частка державних видатків на меліораційні роботи, асигнованих через ДСБ, складала $\frac{1}{3}$ від загальної суми і становила 27,632 млн. зл. [8, с. 88].

Отже, протягом майже двадцятирічного перебування Західної Волині у складі Другої Речі Посполитої тут було сформовано дієву мережу державних банків, які стали фінансовою опорою сільського

населення краю, а реалізовані при їх сприянні програми дозволили підняти селянські господарства на якісно новий рівень.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бурунова О. Банківська справа в Західній Україні та Польщі напередодні Другої світової війни: історико-економічний аналіз. *Волинь і волиняни у Другій світовій війні*: збірник наукових праць. 2012. С. 118-124.
2. Бурунова О. Кредитна політика Державного земельного банку Другої Речі Посполитої в Західній Україні. *Фінанси України*. 2007. № 3. С. 140-149.
3. Держархів Рівненської обл. (Державний архів Рівненської області). Ф. 40. Оп. 2. Спр. 1. 120 арк.
4. Держархів Рівненської обл. Ф.40. Оп. 2. Спр. 5. 108 арк.
5. Комунікат Рільничого банку. *Народний вісник*. 1927. Ч. 30.
6. Леоненко П., Бурунова О. Кредитна політика Державного земельного банку Другої Речі Посполитої в Західній Україні. *Фінанси України*. 2007. № 3. С. 140-149.
7. Михайлишин О. Архітектура і містобудування Західної Волині 1921-1939 рр. Рівне, 2013. 352 с.
8. Никитюк Т. Державний сільськогосподарський банк у системі фінансування аграрної реформи у Волинському воєводстві у 1920-1930 рр. *Збірник наукових праць Луцького державного технічного університету. Серія «Природокористування та ресурсозбереження»*. Луцьк, 2001. Вип. VII, № 4. С. 82-88.
9. Флейтерський С. Комерційна банківська справа в Польщі до 1989 р. *Еволюція банківської справи Польщі*. Люблін, 2006. С. 18-30.
10. Fedorowicz Z. Początki działalności kredytowej w Polsce przedwrzesniowej. *Wiadomości Narodowego Banku Polskiego*. 1968. nr 11.
11. Karpiński Z. Bank Polski 1924-1939. Warszawa 1958.
12. Karpiński Z. Bankowość polska przed pięćdziesięciu laty. *Wiadomości Narodowego Banku Polskiego*. 1968. Nr 11.
13. Komunikat Państwowego banku Rolnego. Luck, 1928.
14. Kredyt pod zastaw produktów rolnych. *Komunikat gospodarczy Wołyńskiej Izby Rolniczej*. Łuck, 1934. № 8. S. 3-4
15. Kredyty na budowę magazynów zbożowych. *Komunikat gospodarczy Wołyńskiej Izby Rolniczej*. Łuck, 1936. № 5. S. 11
16. Jaworski W. System kredytowy Polski kapitalistycznej. *Wiadomości Narodowego Banku Polskiego*. 1957. Nr 7-8.
17. Landau Z. Bankowość polska w latach 1924-1929. *Bank i Kredyt*. 1970. Nr. 4.
18. Landau Z. Działalność banków w Polsce w latach wielkiego kryzysu gospodarczego (1930-1935). *Finanse*. 1976. Nr 6.
19. Landau Z. Bankowość polska w latach 1936-1939. *Bank i Kredyt*. 1986. Nr 6.
20. Landau Z. Główne tendencje rozwojowe bankowości w II Rzeczypospolitej. *Bank i Kredyt*. 1978. Nr 11.
21. Landau Z., Tomaszewski J., Bank Handlowy w Warszawie S.A. Historia i rozwój 1870-1970. Warszawa, 1970.
22. Mały Rocznik Statystyczny. 1939. Warszawa, 1939.
23. Morawski W. Banki komercyjne na wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej. *Acta Archeologica Lodziensia*. 2015. Nr 61. S. 85-94.
24. Morawski W. Bankowość prywatna w II Rzeczypospolitej. Warszawa, 1996. 185 s.
25. Morawski W. Słownik historyczny bankowości polskiej do 1939 r. Warszawa, 1998. 208 s.
26. Niezgoda A. Rodzaje i formy prawne banków (w świetle doświadczeń okresu międzywojennego). *Studia Prawnicze*. 1995. Nr 1/4.
27. Nowak H. Bankowość w Polsce. Warszawa, 1932.
28. Nowak M. Państwowy Bank Rolny w Drugiej Rzeczypospolitej. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Prawnicze*. 1988. Nr 128.
29. Nowak M., Zasady systemu kredytowego Banku Gospodarstwa Krajowego w okresie międzywojennym. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Prawnicze*. 1976. Nr 70.
30. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 17 marca 1928 r. o prawie bankowem. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa, 1928. № 34. Poz. 321. S. 675-684.
31. Słazak R. Banki polskie II Rzeczypospolitej. *Przegląd Techniczny*. 1988. Nr 8.
32. Ustawa z dnia 10 czerwca 1921 r. w przedmiocie utworzenia Państwowego Banku Rolnego. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa, 1921. № 59. Poz. 369. S. 988-996.
33. Ustawa z dnia 4 lutego 1921 r. o unormowaniu stanu prawnopolitycznego na ziemiach, przyłączonych do obszaru Rzeczypospolitej na podstawie umowy o preliminaryjnym pokoju i rozejmie podpisanej w Rydze dnia 12 października 1920 r. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa, 1921. № 16. Poz. 93. S. 216-217.
34. Zagóra-Jonszta U. Sektor bankowy w Drugiej Rzeczypospolitej. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*. Wrocław, 2012. Nr. 245. S. 674-684

References

1. Burunova O. Bankivska sprava v Zakhidnii Ukraini ta Polshchi naperedodni Druhoi svitovoi viiny: istoryko-ekonomichnyi analiz. Volyn i volyniany u Druhii svitovii viini: zbirnyk naukovykh prats. 2012. S. 118-124.
2. Burunova O. Kredytna polityka Derzhavnoho zemelnoho banku Druhoi Rechi Pospolytoi v Zakhidnii Ukraini. *Finansy Ukrainy*. 2007. № 3. S. 140-149.
3. DARO (Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti). F. 40. Op. 2. Spr. 1. 120 ark.

4. DARO. F.40. Op. 2. Spr. 5. 108 ark.
5. Komunikat Rilnychoho banku. Narodnyi visnyk. 1927. Ch. 30.
6. Leonenko P., Burunova O. Kredytna polityka Derzhavnoho zemelnoho banku Druhoi Rechi Pospolytoi v Zakhidnii Ukraini. *Finansy Ukrainy*. 2007. № 3. S. 140-149.
7. Mykhailyshyn O. Arkhitektura i mistobuduvannia Zakhidnoi Volyni 1921-1939 rr. Rivne, 2013. 352 s.
8. Nykytiuk T. Derzhavnyi silskohospodarskyi bank u systemi finansuvannia ahrarynoi reformy u Volynskom voievodstvi u 1920-1930 rr. Zbirnyk naukovykh prats Luts'koho derzhavnoho tekhnichnoho universytetu. Seriiia «Pryrodokorystuvannia ta resursozberezhennia». Vypusk VII, № 4. Lutsk, 2001. S. 82-88.
9. Fleiterskyi S. Komertsiina bankivska sprava v Polshchi do 1989 r. Evoliutsiia bankivskoi spravy Polshchi. Liublin : Un-t Marii Kiuri-Skladovskoi, 2006. S. 18-30.
10. Fedorowicz Z. Początki działalności kredytowej w Polsce przedwrześniowej. *Wiadomości Narodowego Banku Polskiego*. 1968, nr 11
11. Karpiński Z. Bank Polski 1924-1939. Warszawa 1958.
12. Karpiński Z. Bankowość polska przed pięćdziesięciu laty. *Wiadomości Narodowego Banku Polskiego*. 1968, nr 11.
13. Komunikat Państwowego banku Rolnego. Luck, 1928.
14. Kredyt pod zastaw produktów rolnych. *Komunikat gospodarczy Wołyńskiej Izby Rolniczej*. Łuck, 1934. № 8, S. 3-4
15. Kredyty na budowę magazynów zbożowych. *Komunikat gospodarczy Wołyńskiej Izby Rolniczej*. Łuck, 1936. № 5, S. 11
16. Jaworski W. System kredytowy Polski kapitalistycznej. *Wiadomości Narodowego Banku Polskiego*. 1957, nr 7-8.
17. Landau Z. Bankowość polska w latach 1924-1929. *Bank i Kredyt*. Nr. 4. 1970.
18. Landau Z. Działalność banków w Polsce w latach wielkiego kryzysu gospodarczego (1930-1935). *Finanse*. 1976, Nr 6.
19. Landau Z. Bankowość polska w latach 1936-1939. *Bank i Kredyt*. 1986, Nr 6.
20. Landau Z. Główne tendencje rozwojowe bankowości w II Rzeczypospolitej. *Bank i Kredyt*. 1978, nr 11.
21. Landau Z., Tomaszewski J., Bank Handlowy w Warszawie S.A. Historia i rozwój 1870-1970. Warszawa 1970.
22. Mały Rocznik Statystyczny. 1939. Warszawa, 1939.
23. Morawski W. Banki komercyjne na wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej. *Acta Archeologica Lodziensia*. Nr 61, S. 85-94
24. Morawski W. Bankowość prywatna w II Rzeczypospolitej. Warszawa, 1996. 185 s.
25. Morawski W. Słownik historyczny bankowości polskiej do 1939 r. Warszawa, 1998. 208 s.
26. Niezgoda A. Rodzaje i formy prawne banków (w świetle doświadczeń okresu międzywojennego). *Studia Prawnicze*. 1995, nr 1/4.
27. Nowak H. Bankowość w Polsce. Warszawa. 1932.
28. Nowak M. Państwowy Bank Rolny w Drugiej Rzeczypospolitej. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Prawnicze*. 1988, nr 128.
29. Nowak M., Zasady systemu kredytowego Banku Gospodarstwa Krajowego w okresie międzywojennym. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Prawnicze*. 1976. nr 70.
30. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 17 marca 1928 r. o prawie bankowem. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa, 1928. № 34. Poz. 321. S. 675-684.
31. Słazak R. Banki polskie II Rzeczypospolitej. *Przegląd Techniczny*. 1988, nr 8.
32. Ustawa z dnia 10 czerwca 1921 r. w przedmiocie utworzenia Państwowego Banku Rolnego. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa, 1921. № 59. Poz. 369. S. 988-996.
33. Ustawa z dnia 4 lutego 1921 r. o unormowaniu stanu prawno-politycznego na ziemiach, przyłączonych do obszaru Rzeczypospolitej na podstawie umowy o preliminarjnym pokoju i rozejmie podpisanej w Rydze dnia 12 października 1920 r. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa, 1921. № 16. Poz. 93. S. 216-217.
34. Zagóra-Jonszta U. Sektor bankowy w Drugiej Rzeczypospolitej. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*. Nr. 245. Wrocław, 2012. S. 674-684.

Отримано: 03.09.2019 р.

Прорецензовано: 11.09.2019 р.

Прийнято до друку: 17.09.2019 р.

e-mail: iryna.rybachok@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-28-47-55

Рибачок І. Основні напрями діяльності об'єднання українських жінок на еміграції (1945–1950). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. Вип. 28. С. 47–55.

УДК 94(477).153

Ірина Рибачок

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОК НА ЕМІГРАЦІЇ (1945–1950)

У статті проаналізовано головні вектори діяльності Об'єднання українських жінок на еміграції (ОУЖ) – жіночої організації, що постала наприкінці 1945 р. у Західній Німеччині, де перебувала значна кількість українських переміщених осіб. З'ясовано, що українські жінки здійснили вагомий внесок у налагодження життя української громади в Ді-Пі таборах, активно займалися організаційною, культурно-освітньою, видавничою, господарською діяльністю, намагалися сприяти покращенню міжнародного іміджу українців та актуалізувати українське питання після Другої світової війни.

Ключові слова: Ді-Пі табори, переміщені особи, українські жінки, Об'єднання українських жінок на еміграції.

Iryna Rybachok

MAIN ACTIVITIES OF THE UKRAINIAN WOMEN'S UNION IN EMIGRATION (1945–1950)

The article analyses main vectors of activity of the Ukrainian Women's Union in Emigration, a women's organization that emerged at the end of 1945 in West Germany, which housed a great number of Ukrainian displaced persons. Ukrainian women made a significant contribution to the life of the Ukrainian community in DP camps, actively engaged in organizational, cultural, educational, publishing, and business activities, tried to promote an international image of Ukrainians and to actualize the Ukrainian issue after World War II.

The membership and structure of the Ukrainian Women's Union in Emigration increased rapidly during 1945-1948. The Women's Union gradually eliminated its cells in a considerable number of camps after 1949, because the process of emigration of Ukrainian displaced persons to the permanent residential country became more intense.

Organized Ukrainian Women of West Germany, in cooperation with international women's and Ukrainian women's organizations overseas, sought to attract the attention of the world community to the issue of Soviet occupation of Ukraine, as well as to the forced repatriation of Ukrainian refugees from West Germany to the USSR after World War II, and emphasized the problem of refugee resettlement, especially regarding unfair restrictions on the least protected categories of displaced persons – widows, single mothers, orphans, disabled persons, the elderly, etc.

At the same time, important issues related to women's movement were left unaddressed by the Ukrainian Women's Union in Emigration. These were gender discrimination, women's rights and emancipation. These issues were not very relevant to ordinary women in difficult daily lives of displaced persons. Therefore, the main directions of the Ukrainian Women's Union in Emigration activities were aimed at improving daily life of Ukrainian displaced persons, protecting the rights and interests of the Ukrainian community, preserving national traditions, fighting for the restoration of the Ukrainian independent state, and creating a certain foundation for this in the form of nationally conscious youth. In order to accomplish these tasks, there were separate departments in the Ukrainian Women's Union in Emigration, which were responsible for organizational, publishing, economic, supportive, cultural and educational activities directions.

Key words: DP camps, displaced persons, Ukrainian women, Ukrainian Women's Union in Emigration.

Постановка проблеми. З 250 тис. українців, які опинилися після Другої світової війни в Австрії та Німеччині, близько третини становили жінки. Це жіноцтво мало різне соціальне походження, вік, жінки належали до різних релігійних конфесій, походили з різних регіонів України та за різних обставин потрапили до післявоєнної Європи. Деякі з них були вивезені на примусові роботи під час війни, інші – біженки з західноукраїнських земель чи радянської України, які були активними членами українських організацій чи підпільної боротьби. У важких умовах післявоєнного часу, залишивши

свої домівки, рідних і Батьківщину, українські жінки у статусі біженок (переміщених осіб), а іноді і без нього, рятуючись від радянської репатріації, активно включилися в організацію таборового життя у післявоєнній Австрії та Західній Німеччині. Нові обставини проживання частково змінили «жіночий всесвіт», адже українська жінка, яка здавна вважалася берегинею роду, творцем домашнього затишку, господинею залишилася поза домом. Тимчасовими домівками для українських переміщених осіб найчастіше ставали приміщення колишніх німецьких військових казарм, таборів примусової праці, технічних шкіл, старих заводів, пожежних частин тощо. Житлові кімнати таборів були переповнені. Кількість біженців була такою, що ні вільних кімнат, ані вільних ліжок не було. У кімнатах проживало по 10-20 осіб. Люди намагалися знайти приватний куточок лише для себе, відмежовуючись стінами, зробленими з ковдри. В одній кімнаті могло мешкати кілька сімей, неодружених поселяли в окремі блоки, а отже в таких умовах жінка з берегині родини, перетворювалася на берегиню української громади.

Таборові умови двояко впливали на організацію українського жіноцтва, оскільки з однієї сторони вони вже мали досвід інституційного оформлення жіночого руху у вигляді діяльності Союзу Українок, діпістам у більшості випадків було притаманне почуття спільності та згуртованості українців, з іншої – перешкодою ставала слабка післявоєнна комунікація, побутові проблеми, невпевненість у майбутньому, відмінності у світогляді, особисті суперечки часто заважали створити потужну організаційну базу, яка б об'єднала українське жіноцтво в різних окупаційних зонах післявоєнної Австрії та Західної Німеччини.

Майже відразу з відкриттям таборів українки входили до таборових управ і творили жіночі відділи (секції), що займалися питаннями харчування, забезпечення, порядку, виховання та освіти дітей, дозвілля, опікувалися сиротами, вдовами, полоненими, інвалідами та людьми старшого віку в таборах. Майже у всіх таборах при управі існувала посада т.зв. жіночої референтки. Згодом ці жіночі осередки стали основою для творення українських жіночих об'єднань.

Процес інституційного становлення українського жіночого руху пришвидшила та обставина, що в післявоєнній Австрії та Західній Німеччині опинилася значна кількість активісток українських організацій Галичини та Закарпаття міжвоєнного періоду (зокрема «Союзу Українок», Пласту, ОУН), видатних діячок української культури, мистецтва, науки. Зокрема, Мілена Рудницька, Дарія Ребет, Марія Богачевська-Донцова, Ірина Павликовська, Марія Біляк, Уляна Целевич (Стецюк-Целевич, Дуда), Кекилія Гардецька (Цьопа Паліїв), Марія Химинець та ін. Із Надніпрянщини – Людмила Коваленко (Івченко), Віра Шпаківська, Олена Чехівська, Ізидора Косач-Борисова, Ольга Косач-Кривинюк, Єлизавета Жук, Ганна Келлер-Чикаленко та ін.

Восени 1945 р. українські жінки в післявоєнній Австрії та Західній Німеччині створили дві жіночі організації: 1) Союз українок Європи (СУЄ), який було започатковано на I жіночому з'їзді у Фельдкірху (Австрія), що відбувся 30 вересня і 1 жовтня 1945 р. з ініціативи Мілени Рудницької [45, р. 205]; 2) Об'єднання українських жінок на еміграції / Об'єднання українських жінок в Німеччині (далі – ОУЖ), яке засноване на I жіночому з'їзді в Аугсбурзі (Німеччина) 15-16 грудня 1945 р. з ініціативи Ірини Павликовської [14; 16; 20; 19; 24]. І. Павликовська, що також очолювала жіночий відділ Центрального Представництва Української Еміграції (далі – ЦПУЕН), мала підтримку Представництва на чолі з Василем Мудрим (ймовірно, в т.ч. через політичні погляди та партійну приналежність, адже В. Мудрий був лідером УНДО, як і Юліан Павликовський). Через низку конфліктів особистого та політичного характеру, що почалися ще в 30-х рр. ХХ ст. у Галичині і продовжилися у 40-х рр. на еміграції [12, с. 131; 10, с. 12], цим двом лідеркам жіночого руху не вдалося знайти компроміс, а тому новопосталі жіночі організації в Ді-Пі таборах не змогли об'єднатися та налагодити співпрацю, а отже, можемо говорити про розкол в українському жіночому русі в цей період. СУЄ діяв у післявоєнній Австрії, частково у французькій зоні окупації Західної Німеччини, а після переїзду Мілени Рудницької у Швейцарію осередок перенесли до Женеви, натомість на теренах Західної Німеччини поширило свою діяльність ОУЖ, кількість членкинь якого стрімко зростала від кінця 1945 до 1949 рр.

Фрагментарні відомості про українське жіноцтво в Ді-Пі період представлені в загальних працях, присвячених переміщеним особам після Другої світової війни. Зокрема, в працях закордонних дослідників М. Ваймана [48], Г. Антонса [43; 44], Ю. Лаленде [47]; монографії українського діаспорного дослідника В. Маруняка [18], збірнику про українських Ді-Пі під редакцією В. Ісаєва та ін. [46]. Доробок сучасної української історіографії, присвячений феномену українських переміщених осіб

після Другої світової війни, представлено працями С. Козака [16], О. Подобєд [27], Я. Рудика [30], Н. Сидоренко [32], Л. Стрільчук [34; 35], І. Тюрменко [39]. Безпосередньо діяльності ОУЖ присвячені ювілейні замітки членкинь організації – І. Козак [16], С. Нагірної [19], І. Павликовської [23; 24], О. Сулими [36]. Вперше науково обґрунтувала необхідність вивчення історії жінок у таборах Ді-Пі відома дослідниця українського жіночого руху М. Богачевська-Хом'як у своїй статті «Жіночий рух в Ді-Пі таборах» [45], у якій серед іншого звернула увагу на розкол в українському жіночому русі в Ді-Пі період. Загалом, тема українського жіноцтва та його ролі у налагодженні життя української громади у Західній Німеччині після Другої світової війни є малодослідженою в українській історіографії.

ОУЖ утворилося на першому з'їзді українського жіноцтва Західної Німеччини, що відбувся в Авгсбурзі (15-16 грудня 1945 р.), в якому взяли участь 48 українських жінок, що представляли 26 делегатур [24, с. 19]. На цьому з'їзді жінки виступали проти окупації України радянською владою; закликали українське жіноцтво в світі прийти на допомогу українським переміщеним особам; вирішили налагоджувати контакти з українськими організаціями за кордоном, а також із світовими жіночими організаціями, щоб поширювати правду про події на Україні [24, с. 20]. Пригадаймо, що навіть після завершення Другої світової війни на західноукраїнських теренах продовжував діяти національно-визвольний рух проти радянського режиму. Отже, завдання задекларовані на першому жіночому з'їзді чітко підкреслювали національно-громадську складову діяльності ОУЖ. Крім того, було вирішено чимало організаційних питань, а саме – визначили трирівневу будову організації (головна управа, обласні відділи, делегатури), окреслили завдання об'єднання, обрали керівні органи ОУЖ, зокрема Головну управу. До першого складу Головної управи ОУЖ увійшли Ірина Павликовська (голова), Марія Білякова й Олена Чехівська (заступники голови), Дора Рак (секретарка), Людмила Івченко (Коваленко) (пресова референтка), Віра Шпаківська (культурно-освітня референтка), Уляна Дида-Целевич (зв'язкова референтка), Стефанія Нагірна (фінансова референтка), Оксана Буревій (організаційна референтка), Кекелія Гардецька (господарська референтка), Анна Ганківська (референтка суспільної опіки) [24, с. 20-21; 1, арк. 13-14]. Всі члени управи були обрані з різних місцевостей американської зони, щоб краще підтримувати зв'язок і вирішувати поточні завдання. Проте, саме погана комунікація була важливою проблемою першого року діяльності ОУЖ. У зв'язку зі специфікою таборового періоду та родинними проблемами зі складу Головної управи в перший рік діяльності вийшли О. Буревій та Д. Рак. З перенесенням табору з Карлсфельду до Міттенвальду значно погіршилася, а з переїздом до Франкфурту припинилася праця референтки зв'язків У. Целевич, а з 1 лютого 1947 р. новою референткою зв'язків стала Дарія Ребет [1, арк. 14]. Загалом у 1947 р. було реорганізовано Головну управу, але не було організаційної референтки, тому її обов'язки розділили І. Павликовська, Л. Івченко, В. Шпаківська, О. Чехівська, А. Гардецька. Саме цей напрям роботи був дуже важливим в умовах становлення ОУЖ та налагодження діяльності жіночої організації у «таборівій Україні».

Організаційний напрямок праці ОУЖ був пов'язаний із розбудовою структури організації, налагодженням роботи між Головною управою, обласними відділами та делегатурами. У 1946 р. члени Головної управи здійснили 126 поїздок у делегатури для вирішення організаційних питань [1, арк. 14-15]. В умовах складної післявоєнної комунікації ці поїздки були досить важкими. Крім того, певною проблемою була і відсутність постійного осередку для Головної Управи ОУЖ. Спочатку централь ОУЖ знаходилася у спільному приміщенні з Відділом молоді ЦПУЕ у Мюнхені, з січня 1947 р. переїхали до Авгсбурга в приміщення ЦПУЕ [1, арк. 15-16] і тільки згодом ОУЖ викупило частину приміщення у Мюнхені.

Важливим організаційним завданням було проведення чотирьох жіночих з'їздів (в Авгсбурзі (15-16 грудня 1945 р.), Ашаффенбурзі (29-30 березня 1947 р.), Штуттгарті (у вересні 1948 р.), Новому Ульмі (у березні 1950 р.)) [36, с. 47], підтримка зв'язку між Головною управою ОУЖ та діяльністю осередків ОУЖ у Західній Німеччині. Для інформування делегатур та посилення організаційного напрямку роботи Головна управа видавала «Обіжники» та реферати (наприклад, М. Біляк «За правильну працю в делегатурах») [2, арк. 1]. Самі осередки ОУЖ швидко зростали від 1945 по 1948 рр. Так, у 1946 р. ОУЖ налічувала 53 делегатури, з них – 17 зосереджувалися в англійській зоні окупації Західної Німеччини, 2 – у французькій, 34 – в американській [4, с. 26-27]. Окремі з них були досить невеликими. Наприклад, делегатуру у Траунштайні на чолі з Оленою Кисілевською засновано у січні 1946 р., до якої напочатку входило 35 членок, вже через кілька місяців їх кількість подвоїлася

(всього у таборі проживало 200 жінок) [3, с. 29]. Одним із важливих завдань було розширення діяльності організації та включення ширшого кола українок. У 1947 р. до складу ОУЖ входили вже 72 жіночі делегатури, з числом охопленого жіноцтва більше, як 7,500 членок [36, с. 47], з'явилися нові обласні відділи у Вюртемберг-Бадені, Ашаффенбурзі, Ротенбурзі, Гесені [36, с. 48]. У 1948 р. кількість членок ОУЖ досягла 10 тис. осіб, проте значна частина жінок залишалася поза організацією. Управа ОУЖ прагнула популяризувати організацію і долучати до неї більше молодих жінок. Зауважимо, що протягом перших років у Ді-Пі таборах процес переселення не був досить інтенсивним, тому на постійні місця проживання виїжджала незначна кількість жінок, які і після переїзду підтримували контакти з Головною управою ОУЖ, займалися кольпортажем видань ОУЖ, допомагали матеріально або вже у «нових» країнах створювали жіночі осередки, або приєднувалися до вже існуючих українських жіночих організацій у цих країнах.

Рік 1949 р. став роком інтенсивного переселення українських переміщених осіб, близько 50% українців виїхало із Західної Німеччини на постійні місця проживання. Це вплинуло на діяльність ОУЖ, її мережу та чисельність членок. Починається т.зв. ліквідаційний період у діяльності організації. У 1949 р. ліквідовано делегатури ОУЖ в Ашаффенбургу («Лягард» і «Піонір-Касерне»), Корнбергу, Вайсенбургу, Пфаркінхені, Райтерстайху, Міттенвальді («Піонір-Касерне»). 17 грудня 1949 р. на засіданні Головної управи ОУЖ було прийнято рішення про створення комісії у справі ліквідації делегатур у складі О. Чехівської, В. Шпаківської та О. Коломінської, які мали розглядати ліквідаційні звіти делегатур, а підсумки повідомляти Головній Управі [6, с. 11]. Так, 1950 р. залишилося 20 делегатур і значно зменшилася кількість членок.

У зв'язку з еміграцією українок у країни постійного проживання наприкінці 1940-х рр. часто змінювався склад управ осередків, в т.ч. і Головної Управи ОУЖ. Так, у 1949 р. зі складу Головної управи ОУЖ вибули такі членкині як Людмила Івченко, Марія Біляк (голова ОУЖ на англійську зону), Амалія Рублева (допомогова референтка), Ірина Бонковська (член Управи «Жіноча праця»), Стефанія Нагірна (організаційна референтка), Ірина Домбчевська, Кекелія Гардецька (членкиня управи з 1945 р., господарська референтка і членкиня Управи кооперативи «Жіноча Праця», співробітниця «Громадянки»), І. Михайлів (членкиня ГУ), С. Карабай (секретарка ОУЖ від серпня до грудня 1949)), що емігрували до США [5, с. 10]. Голова ОУЖ Французької зони М. Солодуха 1949 р. емігрувала до Канади і у зв'язку з цим делегатури цієї зони були долучені під безпосереднє управління ОУЖ [6, с. 11]. У складі Головної управи у 1950 р. залишилися лише членкині, обрані Загальним З'їздом: І. Павликовська, О. Чехівська, М. Бачинська-Донцова, В. Шпаківська, О. Павловська, Д. Ребет, Ів. Мірчук, а докооптовано – О. Коломінську (членкиня Обласної Управи ОУЖ) та І. Гинилевичеву [6, с. 11]. Вочевидь постали нові виклики, змінилися завдання ОУЖ і у зв'язку з цим було скликано Четвертий з'їзд ОУЖ на еміграції [22, с. 2].

До організаційного напрямку можна віднести налагодження співпраці з жіночими організаціями за кордоном та іншими українськими організаціями, що діяли в Західній Німеччині. За інформування іноземних жіночих організацій про справи українських скитальців, налагодження співпраці з ними відповідала референтка зв'язку. У справі допомоги українській громаді, особливо таким категоріям як діти-сироти, вдови, самотні жінки, літні люди, ОУЖ співпрацювало з КОДУСом, ЦЕСУСом, СУМом, ЦПУЕН, Пластом, СХС, Червоним хрестом; з українськими жіночими організаціями за кордоном (СУА, КУК, СУК та ін.). Представниці ОУЖ зверталися до світових жіночих організацій у справі протесту проти радянської окупації України та проведення насильницької репатріації з Західної Німеччини до СРСР після Другої світової війни. У лютому 1946 р. написали лист Елеонорі Рузвельт про становище українських переміщених осіб [1, арк. 26].

Представниці ОУЖ брали участь у I Світовому конгресі українського жіноцтва, що відбувся 12-13 листопада 1948 р. у Філадельфії, на якому було створено Світову федерацію українських жіночих організацій [31, с. 3]. Варто зазначити, що ОУЖ входило до десяти основоположних організацій, які заснували СФУЖО. На Перший світовий конгрес українського жіноцтва були запрошені І. Павликовська, Д. Ребет, Л. Івченко, М. Біляк, через проблеми з документами дві останні на конгрес не поїхали, тому під час конгресу у Філадельфії ОУЖ представляли І. Павликовська та Д. Ребет. Налагоджувалася співпраця з міжнародними жіночими осередками. У результаті співпраці з Світовим Об'єднанням Матерів (Mouvement Mondial des Meres) українські жінки надсилали свої вироби для виставок та благодійних продаж-базарів у Парижі 1949, 1950 рр. [8, с. 10].

ОУЖ намагалося налагодити контакти з іншими національними жіночими організаціями в Ді-Пі таборах. Наслідком було заснування Інтернаціональної жіночої ліги, у роботі якої брали участь і членкині ОУЖ.

Зважаючи на розкол в українському жіночому русі в період Ді-Пі, дуже цікавим є фрагмент звіту про співпрацю з українками, що опинилися у таборах для переміщених осіб в Австрії: «... В міру спромоги ми пересилаємо відомості про нашу працю до Союзу українок в Ляндеку і Інсбруку. Був час, коли вони навіть заявили охоту переіменувати свою організацію на делегатуру ОУЖ, однак ми вважали це зайвим, бо без огляду на назву організації вони є для нас цінною організацією поскільки сповняють ті самі завдання, які ставимо перед собою і ми» [1, арк. 26].

Для налагодження контактів між жінками та жіночими осередками по таборах важливе значення мала видавнича діяльність ОУЖ. Так, Головна управа ОУЖ видавала журнал «Громадянка», який був друкованим органом жіночого об'єднання протягом 1946-1950 рр. Попри важкі умови еміграційного життя в журналі містилися різноманітні матеріали патріотичного, історичного, літературного, етнографічного, політичного характеру та низка практичних рубрик для жінок. Значна частина матеріалів часопису розкриває становище жіноцтва у Ді-Пі таборах та може служити важливим історичним джерелом до вивчення діяльності українок в Західній Німеччині після Другої світової війни. Так, матеріали журналу дають можливість розкрити інституційну будову ОУЖ, виділити основні напрями діяльності організації, простежити співпрацю ОУЖ з іншими українськими жіночими організаціями за кордоном, окреслити особливості таборового періоду крізь призму жіночого бачення. Крім «Громадянки», делегатури ОУЖ англійської зони видавали журнали для жінок «Українка» [40], делегатура у таборі Ділінген – журнал «Українка на чужині» [41], делегатура в Авгсбурзі – «Українка у творах Шевченка». За редактування Лідії Гаєвської ОУЖ видавало дитячу газету «Сонечко» [33]. Видавництво «Молоде життя» у співпраці з Союзом українських пластунок та ОУЖ видавало місячник «Життя. Журнал української родини за кордоном» (Авгсбург, 1949).

Крім того, видавничо-пресовий відділ ОУЖ видавав обіжники, брошури, сценарії свят та реферати, присвячені самій організації та її завданням, видатним українським жінкам, різним історичним подіям. Ці реферати розсилали по таборах і читали під час жіночих зустрічей, свят чи при відзначенні різних роковин та ювілеїв. Крім того, розповсюджували матеріали з практичними порадами для жінок та матерів. Окремими книгами вийшли «Мала гігієна жінки», «Географічні нариси», «Взірці до вишивок» [42], різні дитячі збірники і казки для малечі. З метою просвітницької та культурно-освітньої діяльності розсилалися по таборах реферати на різні теми, виготовлялися монтажні для академій, свят, розповсюджувалася література з нарисами про українські звичаї, пісню, мистецтво тощо. В ОУЖ було створено фонд Лесі Українки, в який збирали гроші на видання творів письменниці англійською мовою.

Наприклад, реферати про українок: княгиню Ольгу, Олену Пчілку, Лесю Українку, Ольгу Кобилянську, Ольгу Басараб, Уляну Кравченко та ін. Так, 26 червня 1949 р. припало 100-річчя від народження Олени Пчілки, а делегатури ОУЖ відсвяткували цей ювілей читанням рефератів про ювілярку [11, с. 5]; 15 травня 1949 р. в Мюнхені відбулося свято Лесі Українки; 1949 р. в Берхтесгадені заходами ОУЖ була організована панахида та читання реферату для вшанування пам'яті Уляни Кравченко [25, с. 13]. Щорічно видавничо-пресова та культурно-освітня референтка організували святкування у таборах для переміщених осіб Дня матері, Дня Св. Ольги (24 липня), яка була патронкою ОУЖ. Зазначимо, що ОУЖ також реалізувало видання книг для жінок. Наприклад, на сторінках «Громадянки» містилася низка оголошень про можливість купівлі книг, інформація про нові видання для жінок, такі як «Мала гігієна жінки» Софії Парфанович, «Образ княгині Ольги» В. Дядинок, «Крій і шиття» Іванни Дицьо-Мельник, «Географічні нариси» та ін. [42]

Культурно-освітній напрям роботи полягав у сприянні ОУЖ налагодженню системи виховання дітей, діяльності дитячих садочків, організації дитячих вистав та свят, приурочених різним подіям, проведення різних імпрез із залученням діячів культури та мистецтва, культивувалося національно-патріотичне виховання. ОУЖ вчиняло різноманітні культурні заходи для підняття рівня національної свідомості, вирішенні мовного питання (оскільки частина українських діпівців розмовляла російською). Загалом, особлива роль жінки розглядалася організацією у плеканні національної культури, традицій, в т.ч. шляхом виховання дітей. Для підняття інтелектуального та патріотичного рівня жіноцтва систематично делегатури ОУЖ влаштовували різноманітні вечори з читаннями рефератів, доповідями тощо.

Важливим завданням ОУЖ було організувати різноманітні навчально-виховні, розважально-святкові заходи, гуртки для дітей, котрі проживали в Ді-Пі таборах. Наприклад, проведення свят зимового циклу: свята Миколая, Андрія, Маланки та ін. Під час яких влаштовувалися цікаві дитячі вистави, виконувалися пісні, танці. Для проведення подібних заходів Головна управа розсилала сценарії по делегатурах, а також ОУЖ у співпраці з іншими харитативними (благодійними) організаціями (СХС, КОДУС, ЗУАДК) шукало можливості для вручення дитячих подарунків [26, с. 7].

Таборові умови та невизначеність майбутнього стимулювали проводити фахову перекваліфікацію жінок з тим, щоб вони могли отримати спеціальність, що забезпечувала б добробут у країнах постійного проживання. З ініціативи ОУЖ було організовано та проведено низку фахових курсів для жінок. Зокрема, курси українознавства, англійської мови, вихователів у дитячі садки, крою та шиття, вишивання, мереження, куховарства, курс дрібної дитячої галантереї, санітарні курси («медична сестра»), машинописання, перукарства, виготовлення штучних квітів з різних матеріалів та ін. Навчання завершувалося мистецькою виставкою вишивок, народного одягу, ляльок та інших виробів курсанток. На основі цих матеріалів ОУЖ організувало виставки українського народного мистецтва. Варто зазначити, що цей напрям діяльності ОУЖ був досить вдало й добре організованим. Можливо, цьому сприяло те, що І. Павликовська у міжвоєнний час очолювала кооперативу «Українське народне мистецтво» у Львові і мала досвід в організації подібних виставок, в т.ч. на міжнародному рівні. Цікаво, що окремі жінки вчилися на таборових курсах, що традиційно вважалися чоловічими. Так, в Корнберзі на шоферських курсах навчалася 5 жінок [38, с. 21].

Фахове навчання було також тісно пов'язане із господарським напрямом діяльності ОУЖ, що полягав у створенні різноманітних майстерень, у яких працювали жінки – кравецькі, з виготовлення вишивок, дитячих іграшок тощо. Головна управа ініціювала та заохочувала вступ жінок, особливо випускниць фахових курсів, у ці майстерні. Однак, у 1946 р. кількість бажаючих не була великою, оскільки цей рік українці у таборах мали досить добре забезпечення від УНРРА [1, арк. 30]. Робітниці майстерень отримували від таборової управи додаткове харчування та сигарети (які у повоєнних умовах можна було вигідно обміняти на що завгодно), 60-70% вартості від оплати за роботу, а решта вартості надходила для централі кооперативи «Жіноча праця» та ОУЖ. Ці кошти спрямовувалися на забезпечення устаткуванням майстерень, на розвиток та потреби делегатур ОУЖ [1, арк. 31]. Під егідою ОУЖ діяла у повоєнній Німеччині кооператива «Жіноча праця» з головним осередком у Мюнхені [15, с. 7]. Жіночі майстерні були майже у всіх таборах, де жили українські переміщені особи. У них сотні українських жінок знаходили роботу, заробіток, отримували нові знання та навички у практичних галузях. Зауважимо, що праця у майстернях не лише допомагала українкам матеріально, а й мала важливе значення для морального піднесення чи була «відрадою» у часи важких особистих драм, які переживали українські жінки у таборах для переміщених осіб у Німеччині після Другої світової війни. У спогадах Ірини Ганушевської-Руснак міститься оповідь про те, як вона та її родина переживали смерть своєї маленької донечки у Ді-Пі таборі (16-місячна Христинка «підхопила» хворобу від одного з сусідів по таборовій кімнаті, що хворів на відкриту форму туберкульозу): «... особливо жінки співчували мені – як мамі, що не могла натішитися своєю дитинкою, перейшовши такі тяжкі часи. Вони мене втягнули до Жіночої організації, не даючи сидіти в хаті та плакати. В мене вже й не ставало сил на плач. Знаходила спокій вишиваючи...» [7, с. 42-43].

Одним із найбільш затребуваних у таборових умовах був допомогий напрям. Серед завдань ОУЖ було сприяння переселенню в країни постійного проживання тих категорій членів громади, в котрих не були зацікавлені заокеанські країни, зокрема йшлося про сиріт, вдів, хворих, інвалідів, людей похилого віку. ОУЖ протестувало проти доволі розрахункових форм переселення, багато разів зверталося до Міжнародної організації у справах біженців (International Refugee Organization – ІРО) та інших організацій. Завдяки праці ОУЖ у цьому напрямку вже 1948 р. Великобританія дозволила переселення певного відсотку жінок з дітьми [13, с. 15]. Для вирішення проблеми переселення сиріт, одиноких жінок, хворих, людей похилого віку ОУЖ тісно співпрацювало з українськими жіночими організаціями Америки, Канади, Франції, Австрії, Англії, Бельгії, Італії, Швейцарії, Аргентини, Бразилії і Африки. Організували різноманітні акції сприяння, складали списки сиріт і надсилали їх до українських жіночих організацій у США і Канаду, які в свою чергу сприяли переселенню, допомагали харчами, одягом, грошима, різноманітними товарами. З метою допомоги в організації переселення одиноких матерів, сиріт, їх матеріальної підтримки у таборах було створено спеціальний фонд «Матері і дитини», до якого під час різноманітних заходів збирали кошти.

Українське жіноцтво Західної Німеччини здійснювало чимало акцій у справі репрезентації та популяризації українства в світі, зокрема, шляхом співпраці з різними міжнародними організаціями, організації виставок українського народного мистецтва, публікації матеріалів про українське жіноцтво, українців, їх традиції, організації прийому іноземних гостей у таборах. Так, 9-20 листопада 1947 р. виставка українського народного мистецтва відбулася у Ганновері [37, с. 6]. Варто зазначити, що українське рукоділля, зокрема вишивка, високо цінувалося іноземцями. Вишиванки чи вишивані речі часто ставали подарунками для гостей табору, таборової адміністрації та ін. Наприклад, у 1947 р. ОУЖ надіслало британській принцесі Єлизаветі весільний дарунок. Зокрема скатертину і 12 серветок роботи мистецької вишивкарської майстерні в Мюнхені [28, с. 9]. Жіноцтво брало участь у антибільшовицьких демонстраціях, піднімало питання становища українських скитальців та насильницької репатріації, публікувало у періодичних виданнях матеріали про українську історію.

Водночас, важливі питання, пов'язані із жіночим рухом, залишилися поза увагою ОУЖ. Зокрема, йдеться про традиційні для жіночого руху питання дискримінації жінок, гендерну рівність, права жінок та емансипацію. Ймовірно, що ці питання були не надто актуальними для звичайних жінок у важкому повсякденні переміщених осіб. Основні напрями діяльності ОУЖ були спрямовані на покращення повсякдення українських переміщених осіб, захист прав та інтересів української громади, збереження національних традицій, боротьбу за відновлення української незалежної держави та створення певного фундаменту для цього у вигляді національно свідомої молоді, яку на чужині обов'язок навчити любити Батьківщину покладался на матір. Для реалізації цих завдань в ОУЖ діяли окремі відділи, які відповідали за організаційний, видавничий, господарський, допомоговий, культурно-освітній та просвітницький напрямки праці. Зазначимо, що ця хвиля еміграції (попри різний соціальний склад та обставини перебування в Західній Німеччині) вважала себе політичною еміграцією, тому жіночий рух був тісно пов'язаний із українською національною ідеєю.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архів Українського вільного університету. Ф. ОУЖ. – II з'їзд ОУЖ. Секретарський звіт за працю Головної управи і Об'єднання українських жінок на еміграції, Арк. 13–32.
2. Архів Українського вільного університету. Ф. ОУЖ. – Обіжник. Ч. 6/47, травень 1947 р. 3 арк.
3. В емігрантських теренах. Громадянка, 1946, Ч. 1, С. 27–29.
4. В Центральній управі нашого об'єднання. Громадянка, 1946, Ч. 1, С. 25–27.
5. Вісті з Централі. Громадянка. 1949. Ч. 5-6, С. 10.
6. Вісті з Централі. Громадянка. 1950. Ч. 1-3, С. 11.
7. Ганушевська-Руснак І. Спомини. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009, 116 с.
8. Гнатюк-Піснячевська А. Міжнародна виставка-продаж. Громадянка, 1950, Ч. 1-3, С. 10.
9. Голуб М. Делегатура ОУЖ в Регенсбурзі. Регенсбург. *Статті. Спогади. Документи. До історії української еміграції в Німеччині після Другої світової війни*. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1985. С. 420–423.
10. Горохович Т. Український жіночий рух і СФУЖО. Промінь. 1977. Ч. 8-9. С. 11–13.
11. Доручення делегатурам ОУЖ. Громадянка. 1949. Р. IV, Ч. 5-6, С. 5.
12. Дядюк М. Український жіночий рух у міжвоєнній Галичині: між гендерною ідентичністю та національною заангажованістю. Львів: Астролябія, 2011. 368 с.
13. Жінки, на яких тяжить родина. Громадянка. 1948. Ч. 7-8. С. 15.
14. На громадській ниві (до 25-ліття Центрального представництва української еміграції в Німеччині) / ред. О. Зеленецький. Мюнхен, 1972, С. 32.
15. І.Г. Дворіччя кооперативу «Жіноча праця». Господарсько-кооперативне життя. Місячний додаток до часопису «Наше життя». Авгсбург, 1947. Р. I, Ч. 5 (листопад), С. 7.
16. Козак І. Об'єднання українських жінок у Німеччині. *50-ліття СФУЖО. Ювілейна книга Світової Федерації Українських жіночих Організацій (1948–1998)* / М. Шпір. Торонто, 2002. С. 170–172.
17. Козак С. Проблема Ді-Пі в часописі «Українські вісті». Вісник Книжкової палати. 2013. № 11. С. 32–34.
18. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. Т. 1. Роки 1945–1951. Мюнхен: Академічне вид-во д-ра Петра Белея, 1985. 429 с.
19. Нагірна С. Праця українського жіноцтва в Регенсбурзі – в оселі й області. Регенсбург. *Статті. Спогади. Документи. До історії української еміграції в Німеччині після Другої світової війни*. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1985. С. 393–419.
20. Об'єднання українських жінок на еміграції. Делегатура в Ельвангені. Один рік в таборі Ельванген. Ельванген, 1947, С. 49–51.
21. Павликовська Ірина. Енциклопедія українознавства / за ред. В. Кубійовича. Париж; Нью-Йорк: Видавництво «Молоде життя», 1966. Т. 5. С. 1917.
22. Павликовська І. З Новим Роком. Громадянка. 1950. Р. V. Ч. 1–3. С. 2.
23. Павликовська І. Об'єднання українських жінок на еміграції: його побудова і праця. Світовий конгрес українського жіноцтва: пам'яткова книжка. Філадельфія, 1948.

24. Павликовська І. Об'єднання українських жінок у Німеччині. 35 років Об'єднання українських жінок у Німеччині, 1945–1980. Мюнхен: ОУЖ, 1980, С. 13–28.
25. По наших делегатурах. Громадянка. 1949. Ч. 5–6. С. 12–13.
26. По наших делегатурах. Громадянка. 1950. Ч. 1–3. С. 7.
27. Подобед О. Українська планета Ді-Пі: культура та повсякдення. Житомир: Видавництво О.О. Євенок, 2018, 396 с.
28. Подяка Принцеси Єлизавети. Громадянка, 1948. Ч. 9–10. С. 9.
29. Програма Світового конгресу українського жіноцтва 12 і 13 листопада в готелі Аделфія. Наше життя. 1948, Ч. 11. С. 5.
30. Рудик С.Я. Переселення українських біженців і переміщених осіб до США та Канади після Другої світової війни: причини, особливості, наслідки (1945–1953 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук. К., 2003. 20 с.
31. Світовий конгрес українського жіноцтва. Громадянка, 1948, Ч. 9–10, С. 3–6.
32. Сидоренко Н.М. Журналістська «Планета Ді-Пі»: Українська преса у таборах військовополонених, переміщених осіб і біженців у Європі після II Світової війни (1945–1950). Київ: Дослідницький центр історії укр. преси, 2000. 175 с.
33. Сонечко. Газета для малят. 1947, № 1-2 (травень).
34. Стрільчук Л. Просвітницька діяльність української інтелігенції в таборах для переміщених осіб у західних окупаційних зонах (1944–1951 рр.). Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. 2016. № 3. С. 69–74.
35. Стрільчук Л.В. Українські політичні біженці та переміщені особи після Другої світової війни: автореф. дис... канд. іст. наук. Чернівці, 1999. 16 с.
36. Сулима О. Об'єднання українських жінок Німеччини. Українка у Вільному світі. Збірник, виданий у 75-ліття українського жіночого руху і 10-ліття Світової федерації українських жіночих організацій. Нью-Йорк, 1959. С. 47–51.
37. Третій з'їзд Об'єднання українських жінок на еміграції. Наше життя. 1948, Ч. 11. С. 6.
38. Трофімовська О. Одна з делегатур. Громадянка, 1946, Ч. 3. С. 19–22.
39. Тюрменко І. Документальна україніка про становище українських переміщених осіб у повоєнній Європі (1945–1957). Емінак: науковий шоквартальник. 2018. № 3 (23) (липень-вересень). Т. 2. С. 51–57.
40. Українка. Ганновер, 1946. Ч. 1 (січень).
41. Українка на чужині. Таборовий часопис Об'єднання українських жінок. Делегатура Ділінген. 1948, Ч. 1.
42. Цікаві для нас видання. Громадянка, 1947, Ч. 5. С. 8.
43. Antons, J.-H. Das «Ausländerlager» Heidenau. Ukrainian Displaced Persons in der Nordheide. *Kreiskalender 2009. Jahrbuch für den Landkreis Harburg*, Winsen 2008, P. 97–108.
44. Antons J.-H. Displaced Persons in Postwar Germany: Parallel Societies in a Hostile Environment. *Journal of Contemporary History*, 2014, Vol. 49 (1). P. 92–114.
45. Bohachevsky-Chomiak M. The Women's Movement in the DP Camps. *The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II* / ed. Isajiw W., Boshyk Y., Senkus R. Edmonton: CIUS, 1992, P. 201–219.
46. *The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II*. Edmonton : CIUS, 518 p.
47. Lalande, J. «Building a Home Abroad» – A Comparative Study of Ukrainian Migration, Immigration Policy and Diaspora Formation in Canada and Germany after the Second World War. Toronto, 2006, 458 p.
48. Wyman, M., 1989, *DP Europe's Displaced Persons, 1945–1951*. Philadelphia; London; Toronto, 257 p.

References

1. Arkhiv Ukrainskoho vilnoho universytetu. F. OУZh. – II zizd OУZh. Sekretarskyi zvit za pratsiu Holovnoi upravly i Obiednannia ukrainskykh zhynok na emihratsii, Ark. 13–32.
2. Arkhiv Ukrainskoho vilnoho universytetu. F. OУZh. – Obizhnyk. Ch. 6/47, traven 1947 r. 3 ark.
3. V emihrantskykh terenakh. *Hromadianka*, 1946, Ch. 1, S. 27–29.
4. V Tsentralnii upravli nashoho obiednannia. *Hromadianka*, 1946, Ch. 1, S. 25–27.
5. Visti z Tsentrali. *Hromadianka*. 1949. Ch. 5-6, S. 10.
6. Visti z Tsentrali. *Hromadianka*. 1950. Ch. 1-3, S. 11.
7. Hanushevska-Rusnak I. Spomyny. Ivano-Frankivsk: Misto NV, 2009, 116 s.
8. Hnatiuk-Pisniachevska A. Mizhnarodna vystavka-prodazh. *Hromadianka*, 1950, Ch. 1-3, S. 10.
9. Holub M. Delehatura OУZh v Regensburzi. *Regensburh. Statti. Spohady. Dokumenty. Do istorii ukrainskoi emihratsii v Nimechchyni pislia Druhoi svitovoi viiny*. Niu-York; Paryzh; Sydnei; Toronto, 1985. S. 420–423.
10. Horokhovych T. Ukrainskyi zhinochy rukh i SFUZhO. *Promin*. 1977. Ch. 8-9. S. 11–13.
11. Doruchennia delehaturam OУZh. *Hromadianka*. 1949. R. IV, Ch. 5-6, S. 5.
12. Diadiuk M. Ukrainskyi zhinochy rukh u mizhvoienii Halychyni: mizh hendernoiu identychnistiu ta natsionalnoi zaanhazhovanistiu. Lviv: Astroliabiiia, 2011. 368 s.
13. Zhinky, na yakykh tiazhyt rodyna. *Hromadianka*. 1948. Ch. 7-8. S. 15.
14. Na hromadskii nyvi (do 25-littia Tsentralnoho predstavnytstva ukrainskoi emihratsii v Nimechchyni) / red. O. Zelenetskyi. Miunkhen, 1972, S. 32.
15. I.H. Dvorichchia kooperatyvu «Zhinocha pratsia». *Hospodarsko-kooperatyvne zhyttia. Misiachnyi dodatok do chasopysu «Nashe zhyttia»*. Avgsburg, 1947. R. I, Ch. 5 (lystopad), S. 7.
16. Kozak I. Obiednannia ukrainskykh zhynok u Nimechchyni. *50-littia SFUZhO. Yuvileina knyha Svitovoi Federatsii Ukrainskykh zhinochykh Orhanizatsii (1948–1998)* / M. Shpir. Toronto, 2002. S. 170–172.
17. Kozak S. Problema Di-Pi v chasopysi «Ukrainski visti». *Visnyk Knyzhkovoї palaty*. 2013. № 11. S. 32–34.

18. Maruniak V. *Ukrainska emihratsiia v Nimechchyni i Avstrii po Druhii svitovii viini*. T. 1. Roky 1945–1951. Miunkhen: Akademichne vyd-vo d-ra Petra Beleia, 1985. 429 s.
19. Nahirna S. Pratsia ukrainskoho zhinotstva v Regensburzi – v oseli y oblasti. *Regensburh. Statti. Spohady. Dokumenty. Do istorii ukrainskoi emihratsii v Nimechchyni pislia Druhoi svitovoi viiny*. Niu-York; Paryzh; Sydnei; Toronto, 1985. S. 393–419.
20. Obiednannia ukrainskykh zhinok na emihratsii. Delehatura v Elvanheni. Odyn rik v tabori Elvangel. Elvangel, 1947, S. 49–51.
21. Pavlykovska Iryna. *Entsyklopediia ukrainoznavstva / za red. V. Kubiiovycha*. Paryzh; Niu-York: Vydavnytstvo «Molode zhyttia», 1966. T. 5. S. 1917.
22. Pavlykovska I. Z Novym Rokom. *Hromadianka*. 1950. R. V. Ch. 1–3. S. 2.
23. Pavlykovska I. Obiednannia ukrainskykh zhinok na emihratsii: yoho pobudova i pratsia. *Svitovyi konhres ukrainskoho zhinotstva: pamiatkova knyzhka*. Filadelfia, 1948.
24. Pavlykovska I. Obiednannia ukrainskykh zhinok u Nimechchyni. *35 rokov Obiednannia ukrainskykh zhinok u Nimechchyni, 1945–1980*. Miunkhen: OUZh, 1980, S. 13–28.
25. Po nashykh delehaturakh. *Hromadianka*. 1949. Ch. 5–6. S. 12–13.
26. Po nashykh delehaturakh. *Hromadianka*. 1950. Ch. 1–3. S. 7.
27. Podobied O. *Ukrainska planeta Di-Pi: kultura ta povsiakdennia*. Zhytomyr: Vydavnytstvo O.O. Yevenok, 2018, 396 s.
28. Podiaka Pryntsesy Yelyzavety. *Hromadianka*, 1948. Ch. 9–10. S. 9.
29. Prohrama Svitovoho konhresu ukrainskoho zhinotstva 12 i 13 lystopada v hoteli Adelfia. *Nashe zhyttia*. 1948, Ch. 11. S. 5.
30. Rudyk S.Ia. *Pereseleattia ukrainskykh bizhentsiv i peremishchenykh osib do SShA ta Kanady pislia Druhoi svitovoi viiny: prychny, osoblyvosti, naslidky (1945–1953 rr.): avtoref. dys... kand. ist. nauk. K., 2003. 20 s.*
31. Svitovyi konhres ukrainskoho zhinotstva. *Hromadianka*, 1948, Ch. 9–10, S. 3–6.
32. Sydorenko N.M. *Zhurnalistska «Planeta Di-Pi»: Ukrainska presa u taborakh viiskovopolonenykh, peremishchenykh osib i bizhentsiv u Yevropi pislia II Svitovoi viiny (1945–1950)*. Kyiv: Doslidnytskyi tsentr istorii ukr. presy, 2000. 175 s.
33. *Sonechko. Hazeta dlia maliat*. 1947, № 1-2 (traven).
34. Strilchuk L. *Prosvitnytska diialnist ukrainskoi intelihentsii v taborakh dlia peremishchenykh osib u zakhidnykh okupatsiynykh zonakh (1944–1951 rr.)*. *Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky*. 2016. № 3. S. 69–74.
35. Strilchuk L.V. *Ukrainski politychni bizhentsi ta peremishcheni osoby pislia Druhoi svitovoi viiny: avtoref. dys... kand. ist. nauk. Chernivtsi, 1999. 16 s.*
36. Sulyma O. *Obiednannia ukrainskykh zhinok Nimechchyny. Ukrainka u Vilnomu sviti. Zbirnyk, vydanyi u 75-littia ukrainskoho zhinochoho rukhu i 10-littia Svitovoi federatsii ukrainskykh zhinochykh orhanizatsii*. Niu-York, 1959. S. 47–51.
37. Tretii zizd Obiednannia ukrainskykh zhinok na emihratsii. *Nashe zhyttia*. 1948, Ch.11. S. 6.
38. Trofimovska O. *Odna z delehatur*. *Hromadianka*, 1946, Ch. 3. S. 19–22.
39. Tiurmenko I. *Dokumentalna ukrainika pro ctanovyshche ukrainskykh peremishchenykh osib u povoiennii Yevropi (1945–1957)*. *Eminak: naukovyi shchokvartalnyk*. 2018. № 3 (23) (lypen-veresen). T. 2. S. 51–57.
40. *Ukrainka*. Hannover, 1946. Ch. 1 (sichen).
41. *Ukrainka na chuzhyni*. Taborovyi chasopys Obiednannia ukrainskykh zhinok. Delehatura Dillinhen. 1948, Ch. 1.
42. Tsikavi dlia nas vydannia. *Hromadianka*, 1947, Ch. 5. S. 8.
43. Antons, J.-H. *Das «Ausländerlager» Heidenau. Ukrainische Displaced Persons in der Nordheide. Kreiskalender 2009. Jahrbuch für den Landkreis Harburg*, Winsen 2008, P. 97–108.
44. Antons J.-H. *Displaced Persons in Postwar Germany: Parallel Societies in a Hostile Environment. Journal of Contemporary History*, 2014, Vol. 49 (I). P. 92–114.
45. Bohachevsky-Chomiak M. *The Women's Movement in the DP Camps. The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II / ed. Isajiw W., Boshyk Y., Senkus R. Edmonton: CIUS, 1992, P. 201–219.*
46. *The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II*. Edmonton : CIUS, 518 p.
47. Lalande, J. «Building a Home Abroad» – A Comparative Study of Ukrainian Migration, Immigration Policy and Diaspora Formation in Canada and Germany after the Second World War. Toronto, 2006, 458 p.
48. Wyman, M., 1989, *DP Europe's Displaced Persons, 1945–1951*. Philadelphia; London; Toronto, 257 p.

Отримано: 11.06.2019 р.

Прорецензовано: 27.06.2019 р.

Прийнято до друку: 10.07.2019 р.

email: melnyk.tnim@gmail.com

trofymovych@hotmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-28-56-67

Мельник О., Трофимович В. М.П. Ковальський як організатор наукових заходів та установ. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. Вип. 28. С. 56–67.

УДК 93(477)+929 «Ковальський»

**Олександр Мельник,
Володимир Трофимович****М.П. КОВАЛЬСЬКИЙ
ЯК ОРГАНІЗАТОР НАУКОВИХ ЗАХОДІВ ТА УСТАНОВ**

У статті проаналізована 40-річна науково-організаційна діяльність М.П. Ковальського. Простежена його безпосередня участь в організації та проведенні різнорівневих дослідницьких форумів: з етнографії – у Львові; історіографії та джерелознавства – у Дніпропетровську; острогознавчих, грушевськознавчих та інших – в Острозі. Звернена увага на вирішення ученим питань, пов'язаних із редагуванням і випуском наукових збірників. З'ясовано внесок М.П. Ковальського у створення та спрямування діяльності структурних підрозділів наукових установ.

Ключові слова: М.П. Ковальський, організація, наукова конференція, науковий збірник, наукова установа.

Oleksandr Melnyk, Volodymyr Trofymovych**M.P. KOVALSKYI AS AN ORGANIZER
OF SCIENTIFIC EVENTS AND INSTITUTIONS**

The article represents the 40-year-old scientific and organizational activity of M.P. Kovalskiy. It was highlighted his direct involvement in organizing and conducting multi-level research forums: on ethnography in Lviv; historiography and source criticism – in Dnipropetrovsk; ostrohoznavstvo, hrushevskoznavstvo, and others – in Ostroh. The intensity of this trend was most prominent in the mid-1980s. When, on his initiative and direct participation, two all-union conferences were held on topical issues of source criticism, historiography and auxiliary sciences of history. The attention was paid to solving problems related to the editing and issue of scientific publications. Moreover, in the article was determined the contribution of M.P. Kovalskiy in creation and regulation of the activity of structural units of scientific institutions.

It was proved that in the late 1980s the historian was involved in the process of revival of archeographical work in Ukraine. He was standing at the origins of the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, helped to establish and headed the Dnipropetrovsk branch of this scientific institution in 1991 – 1992. We know that from the mid-1990s Kovalskiy's efforts were aimed at transforming Ostroh iat the centre of development of historical science in the Volhynia lands. The result was the establishment some branches of authoritative institutions – the department of the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, the center of the Ukrainian Historical Society. Due to his active participation, local studies conferences such «Ostroh on the threshold of the 900th anniversary» were held. Also the idea of the revival of «Volyn Athens» in Ostroh was implemented. For years spent at the National University of Ostroh Academy, a historian directed work on important projects, in particular the encyclopedic publication «Ostroh Academy XVI – XVII cent.», «Ostroh educators of the XVI – XX cent.» etc.

Keywords: M.P. Kovalskiy, organization, a scientific conference, a scientific publications, a scientific institution.

Організація та координація діяльності наукової джерелознавчої школи були важливим, але далеко не єдиним спрямуванням науково-організаційної активності М. Ковальського. Серед інших можна виділити принаймні ще три основні напрями, до яких протягом життя він докладав чималих зусиль: редагування і випуск збірників наукових статей, заснування та спрямування діяльності науково-дослідницьких товариств або їх філій, організація та проведення наукових конференцій. Якщо розглядати ці напрями активності вченого у хронологічній послідовності, то перші практичні кроки можна прослідкувати з роботи в Українському державному музеї етнографії та художнього про-

мислу (УДМЕХП), де на початку 1960-х рр. він завідував відділом етнографії й долучався до проведення наукових заходів.

Цікавою формою науково-організаційної й водночас популяризаторської роботи УДМЕХП було проведення щорічних конференцій і виставок з виїздами у міста або села Львівської і сусідніх областей. За 1950 – 1959 рр. музей організував дев'ять виїзних конференцій-виставок у таких центрах народних промислів, як Станіслав (сучасний Івано-Франківськ), Глиняни (1950 р.), Миколаїв (1951 р.), Холодновідка (1958 р.), Косів (1959 р.) та ін. Для учасників читалися доповіді про українські художні тканини, використання елементів крою та вишивок народного одягу в тодішньому одязі. Ці перші конференції отримали схвалення громадськості, надавали практичну допомогу на місцях, що дало імпульси для активізації роботи над подібними заходами [34, с. 141 – 142].

У 1960-1962 рр. відбулися чотири конференції: у Бориславі, Сокалі, Дрогобичі і Червонограді [5, арк. 9 – 10]. Пізніше разом із В. Васьківим М. Ковальський напише статтю «Виїзні наукові конференції», в якій передасть і власний досвід участі й організації цих заходів. Автори відзначали, що з 1960 р. останні стали плановими і розраховувалися на широку аудиторію. Організовувалися вони в тих місцях, де науковці музею тривалий час проводили польові етнографічні дослідження.

Одночасно з конференціями оформлювалися виставки кращих зразків українського народного мистецтва, побутових предметів, виробів художніх промислів (різьба по дереву, кераміка, фаянс, порцеляна, скло, вишивка, одяг, килими тощо). Експонати на них відбиралися таким чином, що, крім загальноукраїнських, були представлені і місцеві зразки. Практика одночасної організації конференції та виставки цілком давала можливість унаочнити, ілюструвати доповіді, викликати інтерес і зацікавленість учасників до красивого в побуті, сприяла пропаганді надбань народної культури.

Про рівень організації конференцій свідчить те, що до кожної з них друкувалися художньо оформлені запрошення та програми, інформація заздалегідь публікувалася на сторінках районної, міської та обласної преси.

Велике значення для успішного їх проведення мало широке залучення громадськості, представників різних установ, шкіл, технікумів. Зокрема, крім працівників музею, з доповідями виступали вчителі, лікарі тощо.

До участі в роботі конференцій та виставок запрошувалися також співробітники Проектно-конструкторського інституту легкої промисловості Львівського раднаргоспу. Вони читали лекції з питань естетики, супроводжуючи їх демонструванням численних зразків нового одягу, спроектованого інститутом (святкового, домашнього, робочого). В моделях творчо передавалися елементи народного одягу, вишивки із збірок музею. А на закінчення влаштовувалися концерти художньої самодіяльності, демонструвалися кінофільми [34, с. 141].

Участь в організації і проведенні конференцій брали майже всі працівники відділу етнографії. З 1960 р. до цієї роботи долучився молодший науковий співробітник Микола Ковальський, того року отримавши перший досвід на бориславській конференції. Уже з березня він був уведений до групи доповідачів [2, арк.42]. Разом з Д. Фіголем та У. Рудницькою (художницею відділу) відповідав за підготовку виїзної виставки, яку розмістили у двох кімнатах місцевого Будинку культури. Загалом М. Ковальський оцінював цю конференцію-виставку як таку, що була проведена на високому організаційному і науковому рівні. Останнє, на його думку, забезпечене попередньою апробацією доповідей на засіданнях у музеї, чому він пізніше приділяв особливу увагу. Також він підняв питання фонозаписів, зробив спробу вперше записати на фоноплівку виступи доповідачів [3, арк. 17 – 17зв., 23 – 23зв.].

Отриманий досвід знадобився, коли Микола Павлович, очоливши відділ етнографії, керував підготовкою виїзних конференцій в Сокалі та Червонограді [1, арк. 11]. Для цієї роботи він залучив працівників відділу. Під час підготовки до сокальської конференції (серпень-вересень 1961 р.) за її організацію на місці відповідала В. Маланчук (вона неодноразово проводила в Сокальському районі етнографічні дослідження, тому знала місцеві умови), оформленням виставки займався Д. Фіголь, а С. Сидорович і К. Матейко мали залучити експонати з Сокальщини. М. Ковальський теж безпосередньо виконував частину організаційних обов'язків, зокрема, був призначений відповідальним за якість і редагування доповідей [3, арк. 75 – 76], які, крім нього, готували В. Маланчук, В. Васьків, Д. Фіголь, К. Матейко, Н. Здоровега. Ґрунтовно підготовлена виїзна конференція в Сокалі (1-2 жовтня) мала значний резонанс [6, арк. 3].

На початку 1960-х рр. одним із найпотужніших науково-практичних форумів за тривалістю та кількістю доповідачів був десятий, що відбувся 23-25 вересня 1962 р. у м. Червонограді, центрі Львівсько-Волинського вугільного басейну [34, с. 142]. Місце проведення й орієнтовні теми доповідей були визначені ще в серпні-вересні 1961 р. [3, арк. 82–82зв.]. Припускаємо, що саме М. Ковальський міг його запропонувати, оскільки відбував тут пізніше наукові відрядження. Як уже згадувалося, він здійснював керівництво організацією усіх заходів. Це підтверджується, зокрема, підготовкою ним детального звіту про заходи, проведені в Червонограді [5, арк. 2 – 8].

До їх реалізації залучалися працівники різних відділів музею, яким необхідно було дати загальне організаційне спрямування: з відділу експозиції та культмасової роботи – Д. Фіголь; народного мистецтва – завідувач Р. Гарасимчук і вчений секретар музею Л. Долинський; етнографії, крім завідувача, – наукові співробітники С. Ступницький, С. Макаруч, К. Матейко і художниця У. Рудницька [5, арк. 5 – 6]. За винятком останньої, усі читали доповіді переважно за темами своїх наукових досліджень. Відповідала цьому і доповідь М. Ковальського: «Громадський побут шахтарів Львівсько-Волинського вугільного басейну». До конференції долучилися також заступник керуючого трестом «Червоноградвугілля» І. Островський, головний лікар Червоноградської медсанчастини І. Петров [6, арк. 1].

Спочатку доповіді традиційно читалися в місцевому Будинку культури. Проте, на відміну від попередніх конференцій, червоноградська в останній день продовжила свою роботу безпосередньо на виробництві – на шахтах і в гуртожитках. Так, на шахті № 8 «Великомостівська-Комсомольська» з доповіддю «Українське народне мистецтво» виступив Р. Гарасимчук; на шахтах №№ 2 і 3 «Великомостівські» К. Матейко – «Кращі надбання народної культури – в побут робітників» та М. Ковальський з вищевказаною темою [5, арк. 6 – 7].

Характерно, що ще в березні 1962 р., коли на засіданні Вченої ради музею обговорювалося питання виїзних наукових конференцій (доповідали М. Ковальський і Д. Фіголь), організаторам висловили критичні зауваження. Недоліком вважали те, що доповіді були занадто академічні, тому аудиторія, для якої вони призначалися, не завжди розуміла їх зміст. Пропонувалося під час виступів наводити більше конкретних фактів, ілюструвати розповіді етнографічними матеріалами тієї місцевості, де проводиться конференція [4, арк. 9 – 10].

Попри це, організація виїзних конференцій-виставок мала чимале значення для пропаганди художніх промислів, народної культури українців. Микола Ковальський відзначав, що це були, у першу чергу, науково-практичні конференції, які доносили в побут здобутки українського народного мистецтва [12, арк. 3]. За оцінкою О. Удода, музей на той час став фактично центром боротьби проти засилля низькопробної масової «міщанської культури» [72, с. 33].

Із 1963 – по 1994 рр. історик працював у структурі Дніпропетровського державного університету, спочатку доцентом і деканом Криворізького загальнонаукового факультету, а з 1967 р. – безпосередньо в ДДУ. У цей час його організаторська активність значно розширилась і включала фактично всі перераховані вище напрями.

Так, уже в середині 1960-х рр. М. Ковальському вдалося налагодити науково-організаційну роботу на загальнонауковому факультеті. У 1964 і 1965 рр. були проведені перші дві науково-підсумкові конференції і також уперше за всю історію КЗНФ, за участі дніпропетровських учених, опубліковано тези доповідей і повідомлень історичного, філологічного, фізико-математичного, біологічного, хімічного профілів. Це значно підняло авторитет факультету [72, с. 35].

У першому семестрі 1964 – 1965 навчального року була затверджена редакційна колегія наукових видань [8, арк. 37]. В лютому 1965 р. відбулася перша науково-підсумкова конференція працівників КЗНФ, на якій виступили викладачі різних спеціальностей, а також представники інших вузів. До її початку, в грудні 1964 р., були видані «Тези доповідей та повідомлень Першої науково-підсумкової конференції викладачів Криворізького загальнонаукового факультету», які містили 29 повідомлень з філологічних, історичних та інших наук загальним обсягом чотири друковані аркуші [9, арк. 24]. Відповідальне наукове редагування збірника здійснював декан М. Ковальський [31, с. 2; 70, с. 2].

Він же редагував «Тези доповідей Другої наукової конференції Криворізького загальнонаукового факультету», оприлюднені за результатами проведеного 12-13 лютого 1966 р. підсумкового форуму. За високий рівень організації подібних заходів і видання тез ректорат ДДУ оголосив подяку усього організаційному комітетові, а саме М. Ковальському, Н. Заверталюк, Х. Решотці, М. Савченко, Є. Лоєнко і Д. Кочату [10, арк. 6 – 8].

Організаторські здібності М. Ковальського ще повніше розкрилися у ДДУ. Багато років поспіль він входив до редакційної колегії, виступав головним або відповідальним редактором збірників наукових статей. Починаючи з 1968 р., виконував редакторську роботу на базі кафедр історії СРСР та УРСР, всесвітньої історії, історіографії та джерелознавства. У 1983-1985 рр. спрямовував видання міжуніверситетського збірника наукових праць «Історіографічні та джерелознавчі проблеми вітчизняної історії», а в наступні десять років – ще 12 окремих тематичних збірників, присвячених цим питанням [1, арк. 121-121зв.;26, с. 64 – 68].

Учений був ініціатором і докладав багатьох зусиль для проведення конференцій, на яких піднімалися дискусійні питання розвитку джерелознавства, історіографії, української історичної науки в цілому [37, с. 24]. Тільки 1983 і 1984 рр. при допомозі колег та учнів йому вдалося організувати на базі ДДУ дві конференції тоді всесоюзного рівня: 31 жовтня – 2 листопада 1983 р. IV Всесоюзну наукову конференцію «Актуальні проблеми джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін» [46, с. 13 – 14], а через рік (10 – 12 жовтня 1984 р.) – VIII Всесоюзну конференцію «Питання розвитку історіографічних досліджень і вдосконалення вузівських курсів історіографії» [38, с. 158 – 159]. На них, за словами І. Колесник, був представлений бомонд радянської історичної науки, серед знакових імен якого С. Шмідт, І. Ковальченко, А. Гуревич, А. Тартаковський, О. Чистякова, Л. Кертман та багато інших [59, с. 383].

Микола Павлович, на той час уже здобувши загально визнаний авторитет у галузі джерелознавства як дослідник і як керівник аспірантських робіт, що розвивали цей напрям, безпосередньо спрямовував організацію цих наукових форумів, які відбувалися на базі кафедри історіографії та джерелознавства ДДУ. Так, будучи учасником III Всесоюзної конференції з джерелознавства у Новоросійську, виступив з ініціативою проведення наступної саме у їхньому виші [23, с. 40].

Її організацією займалися Інститут історії СРСР АН СРСР, Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти СРСР, Московський та Дніпропетровський університети [47, с. 151]. На думку А. Санцевича, саме у цей час особливо виразно проявився науково-організаційний талант М. Ковальського. Будучи заступником голови оргкомітету, він активно працював для того, щоб передбачити усі моменти, тим більше, що на нього, як фахівця, покладалися основні організаційні функції. Це не тільки забезпечення проведення численних наукових засідань, а й створення побутових умов учасників, спрямування культурної програми тощо [18; 29, с. 64].

У роботі конференції взяли участь понад 120 науковців з різних міст СРСР, зокрема, з Києва, Одеси, Риги, Тбілісі, Баку, Вільнюса, Талліна, Ростова-на-Дону, Новосибірська, Ленінграда, Москви, Саратова [47, с. 151]. З доповідями та повідомленнями виступили представники 36 наукових установ та вишів з 11 республік. Серед них: член-кореспондент АН СРСР І. Ковальченко, професори С. Шмідт, С. Воронкова, О. Медушевська, М. Варшавчик, А. Санцевич, Б. Литвак, Л. Пушкарьов та ін. Їхні доповіді обговорювалися 31 жовтня на першому пленарному засіданні, присвяченому теоретико-методологічним проблемам джерелознавства [46, с. 13; 47, с. 151].

Микола Ковальський, через важку хворобу матері, не зміг бути на конференції, але його ім'я тут було часто згадуваним [23, с. 40; 46, с. 14, 17]. Свою відсутність він пізніше компенсував прослуховуванням магнітофонних записів із виступами науковців [23, с. 40], опублікувавши у 2000 р. фонограму доповіді С. Шмідта [46], а також листуванням з учнями та колегами, у яких розпитував про пленарні та секційні засідання, склад учасників, їхнє враження і т.д. [27, с. 60].

Наприкінці форуму оголосили, що в 1984 р. у ДДУ знову буде проводитися конференція, на цей раз всесоюзна історіографічна. І знову Микола Павлович долучався до організації заходів, про що згадував А. Санцевич: «Я був членом оргкомітету. Коли приїхав напередодні відкриття засідань, всю основну роботу організаційного характеру було завершено. Душею проведення усіх найважливіших заходів був Микола Павлович. Звичайно, він мав чимало сумлінних помічників – його учнів: молодих викладачів..., студентів. Про шляхетність М[иколи] П[авловича] свідчить те, що при всьому завантаженні організаційними справами він встигав зустрічати гостей на залізничному вокзалі» [29, с. 64 – 65].

Учасниками цього форуму стали представники наукових установ історичного профілю та викладачі ВНЗ із 7 республік. Це – відомі на той час доктори історичних наук В. Дунаєвський, Я. Калакура, К. Петряев, Л. Кертман, П. Шморгун, А. Сумбатзаде, В. Сарбей, Б. Распутніс та ін. [38, с. 158 – 159]. «Відомо, скільки потребує такий захід зусиль і енергій, щоб успішно його провести, – писав тоді кандидат історичних наук, викладач Ужгородського державного університету Д. Да-

ниллюк. – І в цьому калейдоскопі подій вирізнялась постать молодого енергійного людини. Це був... завідувач кафедри Микола Павлович Ковальський. Треба було бачити, скільки у цього керівника відомого в Україні колективу вчених було доброти, поваги і чуйності до кожного учасника цього форуму. [...] Вкарбувалося у пам'ять його усміхнене від радості і вдячності обличчя на пероні вокзалу, коли він прийшов проводити учасників конференції» [22, с. 44]. Отже, конференції з історичних дисциплін, проведені в ДДУ, проходили за активної організаційної участі М. Ковальського, який був одним із учених, які репрезентували собою виш у науковому світі.

Наприкінці 1980-х рр. історик був задіяний у процесі відродження археографічної роботи в Україні. У 1988 р. він увійшов до головної редколегії спільного радянсько-польського видання документів Литовської метрики (ЛМ), у складі якої були науковці з Білорусії, Литви, Польщі [15]. За спільним зверненням М. Ковальського і професора Московського державного історико-архівного інституту А. Комісаренка в Дніпропетровську на жовтень 1990 р. було заплановане засідання радянських і польських науковців з питань видання документів ЛМ [17].

У другій половині 1980-х рр. учений був одним із 18 членів Дніпропетровської підсекції Української зональної секції Наукової Ради з історіографії і джерелознавства при Відділі історії АН СРСР. З основних напрямів розвитку підсекції було налагоджено співпрацю з Інститутом історії України, науковцями з Литви, Грузії, Білорусії. У червні 1989 р. питання дослідження і видання Литовської метрики обговорені з американською дослідницею історії України Патрицією Грімстед Кеннеді.

Для продовження цієї роботи важливим було заснування Дніпропетровського відділення Археографічної комісії АН УРСР, до чого Микола Ковальський долучився з самого початку [16, арк. 1, 3 – 4]. Разом з учнями та колегами він брав участь у республіканській нараді «Українська археографія: сучасний стан і перспективи розвитку», що відбулася у Києві 6-8 грудня 1988 р. [13, арк. 3]. Відомий український історик П. Сохань називав його ім'я поряд з провідними фахівцями-археографами, які взяли участь у нараді: Ф. Шевченком, Я. Ісаєвичем, О. Мацюком [32, с. 4]. Сам М. Ковальський високо оцінював її роботу та представницький склад: «Присутні були представники не лише республіканських наукових установ – історики, літературознавці, лінгвісти, фольклористи, архівісти, бібліотекознавці, але, що головне, численні представники з різних обласних центрів республіки, зокрема краєзнавці, працівники архівів, університетів, інститутів – зі Львова, Дніпропетровська, Харкова, Луцька, Тернополя, Ужгорода, Кам'янця-Подільського, Запоріжжя, Чернігова. Це був перший за останні 15 років форум істориків республіки в такому широкому масштабі, фактично справжній огляд науково-археографічних сил УРСР» [13, арк. 3].

Дніпропетровська делегація була найбільшою серед некиївських представників, адже разом з М. Ковальським з ДДУ прибуло 17 науковців [25, с. 473]. Учасники прийняли уточнений варіант Положення про Археографічну комісію з визначенням її функцій як науково-методичного та координаційного підрозділу Академії наук в галузі публікації писемних джерел і пам'яток історії та культури України. Разом з тим, визначили перспективні напрями видання джерел, розширення джерельної бази минулого України шляхом цілеспрямованих пошуків пам'яток як у вітчизняних архівах, так і за кордоном [13, арк. 3]. Уже тоді науковець перебував у складі комісії, головою якої обрали П. Соханя, і разом з Ю. Назаренком мав відповідати за публікацію корпусу джерел про українсько-російські зв'язки XVI – XVIII ст. [53, с. 147; 67, с. 151 – 152]. 3 грудня 1989 р. він увійшов до редакційної колегії «Українського археографічного щорічника», котрий планувалося випускати з 1992 р. Отже, М. Ковальський був одним із тих істориків, які стояли біля витоків відродженої Археографічної комісії, що була попередником Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України [63, с. 877].

Перша нарада, спрямовуючись також на вирішення проблем організації та докорінного поліпшення археографічної діяльності не лише у центрі, але й на місцях, мала безпосереднє значення для заснування теренових ланок комісії, що працювали б за визначеною метою [13, арк. 2]. Враховуючи наявний в окремих наукових центрах республіки досвід в галузі археографії та підготовлені кваліфіковані кадри, було вирішено створити два її відділення у Львові та Дніпропетровську, останнє – на базі Придніпровського наукового центру АН УРСР та ДДУ [13, арк.3;54,с.454;67, с. 149]. Будучи одним із найдосвідченіших у делегації представників вишу, Микола Павлович особливо клопотався про його відкриття. Так, Голова архівного управління при Раді Міністрів УРСР Б. Іваненко підкреслив: «Завідуючий кафедрою історіографії та джерелознавства Дніпропетровського державного університету доктор історичних наук, професор М. П. Ковальський наголосив на необхідності ши-

рокого розгортання археографічної роботи в регіонах республіки, вніс пропозицію про створення у Дніпропетровську відділу Археографічної комісії АН УРСР, створивши лабораторію при університеті, де працює чимало висококваліфікованих фахівців з науково-видавничої справи, є досвід і давні традиції» [51, с. 14 – 15]. Саме Микола Павлович у 1991–1992 рр. очолював Дніпропетровське відділення цієї наукової установи, засноване в листопаді 1991 р. уже як філія Інституту української археографії НАН України [11; 51, с. 14 – 15; 63, с. 877].

Варто наголосити, що з самого початку співробітники разом із керівником почали реалізовувати перші видавничі проекти: підготували бібліографію вчених ДДУ [52], матеріали до бібліографії з джерелознавства й археографії історії України XVI – першої половини XVII ст. [33], епістолярну спадщину Д. Яворницького, збірник статей про Катеринославську архівну комісію [58]. Значні зусилля спрямовувалися на опрацювання комплексів архівних джерел. Одним із пріоритетних напрямів стало видання книг Руської (Волинської) метрики [30, с. 125]. «Професору вдалося багато: підготувати фахівців з цієї ділянки історичної науки, мати безпосередню причетність до ідеї видання регестів документів Руської метрики..., консультувати своїх учнів у процесі підготовки книг метрики до друку, відігравати ключову роль в створенні бази копій книг Литовської і Руської метрики, – писав П. Кулаковський.- Микола Павлович завжди відчував пульс цієї роботи, а особливу увагу звертав на принципи й підходи до видання документів метрик...» [61, с. 94]. Керівник сам із завзяттям ставився до справи. Коли замовлялися копії мікрофільмів книг метрики, то навіть студенти, опановуючи палеографію XVI ст., здійснювали під його керівництвом транслітерацію документів, досліджували формулярний склад, друкували тексти. Але реалізувати проект не вдалося у зв'язку з переходом історика до Острозької академії, де він почав на новій основі розвивати подібну діяльність [30, с. 126].

Слід відзначити, що завдяки науковому авторитету М. Ковальського в Острозі вдалося не лише відродити діяльність «Волинських Афін», а й за значної підтримки ректора І. Пасічника та допомоги учнів і колег розпочати відновлення його колишнього наукового потенціалу (принаймні, в галузі історичних наук). Зокрема, уже з першого року праці був узятий курс на відкриття в місті академічних наукових установ.

Одним із перших почало функціонувати Острозьке відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, започатковане 16 грудня 1994 р. [7]. Питання щодо його відкриття Микола Павлович вирішував в організаційних поїздках до столиці, під час зустрічей з директором установи Павлом Соханем [36]. Наявність давніх освітніх і наукових традицій саме в Острозі, водночас зі сформованим уже ядром досвідчених археографів, дало аргументовану підставу для відкриття нового відділу, перспективи якого накреслювалися в наказі керівництва Інституту: «...з метою активізації регіональних археографічних та джерелознавчих досліджень, а також відродження одного з найдавніших осередків української прагматичної археографії у м. Острозі» [35; 36]. Його значимість підкреслювалася ще й тим, що це був перший на теренах історичної Волині академічний гуманітарний осередок [66, с. 203].

Штатні одиниці до Острога були переведені з відділення у Дніпропетровську. Це колишні аспіранти науковця П. Кулаковський та В. Атаманенко [7], які захищали дисертації на джерелознавчі теми, працювали у відповідному відділі при ДДУ, тому були професійними працівниками у цій галузі. Крім того, керівництво вищу планувало підготувати для нього ширше коло фахівців із джерелознавства, археографії й архівознавства [66, с. 203].

Новостворений центр мав своїм завданням опрацювати та готувати до видання письмові джерела з історії України, зокрема, документи з історії Острога XVI – XVIII ст., матеріали з Волинських судово-адміністративних книг і книг Литовської та Волинської (Руської) метрик [35; 39; 43; 66, с. 203]. З цією метою заснували видавничу серію «*Studia Historica res gestas Ostrogoiae illustrantia*», відповідальним редактором якої став М. Ковальський, а членами редакційної колегії – В. Атаманенко, П. Кулаковський, В. Павлюк [71, с. 102]. Наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. під грифом Острозького відділення з'явилися два видання: том документів Руської (Волинської) метрики, упорядкований П. Кулаковським [69], та брошура Т. Вихованця про Костянтина та Януша Острозьких [57]. Щоправда, розгорнути роботу на повну силу не вдалося.

У цей час історик налагодив зв'язок з УІТ у Кенті та безпосередньо з його головою Любомиром Винарем. Наприкінці 1995 р., унаслідок кількарічних листовних контактів з останнім, засновано Острозький осередок УІТ [21, с. 553 – 554; 24, с. 554 – 577; 48, с. 41-44; 73, с. 46-47].

Зв'язок між ними був налагоджений через Марію Ковальську-Биковську, тітку М.Ковальського, котра проживала у м. Денвері (США). Як пригадував Л. Винар, ім'я острозького вченого йому було відоме ще з 1970-х рр., вже пізніше розпочали спілкуватися телефоном, а згодом – листовно, обговорюючи можливість співпраці в друкованому виданні товариства – «Українському Історикові» [21, с. 553]. У грудні 1992 р. з такою пропозицією голова УІТ звертався до Миколи Павловича через президента УВАН у США М. Антоновича [14, арк. 2]. 1993 р. з Кенту надійшло запрошення до участі у науковій конференції з нагоди 30-ліття журналу, що мала відбутись у Києві. Наступного року острозького історика включили до редакційної колегії, чому він був надзвичайно радий [48, с. 41]: «Від моєї хресної мами і одночасно тітоньки Марії Кікець-Ковальської-Биковської з Денверу довідався, що маю відношення до редакційного колегіума «Українського Історика», що мені просто не віриться, то була б дуже велика честь і аванс та довіра» [24, с. 554]. Відтак, спілкування двох учених, розпочате довкола цього відомого діаспорного українознавчого видання, дало можливість перейти до співпраці в науково-організаційній та науково-видавничій площинах [73, с. 46].

Одним із плідних результатів наукового діалогу було заснування Острозького осередку УІТ, з пропозицією чого восени 1995 р. Л. Винар звернувся до М. Ковальського телефоном. Уже 25 листопада відбулися збори ініціативної групи, що складалася з дев'яти осіб. Окрім самого вченого, до неї входили: ректор колегіума І. Пасічник, голова товариства «Спадщина» П. Андрухов, доценти ОВК П. Кулаковський, В. Атаманенко, А. Криловець, викладач А. Атаманенко (усі з Острога), провідний науковий співробітник обласного музею Г. Бухало (з Рівного), академік Нью-Йоркської академії наук Б. Кругляк (з Житомира) [44, с. 205 – 206]. Характерно, що разом із цим заснували представництво головного друкованого органу товариства, яке Микола Павлович називав кореспондентським пунктом «Українського Історика» [24, с. 557; 68, с. 356].

На першому засіданні обрали керівний склад осередку: головою став М. Ковальський, заступником – П. Кулаковський, секретарем – А. Атаманенко. Слід зазначити, що голова також входив до комісії, що першою серед осередків товариства в Україні виробила власний статут. Метою діяльності установи проголошувалося «... об'єднання дослідників історії, культури, етнології Волині, а також активних прихильників-українознавців вивчення історії України в цілому й свого краю зокрема» [44, с. 206 – 207].

У 1995 р., за узгодженням із керівництвом УІТ, були визначені основні кроки для налагодження діяльності осередку, адже вимагали розв'язання багато організаційних питань: надання йому відповідного юридичного статусу, залучення провідних і початкуючих науковців з усієї історичної Волині, організація представництва «Українського Історика», встановлення зв'язків з існуючими осередками. Ця стадія базувалася на безперечному науковому авторитеті Миколи Ковальського, якому, за спогадами А. Атаманенко, вдалося вирішити практично всі зазначені питання [20, с. 109].

Широкі наукові контакти осередку сприяли зацікавленню його діяльністю дослідників із різних українських теренів [48, с. 41 – 42], оскільки він об'єднав науковців не лише з Острога і Рівненщини, а й з інших міст України. У 2000 р. науковими співробітниками, дійсними членами, членами-любителями його були дослідники з Дніпропетровська, Житомира, Кам'янця-Подільського, Кременця, Луцька, Хмельницького, Шепетівки [44, с. 208 – 209].

Загалом процес формування установи завершився навесні 1996 р. «З цього часу, – зазначав доцент кафедри історії НаУОА В. Атаманенко, – М. П. Ковальський тісно співпрацював з журналом «Український Історик», реалізовував наукові та видавничі проекти Українського Історичного Товариства та його Острозького осередку і вже наступні етапи розвитку останнього більшою мірою були пов'язані з науковими, аніж організаційними, проектами» [50, с. 114].

Під час листування з Л. Винарем розглядалися можливості публікації статей на шпальтах головного друкованого органу УІТ, плани спільної видавничої діяльності: підготовка «Словника українських істориків» (що не було реалізовано), перевидання окремих праць діаспорних учених (наприклад, «Спогадів» Лева Биковського), започаткування серії «Історичних джерел», опублікування джерелознавчих досліджень М. Ковальського, підготовка другого видання енциклопедії «Острозька Академія XVI – XVII ст.» [24, с. 559, 562, 573, 575; 56, с. 359 – 360]. Неодноразово таким чином обговорювалися можливості оприлюднення лекційного курсу В. Антоновича з джерелознавства, над яким М. Ковальський уже не один рік працював зі своїми учнями [24, с. 558, 565]. Врешті, 2003 р. під редактуванням останнього і з передмовою Л. Винара він побачив світ [19]. З інших проектів спільно з УІТ в академії друкувалися збірники статей, окремі томи «Наукових записок» НаУОА [65]. Також

уперше в історії товариства український виш взяв на себе витрати на виготовлення макету та набору спільних видань [55, с. 15 – 16].

Співпраця істориків велася також у напрямі організації наукових форумів. Варто згадати, що М. Ковальський долучався до організації подібних заходів в Острозі, будучи головою оргкомітету конференцій «Острог на порозі 900-річчя» [40, с. 2]. Тепер проведення такого роду заходів координувалося разом із діаспорними установами, а сам учений був включений до складу управи УІТ [45, с. 35]. За перші роки діяльності осередок організував два наукових форуми: 1996 р. до 130-річчя народження М. Грушевського проведено конференцію «Велика Волинь у науковій спадщині й громадській діяльності М. Грушевського» [44, с. 205 – 209], а через три роки – конференцію, присвячену 100-річчю з дня народження О. Оглоблина і 35-річчю УІТ [41, с.307;42,с.3]. Обидва рази Микола Павлович входив до Міжнародного комітету з організації проведення конференцій, на які до Острога прибували науковці з України та з-закордону [41, с.308; 62, 348; 64, с.359, 361].

У процесі листування вирішувалися питання про заплановані наукові конференції, присвячені історії та культурі, товариствам і видатним діячам Острога. Так, 31 травня – 2 червня 1996 р. завдяки співпраці Наукового краєзнавчого товариства “Спадщина”, міської Ради народних депутатів та осередку УІТ відбулася наукова конференція “Острог на порозі 900-річчя”, збірник доповідей якої побачив світ за фінансового сприяння товариства [60, с. 482]. Накреслити плани подальшої співпраці та з’ясувати низку проблем дала можливість зустріч двох учених у серпні 1999 р., коли Л. Винар відвідав навчальний заклад. Саме тоді йому було надане почесне звання академіка Острозького Академічного Братства [49, с. 110 – 111].

Уже в цей час, зважаючи на погіршення стану здоров’я, Микола Павлович почав поволі відходити від активного керування осередком, а восени 2003 р. його обрали почесним головою останнього [48, с. 43;60,с.483]. Надалі обов’язок подальшої співпраці з центром УІТ бере на себе Алла Атаманенко, котра, врешті, очолила осередок в Острозі і керувала Редакційним бюро журналу «Український Історик» [60, с. 483].

Отже, понад сорок років (від початку 1960-х – до початку 2000-х рр.), разом із педагогічною та дослідницькою, М. Ковальський займався активною науково-організаційною діяльністю. Його зусиллями організовано наукові форуми з етнографії у Львові, історіографії та джерелознавства – у Дніпропетровську, острогознавчі, грушевськознавчі та інші – в Острозі. При тому він вирішував редакційні проблеми, пов’язані з випуском наукових збірників. Значну увагу спрямовував на заснування науково-дослідних товариств чи їх відділів, започаткувавши діяльність Дніпропетровської підсекції Української зональної секції Наукової Ради з історіографії і джерелознавства при Відділі історії АН СРСР, Дніпропетровського й Острозького відділень Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Острозького осередку УІТ.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архів Дніпропетровського національного університету ім. О.Т.Гончара. Особова справа М.П. Ковальського. Почато 26 серпня 1963 р. – закінчено 4 липня 1994 р., 185 арк.
2. АІННАНУЛ (Архів Інституту народознавства НАН України, м. Львів). Ф.1. Український державний музей етнографії та художнього промислу. Оп.1. Спр.133. Протоколи засідань відділу етнографії музею за 1959 – 1960 рр., 49 арк.
3. АІННАНУЛ. Ф.1. Оп.1. Спр.148. Протоколи засідань відділу етнографії музею за 1960 – 1961 рр., 88 арк.
4. АІННАНУЛ. Ф.1. Оп.1. Спр.187. Протоколи засідань Вченої ради музею за 1962 р., 74 арк.
5. АІННАНУЛ. Ф.1. Оп.1. Спр.195. Матеріали X виїзної конференції та виставки на тему «За комуністичний побут», організованої у м. Червонограді 1962 р., 23 арк.
6. АІННАНУЛ. Ф.1. Оп.1. Спр.195а. X виїзна конференція та виставка на тему «За комуністичний побут», організована 1962 р. у м. Червонограді (запрошення, фотографії), 25 арк.
7. Архів Музею історії Національного університету «Острозька академія». Наказ директора Інституту української археографії НАН України П.С.Соханя «Про створення Острозького відділення Інституту української археографії НАН України», 1 арк.
8. ДАДО (Державний архів Дніпропетровської області). Ф. 2307. Дніпропетровський ордена Трудового Червоного Прапора університет ім. 330-річчя возз’єднання України з Росією. Оп. 1. Спр.2390. Матеріали о роботі общенаучных факультетов Днепропетровского, Криворожского и Запорожского (планы приема на факультеты, планы работы, докладные записки и справки), 60 арк.
9. ДАДО. Ф. 2307. Оп.1. Спр. 2593. Отчет об учебно-воспитательной работе Криворожского общенаучного факультета за 1964 – 1965 уч. г., 82 арк. Оп. 1-прод.
10. ДАДО. Ф. 2307. Оп.1. Спр. 2694. Отчет о работе Криворожского общенаучного факультета за 1965 – 1966 уч. г., 54 арк.

11. ДФАРК (Домашній (фамільний) архів родини Ковальських, м. Острого). Випис М.Ковальського з Вісника Академії наук Української РСР 1989. №10. – С.14-15 «Археографічна робота в республіці», машинопис, 1 арк.
12. ДФАРК. Зошит «План роботи істор[ичного] гуртка Острозької сем[іричної] шк[оли]. №3 на 2 півріччя 1952-1953 рр. Керівник М.П.Ковальський», 10 арк.
13. ДФАРК. Ковальський М.П. «Форум українських археографів», 18.XII.1988, машинопис, 4 арк.
14. ДФАРК. Листівка М.П. Ковальському від Марка Антоновича, отримана 4 грудня 1992 р., 2 арк.
15. ДФАРК. Лист ректору Дніпропетровського державного університету В.Преснякову, підписаний заступником директора Інституту історії СРСР АН СРСР А.Сахаровим, від 4 березня 1989 р., 2 арк.
16. ДФАРК. Отчет о работе Днепропетровской подсекции Украинской зональной секции Научного Совета по историографии и источниковедению при Отделении истории АН СССР за период с января 1986 г. по сентябрь 1989 г., 4 арк.
17. ДФАРК. Предложения по проведению советско-польского совещания Главной редколлегии и издательств «Литовской метрики» в г. Днепетровске в 1990 г., 26.04.89, 1 арк.
18. Особистий архів О. Мельника. Спогади Чернова Є. А., м. Дніпропетровськ, 16 квітня 2013 р.
19. Антонович В. Лекції з джерелознавства / Ред. М.П.Ковальський. Острого; Нью-Йорк, 2003. 382 с.
20. Атаманенко А. Пам'яті вчителя – видатного українського історика Миколи Павловича Ковальського. *Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* Дніпропетровськ, 2007. С. 106 – 111.
21. Винар Л. Наше листування (з приводу 70-ліття основника УІТ в Острозі). *Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя.* Острого; Нью-Йорк, 1999. С.553-554.
22. Данилюк Д. Три зустрічі з ученим. *Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя.* Острого; Нью-Йорк, 1999. С.43-45.
23. Дячок О. Штрихи до портрета Миколи Павловича Ковальського. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки.* Острого, 2008. Вип.12. С. 36 – 43.
24. Епістолярні джерела до історії утворення осередку УІТ в Острозі [упор. А. та В. Атаманенки]. *Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя.* Острого; Нью-Йорк, 1999. С. 554 – 577.
25. Журба О. Пам'яті вчителя – Миколи Ковальського. *Архіви України.* 2006. № 1-6. С.472-474.
26. Микола Павлович Ковальський: Матеріали до біобібліографії. Ред. І.Пасічник. Острого, 2002. 149 с.
27. Мицик Ю. З листів М.П.Ковальського. *Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* Дніпропетровськ, 2007. С. 34-75.
28. Мицик Ю. Спомин про Любов Кирилівну Ковальську. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки.* Острого, 2008. Вип.12. С. 12–21.
29. Санцевич А. Подвижник науки та викладання у вищій школі. *Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Вип. 1: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського.* Дніпропетровськ, 1997. С. 64 – 68.
30. Святець Ю. Харизма професора. *Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* Дніпропетровськ, 2007. С.119-126.
31. Ходінов В. Наше місто – університетське. *Червоний гірник.* 1965. 27 січня. С. 2.
32. Юрченко Н. Из родников археографии. *Рабочая газета.* 1989. 20 апреля. С.4.
33. Джерелознавство і археографія історії України XVI – першої половини XVII ст.: Матеріали до бібліографії. Укладач М. Ковальський. К., 1993. 104 с.
34. Ковальський М., Васків В. Виїзні наукові конференції. *Народна творчість та етнографія.* 1963. Кн. 2. С. 141 – 142.
35. Ковальський М. Волинські Афіни, або Острого знову стає академічним центром. *Вільне слово.* 1995. 25 січня. С.2.
36. Ковальський М. В Острозі створений осередок Національної академії наук України. *Життя і слово.* 1994. 24 грудня. С.1.
37. Ковальський М. Історик і історіографія. *Дніпропетровський історико-археографічний збірник* Вип. 1: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. Дніпропетровськ, 1997. С. 13 – 27.
38. Ковальський М., Швидько Г. Історіографічна конференція в Дніпропетровську. *Український історичний журнал.* 1985. № 1. С.158-159.
39. Ковальський М. Колегіум розширюється. *Вісті Рівненщини.* 17 січня 1995 р. С.3.
40. Ковальський М. Краєзнавці знову зібралися в Острозі. *Сім днів.* 7 червня 1997 р. С.2.
41. Ковальський М., Атаманенко А. Наукова конференція з нагоди 100-річчя від дня народження видатного українського історика О.Оглоблина та 35-річчя Українського Історичного Товариства в Острозі. *Український історик.* 2000. №1-3 (144-146). С.307-308.
42. Ковальський М. Наукова конференція Українського історичного товариства про Олександра Оглоблина. *Життя і слово.* 31 травня 2000. С.3.
43. Ковальський М. Наукове життя в академії. *Місто.* Жовтень 1996. №13.
44. Ковальський М. Осередок Українського Історичного Товариства в Острозі. *Український історик.* 2000. №1-3 (144-146). С.204 – 210.
45. Ковальський М. Українське Історичне Товариство – важливий чинник сучасної української історіографії. *Наукові записки Університету «Острозька академія.* 1997. Т.1. С.32-35.
46. Ковальський Н. Выступление С.О. Шмидта в 1983 г. в Днепетровске на IV Всесоюзной конференции по источниковедению и специальным историческим дисциплинам. *Источниковедение и краеведение в куль-*

туре России. Сборник к 50-летию служения Сигурда Оттовича Шмидта Историко-архивному институту. Москва, 2000. С. 13-18.

47. Агапов П., Проценко П. IV Всесоюзная научная конференция «Актуальные проблемы джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін». *УІЖ*. 1984. №2. С.151-152.

48. Атаманенко А. Листування Миколи Ковальського як джерело до вивчення історії Українського історичного товариства. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2004. Вип. 4: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. С.40-46.

49. Атаманенко А. Острозький осередок Українського історичного товариства. *На службі Кліо: Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності*. Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. С.107 – 111.

50. Атаманенко В. Острозький період в науковій діяльності М.П.Ковальського. *Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* Дніпротровськ, 2007. С. 112 – 118.

51. Археографічна робота в республіці. *Вісник Академії наук Української РСР*. 1989. №10. С.14-15.

52. Бібліографія праць вчених Дніпропетровського університету. Історія України XV–XVIII століть. 1918–1990. Дніпропетровськ, 1992. 76 с.

53. Боряк Г., Тодійчук О. Республіканська нарада «Українська археографія: сучасний стан і перспективи розвитку». *УІЖ*. 1989. №6. С.146-150.

54. Боряк Г., Тодійчук О. Хроніка діяльності Археографічної комісії та Інституту української археографії АН України. 1987 – 1990 рр. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Київ, 1992. Вип.1. Т.4. С.454-456.

55. Винар Л. Українське історичне товариство з перспективи 35 років (1965 – 2000). *Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття»*. Чернівці, 16-18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення. Чернівці, 2001. Т.1. С. 8-34.

56. Вихованець Т. Збори Острозького осередку Українського історичного товариства. *Український історик*. 1999. №2-4(141-143). С.359-360.

57. Вихованець Т. Костянтин і Януш Олександрович Острозькі. Острог, 2001. 78 с.

58. До 90-річчя Катеринославської ученої архівної комісії (1903–1916): Методичний посібник: Збірник статей / Редкол.: М. П. Ковальський (науковий редактор), Ю. А. Мицик, О. А. Удод. Дніпропетровськ, 1993. 74 с.

59. Колесник І. Дніпропетровська історіографічна школа: спроба саморефлексії. *Ейдос*. 2006. № 2. С. 381 – 404.

60. Конопка Н. Микола Павлович Ковальський – керівник Осередку УІТ в Острозі. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2010. Вип.15. С. 477-488.

61. Кулаковський П. Еволюція принципів і перспективи видання документів метрики в Україні. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2008. Вип.12. С.93-109.

62. Л.В. Комітет для вшанування 100-ліття народження проф. О.Оглоблина. *Український історик*. 1998. №1-4 (136-139). С.347 – 348.

63. Мицик Ю. Ковальський Микола Павлович (1929–2006). *Український археографічний щорічник*. Київ, 2006. Вип. 10/11. С. 875-878..

64. Міжнародний академічний комітет для вшанування 130-ліття з дня народження Михайла Грушевського (1866 – 1996) [Б.а.]. *Український історик*. 1995. №1-4 (124-127). С.359 – 363.

65. Осягнення історії. *Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя*. Острог; Нью-Йорк, 1999. 595с.

66. Пасічник І. Острозька академія: минуле й сучасне. *Український історик*. 1997. № 1-4 (132-135). С. 196 – 204.

67. Про стан і перспективи археографічної роботи в республіці та завдання Археографічної комісії АН УРСР. *УІЖ*. 1989. №10. С.149-152.

68. Р.Д. Осередок УІТ ім. М.Грушевського в Острозі. *Український історик*. 1995. №1-4 (124-127). С.356-357.

69. Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр. Упорядник П. М. Кулаковський. Острог; Варшава; Москва, 1999. 608 с.

70. Тези доповідей та повідомлень Першої науково-підсумкової конференції викладачів Криворізького загальнонаукового факультету. Кривий Ріг, 1964.

71. Трофимович В., Близняк М. Кафедра історії імені Миколи Ковальського: становлення і поступ. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2012. Вип.19. С.99 – 110.

72. Удод О. Історик: духовність, праця, самовідданість (до 40-річчя наукової діяльності М.П.Ковальського). *Дніпропетровський історико-археографічний збірник*. Вип. 1: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. Дніпропетровськ, 1997. С.29-40.

73. Хеленюк А. Микола Павлович Ковальський та Любомир Винар (до питання взаємовідносин двох вчених). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2008. Вип.12. С. 44 – 61.

References

1. Arkhiv Dnipropetrovskoho natsionalnoho universytetu im. O.T.Honchara. Osobova sprava M.P. Kovalskoho. Pochato 26 serpnia 1963 r. – zakoncheno 4 lyupnia 1994 r., 185 ark.

2. AINNANUL (Arkhiv Instytutu narodoznavstva NAN Ukrainy, m. Lviv). F.1. Ukrainskyi derzhavnyi muzei etnohrafii ta khudozhnoho promyslu. Op.1. Spr.133. Protokoly zasidan viddilu etnohrafii muzeiu za 1959 – 1960 rr., 49 ark.

3. AINNANUL. F.1. Op.1. Spr.148. Protokoly zasidan viddilu etnohrafii muzeiu za 1960 – 1961 rr., 88 ark.

4. AINNANUL. F.1. Op.1. Spr.187. Protokoly zasidan Vchenoi rady muzeiu za 1962 r., 74 ark.

5. AINNANUL.F.1. Op.1. Spr.195. Materialy Kh vyiznoi konferentsii ta vystavky na temu «Za komunistychnyi pobut», orhanizovanoi u m. Chervonohradi 1962 r., 23 ark.
6. AINNANUL. F.1. Op.1. Spr.195a. Kh vyizna konferentsiia ta vystavka na temu «Za komunistychnyi pobut», orhanizovana 1962 r. u m. Chervonohradi (zaproshehnia, fotohrafii), 25 ark.
7. Arkhiv Muzeiu istorii Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Nakaz dyrektora Instytutu ukrainskoi arkhеоhrafii NAN Ukrainy P.S.Sokhania «Pro stvorennia Ostrozkooho viddilennia Instytutu ukrainskoi arkhеоhrafii NAN Ukrainy», 1 ark.
8. DADO (Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti). F. 2307. Dnipropetrovskiy ordena Trudovoho Chervonoho Prapora universytet im. 330-richchia vozzednannia Ukrainy z Rosiieiu. Op. 1. Spr.2390. Materialy o rabote obshhenauchnykh fakul'tetov Dnepropetrovskogo, Krivorozhskogo i Zaporozhskogo (plany priema na fakul'tety, plany raboty, dokladnye zapiski i spravki), 60 ark.
9. DADO. F. 2307. Op.1. Spr. 2593. Otchet ob uchebno-vospitatel'noj rabote Krivorozhskogo obshhenauchnogo fakul'teta za 1964 – 1965 uch. g., 82 ark. Op. 1-prod.
10. DADO. F. 2307. Op.1. Spr. 2694. Otchet o rabote Krivorozhskogo obshhenauchnogo fakul'teta za 1965 – 1966 uch. g., 54 ark.
11. DFARK (Domashnii (familnyi) arkhiv rodyiny Kovalskykh, m. Ostroh). Vypys M.Kovalskoho z Visnyka Akademii nauk Ukrainkoi RSR 1989. №10. – S.14-15 «Arkheohrafichna robota v respublitsi», mashynopys, 1 ark.
12. DFARK. Zoshyt «Plan roboty istor[ychnoho] hurtka Ostrozkoii sem[yrichnoi] shk[oly]. №3 na 2 pivrichchia 1952-1953 rr. Kerivnyk M.P.Kovalskyi», 10 ark.
13. DFARK. Kovalskyi M.P. «Forum ukrainskykh arkhеоhrafiv», 18.KhII.1988, mashynopys, 4 ark.
14. DFARK. Lystivka M.P. Kovalskomu vid Marka Antonovycha, otrymana 4 hrudnia 1992 r., 2 ark.
15. DFARK. Lyst rektoru Dnipropetrovskoho derzhavnogo universytetu V.Presniakovu, pidpysanyi zastupnykom dyrektora Instytutu istorii SRSR AN SRSR A.Sakharovym, vid 4 bereznia 1989 r., 2 ark.
16. DFARK. Otchet o rabote Dnepropetrovskoi podsekcii Ukrainskoi zonal'noi sekcii Nauchnogo Soveta po istoriografii i istochnikovedeniju pri Otdelenii istorii AN SSSR za period s janvarja 1986 g. po sentjabr' 1989 g., 4 ark.
17. DFARK. Predlozhenija po provedeniju sovet'sko-pol'skogo soveshhanija Glavnoj redkollegii i izdatelej «Litovskoiy metriki» v g. Dnepopetrovske v 1990 g., 26.04.89, 1 ark.
18. Osobystyi arkhiv O. Melnyka. Spohady Chernova Ye. A., m. Dnipropetrovsk, 16 kvitnia 2013 r.
19. Antonovych V. Lektsii z dzhereloznavstva / Red. M.P.Kovalskyi. Ostroh; Niu-York: UVAN, NaUOA, 2003. 382 s.
20. Atamanenko A. Pamiati vchytelia – vydatnogo ukrainskoho istoryka Mykoly Pavlovycha Kovalskoho. Mykola Pavlovych Kovalskyi: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... Dnipropetrovsk: Lira LTD, 2007. S. 106 – 111.
21. Vynar L. Nashe lystuvannia (Z pryvodu 70-littia osnovnyka UIT v Ostrozi). Osiahnennia istorii. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu profesora Mykoly Pavlovycha Kovalskoho z nahody 70-richchia. Ostroh – Niu-York, 1999. S.553-554.
22. Danyliuk D. Try zustrichi z uchenym. Osiahnennia istorii. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu profesora Mykoly Pavlovycha Kovalskoho z nahody 70-richchia. Ostroh – Niu-York, 1999. S.43-45.
23. Diachok O. Shtyrykhy do portreta Mykoly Pavlovycha Kovalskoho. Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»: Istorychni nauky. Ostroh: NaUOA, 2008. Vyp.12. S. 36 – 43.
24. Epistoliarini dzherela do istorii utvorennia oseredku UIT v Ostrozi [upor. A. ta V. Atamanenky]. Osiahnennia istorii. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu profesora Mykoly Pavlovycha Kovalskoho z nahody 70-richchia. Ostroh – Niu-York, 1999. S. 554 – 577.
25. Zhurba O. Pamiati vchytelia – Mykoly Kovalskoho. Arkhivy Ukrainy. 2006. № 1-6. S.472-474.
26. Mykola Pavlovych Kovalskyi: Materialy do biobibliohrafii. Red. I.Pasichnyk. Ostroh, 2002. 149 s.
27. Mytsyk Yu. Z lystiv M.P.Kovalskoho. Mykola Pavlovych Kovalskyi: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... Dnipretrovsk: Lira LTD, 2007. S. 34-75.
28. Mytsyk Yu. Spomyn pro Liubov Kyrylivnu Kovalsku. Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»: Istorychni nauky. Ostroh: NaUOA, 2008. Vyp.12. S. 12–21.
29. Santsevych A. Podvyzhyk nauky ta vykladannia u vyschii shkoli. Dnipropetrovskiy istoryko-arkheohrafichnyi zbirnyk. Vyp. 1: Na poshanu profesora Mykoly Pavlovycha Kovalskoho. Dnipropetrovsk: Promin, 1997. S. 64 – 68.
30. Sviatets Yu. Kharyzma profesora. Mykola Pavlovych Kovalskyi: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... Dnipretrovsk: Lira LTD, 2007. S.119-126.
31. Khodinov V. Nashe misto – universytetske. Chervonyi hirnyk. 1965. 27 sichnia. S. 2.
32. Yurchenko N. Yz rodnykov arkhеоhrafy. Rabochaia hazeta. 1989. 20 apreliia. S.4.
33. Dzhereloznavstvo i arkhеоhrafii istorii Ukrainy XVI – pershoi polovyny XVII st.: Materialy do bibliohrafii. Ukladach M. Kovalskyi. K., 1993. 104 s.
34. Kovalskyi M., Vaskiv V. Vyizni naukovi konferentsii. Narodna tvorchist ta etnohrafiiia. 1963. Kn. 2. S. 141 – 142.
35. Kovalskyi M. Volynski Afiny, abo Ostroh znovu staie akademichnym tsentrom. Vilne slovo. 1995. 25 sichnia. S.2.
36. Kovalskyi M. V Ostrozi stvorenyi oseredok Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Zhyttia i slovo. 1994. 24 hrudnia. S.1.
37. Kovalskyi M. Istoryk i istoriohrafiiia. Dnipropetrovskiy istoryko-arkheohrafichnyi zbirnyk Vyp. 1: Na poshanu profesora Mykoly Pavlovycha Kovalskoho. Dnipropetrovsk: Promin, 1997. S. 13 – 27.
38. Kovalskyi M., Shvydko H. Istoriohrafichna konferentsiia v Dnipropetrovsku. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. 1985. № 1. S.158-159.
39. Kovalskyi M. Kolehium rozshyriuetsia. Visti Rivnenshchyny. 17 sichnia 1995 r. S.3.
40. Kovalskyi M. Kraieznavtsi znovu zibralsya v Ostrozi. Sim dniv. 7 chervnia 1997 r. S.2.
41. Kovalskyi M., Atamanenko A. Naukova konferentsiia z nahody 100-richchia vid dnia narodzhennia vydatnogo ukrainskoho istoryka O.Ohloblyna ta 35-richchia Ukrainskoho Istorychnoho Tovarystva v Ostrozi. Ukrainskyi istoryk. 2000. №1-3 (144-146). S.307-308.

42. Kovalskiy M. Naukova konferentsiia Ukrainського історичного товариства про Олександра Оглоблїна. Zhyttia i slovo. 31 travnia 2000 r. S.3.
43. Kovalskiy M. Naukove zhyttia v akademii. Misto. Zhovten 1996. №13.
44. Kovalskiy M. Oseredok Ukrainського Історичного Товариства v Ostrozi. Ukrainський історик. 2000. №1-3 (144-146). S.204 – 210.
45. Kovalskiy M. Ukrainське Історичне Товариство – vazhlyvyi chynnyk suchasnoi ukrainьkoi istoriohrafii. Naukovi zapysky Universytetu «Ostrozka akademiia». 1997. T.1. S.32-35.
46. Koval'skij N. Vystuplenie S.O. Shmidta v 1983 g. v Dnepropetrovske na IV Vsesojuznoj konferencii po istochnikovedeniju i special'nym istoricheskim disciplinam. Istochnikovedenie i kraevedenie v kul'ture Rossii. Sbornik k 50-letiju sluzhenija Sigurda Ottovicha Shmidta Istoriko-arhivnomu institutu. Moskva: RGGU, 2000. S. 13-18.
47. Ahapov P., Protosenko P. IV Vsesoiuzna naukova konferentsiia «Aktualni problemy dzhereloznavstva i spetsialnykh історичныkh dystsyplin». UIZh. 1984. №2. S.151-152.
48. Atamanenko A. Lystuvannia Mykoly Kovalskoho yak dzherelo do vyvchennia istorii Ukrainського історичного товариства. Naukovi zapysky Natsionalnogo universytetu «Ostrozka akademiia»: Історичні науки. Ostroh: NU «OA», 2004. Vyp. 4: Na poshanu profesora Mykoly Pavlovycha Kovalskoho. S.40-46.
49. Atamanenko A. Ostrozkyi oseredok Ukrainського історичного товариства. Na sluzhbi Klio: Zbirnyk naukovykh prats na poshanu Liubomyra Romana Vynara z nahody 50-littia yoho naukovoї diialnosti. Kyiv; Niu-York; Toronto; Paryzh; Lviv, 2000. S.107 – 111.
50. Atamanenko V. Ostrozkyi period v naukoviї diialnosti M.P.Kovalskoho. Mykola Pavlovych Kovalskiy: Ad gloriyam... Ad honores... Ad memorandum... Dnipretrovsk: Lira LTD, 2007. S. 112 – 118.
51. Arkheohrafichna robota v respublitsi. Visnyk Akademii nauk Ukrainьkoi RSR. 1989. №10. S.14-15.
52. Bibliohrafiia prats vchenykh Dnipropetrovskoho universytetu. Istoriiia Ukrainy KhV–KhVIII stolit. 1918–1990. Dnipropetrovsk: DDU, 1992. 76 s.
53. Boriak H., Todiichuk O. Respublikanska narada «Ukrainska arkheohrafiia: suchasnyi stan i perspektyvy rozvytku». UIZh. 1989. №6. S.146-150.
54. Boriak H., Todiichuk O. Khronika diialnosti Arkheohrafichnoi komisii ta Instytutu ukrainьkoi arkheohrafii AN Ukrainy. 1987 – 1990 rr. Ukrainський arkheohrafichnyi shchorichnyk. Nova seriia. K.: Naukova dumka, 1992. Vyp.1. T.4. S.454-456.
55. Vynar L. Ukrainське історичне товариство z perspektyvy 35 rokiv (1965 – 2000). Mizhnarodnyi Naukovyi Konhres «Ukrainska історична nauka na porozii KhKhI stolittia». Chernivtsi, 16-18 travnia 2000 r. Dopovidі ta povidomlennia. Chernivtsi: Ruta, 2001. T.1. S. 8-34.
56. Vykhoanets T. Zbory Ostrozkooho oseredku Ukrainського історичного товариства. Ukrainський історик. 1999. №2-4(141-143). S.359-360.
57. Vykhoanets T. Kostiantyn i Yanush Oleksandrovych Ostrozki. Ostroh, 2001. 78 s..
58. Do 90-richchia Katerynoslavskoi uchenoi arkhivnoi komisii (1903–1916): Metodychnyi posibnyk: Zbirnyk statei / Redkol.: M. P. Kovalskiy (naukovyi redaktor), Yu. A. Mytskyk, O. A. Udod. Dnipropetrovsk, 1993. 74 s.
59. Kolesnyk I. Dnipropetrovska istoriohrafichna shkola: sproba samorefleksii. Eidos. 2006. № 2. S. 381 – 404.
60. Konopka N. Mykola Pavlovych Kovalskiy – kerivnyk Oseredku UIT v Ostrozi. Naukovi zapysky Natsionalnogo universytetu «Ostrozka akademiia»: Історичні науки. Ostroh: NaUOA, 2010. Vyp.15. S. 477-488.
61. Kulakovskiy P. Evoliutsiia pryntsyviv i perspektyvy vydannia dokumentiv metryky v Ukraini. Naukovi zapysky Natsionalnogo universytetu «Ostrozka akademiia»: Історичні науки. Ostroh: NaUOA, 2008. Vyp.12. S.93-109.
62. L.V. Komitet dlia vshanuvannia 100-littia narodzhennia prof. O.Ohloblyna. Ukrainський історик. 1998. №1-4 (136-139). S.347 – 348.
63. Mytskyk Yu. Kovalskiy Mykola Pavlovych (1929–2006).Ukrainський arkheohrafichnyi shchorichnyk. K., 2006. Vyp. 10/11. S. 875-878..
64. Mizhnarodnyi akademichnyi komitet dlia vshanuvannia 130-littia z dnia narodzhennia Mykhaila Hrushevskoho (1866 – 1996) [B.a.]. Ukrainський історик. 1995. №1-4 (124-127). S.359 – 363.
65. Osiahnennia istorii. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu profesora Mykoly Pavlovycha Kovalskoho z nahody 70-richchia. Ostroh – Niu-York, 1999. 595s.
66. Pasichnyk I. Ostrozka akademiia: mynule y suchasne. Ukrainський історик. 1997. № 1-4 (132-135). S. 196 – 204.
67. Pro stan i perspektyvy arkheohrafichnoi roboty v respublitsi ta zavdannia Arkheohrafichnoi komisii AN URSS. UIZh. 1989. №10. S.149-152.
68. R.D. Oseredok UIT im. M.Hrushevskoho v Ostrozi. Ukrainський історик. 1995. №1-4 (124-127). S.356-357.
69. Ruska (Volynska) metryka. Knyha za 1652–1673 rr. Uporiadnyk P. M. Kulakovskiy. Ostroh; Varshava; M., 1999. 608 s.
70. Tezy dopovidei ta povidomlen Pershoї naukovo-pidsumkovoї konferentsii vykladachiv Kryvorizkoho zahalnonaukovoho fakultetu. Kryvyi Rih: [B.v.], 1964.
71. Trofymovych V., Blyzniak M. Kafedra istorii imeni Mykoly Kovalskoho: stanovlennia i postup. Naukovi zapysky Natsionalnogo universytetu «Ostrozka akademiia»: Історичні науки. Ostroh: NaUOA, 2012. Vyp.19. S.99 – 110.
72. Udod O. Історик: dukhovnist, pratsia, samoviddanist (do 40-richchia naukovoї diialnosti M.P.Kovalskoho). Dnipropetrovskiy історико-arkheohrafichnyi zbirnyk. Vyp. 1: Na poshanu profesora Mykoly Pavlovycha Kovalskoho. – Dnipropetrovsk: Promin, 1997. S. 29-40.
73. Kheleniuk A. Mykola Pavlovych Kovalskiy ta Liubomyr Vynar (do pytannia vziemovidnosyn dvokh vchenykh). Naukovi zapysky Natsionalnogo universytetu «Ostrozka akademiia»: Історичні науки. Ostroh: NaUOA, 2008. Vyp.12. S. 44 – 61. York, 1999. 595s.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Отримано: 04.06.2019 р.

Прорецензовано: 12.06.2019 р.

Прийнято до друку: 10.07.2019 р.

e-mail: voronchuk@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-28-69-80

Ворончук І. Гродські і земські книги волині як джерело до історії української шляхетської родини XVI–XVII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. Вип. 28. С. 69–80.

УДК 39(477)82.15

Ірина Ворончук

ГРОДСЬКІ І ЗЕМСЬКІ КНИГИ ВОЛИНІ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШЛЯХЕТСЬКОЇ РОДИНИ XVI–XVII СТ.

Розглядається значення судових книг Волині, зокрема гродських і земських, для дослідження історії української родини ранньої Нової доби, найширший спектр проблем якої майже не заторкався. Доводиться, що книги гродських і земських судів, які є документальним джерелом масового характеру, мають значну цінність для вивчення даного питання. Дається характеристика гродських і земських книг Волині, найважливіших видів їх документації з погляду інформації про тогочасні родинні структури та міжродинні пов'язання. Обґрунтовується репрезентативність книг для вивчення внутрішніх сімейних стосунків. Піднімається питання щодо необхідності перегляду деяких висновків попередніх дослідників.

Ключові слова: Волинь, гродські й земські книги, шлюб, родина, подружжя, батьки і діти, внутрішні взаємостосунки.

Iryna Voronchuk

THE BOOKS OF VOLHYNIAN CASTLE AND LAND COURTS AS A SOURCE FOR THE HISTORY OF THE UKRAINIAN SZLACHTA FAMILY IN THE 16TH-17TH CENTURIES

Whilst the history of private life, including family life has attracted a lot of attention in historical research worldwide, in Ukrainian historiography it still remains on the periphery, and a wide spectrum of issues of the history of the family has not yet been explored. Using the anthropological approach, reconstructive and comparative methods, and the method of critical analysis of documentary sources, this article discusses the approach to study the history of the Ukrainian family. In this article we focus on the Volhynian family in the early modern times.

The studying of the history of family requires numerous, extensive and comprehensive sources. For the history of the early modern Volhynian family, such relatively well preserved documents are recorded in judicial and administrative books, the most relevant of which are books of castle and land courts. Following the Polish court system, castle and land courts in the Volhynian voivodeship were established by the Second Lithuanian Statute of 1566 and existed until the mid-19th century. In the course of centuries many court books perished. Yet, nowadays, the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv retain 2119 judicial and administrative books, out of which 643 are the castle and land court books of the early modern Volhynia. This article emphasizes the importance and significance of castle and land court books as a source for studying the history of the early modern Ukrainian family.

Castle and land courts, in addition to judicial functions, also carried out functions of notary institutions, i.e., they notarized documents of private property rights. Most agreements and records were of financial or business nature and were settled within a family or amongst relatives. Among them are marriage contracts, dowry insurance records, gift deeds and testaments that contain detailed information about married couples and their offspring, and hence provide important data for the reconstruction of contemporary families. Purchase and sale agreements (venditio, emptio, resignatio), exchange agreements (commutatio), pledge records (obligatio), records on the division of estates among relatives (ad attentandam exdivisionum), and protests against unfair property distribution or its illicit appropriation (protestationes) are the most valuable in establishing extended family (kin) relations. Thus, a significant amount of court records contains direct and explicit information on lineal and collateral consanguinity, marriage ties, and relationships among blood and close relatives. Yet, the available data require verification by the methods of documentary research and critical analysis.

The importance of court books for genealogical research has been demonstrated by prominent Polish scholars. However, the significance of court books is not confined to the reconstruction of family structures. Their importance is also in preserving and providing information about existing marriage practices and

intra-family relations. In Ukrainian historiography, Orest Levickij was among the first to rely on court books to study the history of the family. The renowned Polish scholars, Aleksander Jablonowki and Juliusz Bardach explored family relationships in the 16th–17th century Volhynia. Thereafter, research on the history of Ukrainian family was stalled. Therefore, in Ukrainian historiography, the history of the family, particularly of early modern times, remains a rather novel strand of research – research that requires a thorough in-depth analysis of castle and land court books that are essentially the only documentary source on this subject.

Recently, inspired by the advances in academic literature including those by Polish scholars, Ukrainian historians have engaged in studying the history of the early modern Ukrainian family. Based on the court records, family trees of the ordinary Volhynian szlachta of the 15th–16th century have been constructed, which allows us to estimate various demographic statistics, such as the average birth rate and the number of children, and to characterize marriage and its determinants, and the structure and features of family organization. The obtained results reveal that the model of the early modern Ukrainian family differed from the contemporaneous Polish model of late marriages. A comparative analysis of Ukrainian laws, in particular of the Statutes of 1529, 1566, and 1588, and social practices documented in court books reveals that, in contrast, early age marriages prevailed in Ukrainian lands.

A careful critical analysis of court book documents questions some of the propositions advanced in the earlier literature on the position of a woman in Ukrainian society of that time. We find that the prevalent patriarchal social system inhibited not only women but also men from exercising their free will in choosing marriage partners. Marriage was of a totally pragmatic nature, initiated by parents and, first and foremost, it served economic and social interests of the whole family. Numerous records show that women were often coerced by their husbands to register gift deeds to the benefit of their husbands, who in such manner tried to appropriate their wives' real estate property. A significant amount of records illustrate relationships between parents and children, documenting their emotional complexity and diversity: from mutual understanding, love and respect to manifestations of disrespect, brutality and cruelty of men towards women, children and elders.

Overall, our analysis shows that Volhynian castle and land court books are an important systematic source for the comprehensive study of the history of the early modern Ukrainian family. They provide a significant amount of data and information on family structures, filiations, kinship ties, intra- and inter-family relationships, differences in marriages of the wealthy and poor szlachta, the system of values, mentality and demographic behaviour of people in that period.

Keywords: *Volhynia, books of castle and land courts, marriage, family, married couple, parents and children, inter-family relationships.*

Історія приватного, зокрема й родинного, життя є одним з найактуальніших трендів світової історичної науки. На жаль, у вітчизняній історіографії цей напрям залишається на маргінесі історичних досліджень: найширший спектр проблем особистого життя рядової людини ранньомодерної доби майже не заторкався, що спричинило «знелюднення» нашого минулого. За висловом одного із засновників антропологічного підходу в історії Марка Блока без висвітлення приватного життя минуле набирає вигляду мертвої історії без індивідів, оскільки головним предметом історії є Люди [27, р. 17].

Підкреслюючи актуальність будь-якого напряму історичного дослідження, важливо одночасно уявляти можливість його реалізації, адже з'ясування найрізноманітніших аспектів соціального життя вимагає достатньої документальної бази. Отже, потрібно визначити джерело, яке потенційно може містити відомості про приватне життя людей. Цілком очевидно, що це має бути документальне джерело масового характеру. Таким відносно добре збереженим джерелом з історії ранньомодерної доби є комплекс судових книг, в першу чергу ґродських і земських. Значення цих книг як найважливішого джерела, що дає «невичерпний матеріал для всебічного вивчення минулого життя» ще на початку ХХ ст. підкреслював Орест Левицький [14, с. 55]. Інформаційне багатство книг, які містять величезне число конкретних життєвих фактів, в яких постають окремі особи з їхнім характером, відзначав Іван Лаппо [13, с. 264]. Попри це, тривалий час вітчизняна наука, недооцінювала це джерело, а приватне життя не входило до пріоритетних напрямів історичних досліджень. Усе це спричинило суттєві прогалини історичного знання нашого минулого.

Одним із небагатьох дослідників радянської доби, котрий звернув увагу на судово-адміністративні книги як на унікальне і «найбільш масове» джерело був видатний український джерелознавець Микола Павлович Ковальський, який слідом за В. Романовським називав їх «документальним багатством» з соціально-економічної історії України XVI–XVII [9, с. 28; 10, с. 27–30]. М. П. Ковальському

належить ґрунтовна джерелознавча характеристика як судово-адміністративних книг, так і судових установ, внаслідок діяльності яких вони виникли. Особливу увагу він приділив ґродським і земським книгам (*akta castrensis et terrestria*), які відклались внаслідок діяльності ґродських (*officia castrensis*) і земських (*officia terrestria*) судів [9, с. 28–32].

Вперше ці судові установи були створені у Белзькому, Подільському та Руському воєводствах, які з 1340-х років опинилися у складі Корони Польської. Поширення коронного права на ці землі остаточно відбулося внаслідок *jedlnieńskiego* привілею та судово-адміністративної реформи 1434–1435 рр. [36, s. 271–301]. На українських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), зокрема й на Волині, аналогічні суди були створені в кожному повіті воєводства в результаті адміністративно-судової реформи 1564–1566 рр. Ґродські суди прийшли на зміну замковим, запровадженим у кожному повіті першим загальнодержавним кодексом ВКЛ – Статутом 1529 р. [20, с. 107–118, 241–252]. Ґродський суд очолював староста (*capitaneus*), крім нього до судового уряду входили підстароста (*vicescapitaneus*), ґродський суддя (*iudex castri, castrensis*) та ґродський писар (*notarius castri, castrensis*). Земський суд в тогочасній судовій системі займав особливий статус, оскільки члени судового уряду: суддя, підсудок і писар (*notarius*) обиралися з-поміж повітової шляхти, тож формально суд був незалежним від владних структур. Порядок функціонування та компетенцію ґродських і земських судів визначав Статут 1566 р. [21, с. 90–124, 294–325].

Таким чином, у Володимирському, Кременецькому і Луцькому повітах Волинського воєводства були створені ґродські і земські суди, що проіснували майже до середини ХІХ ст., тобто доволі тривалий час. Внаслідок їх діяльності відклались судові книги, що зберігають відомості про тогочасних звичайних людей та їхнє щоденне життя. Щоправда, самі книги пережили власну, доволі складну історію. Багато з них загинуло внаслідок війн, повеней, пожеж, нищення. Серед волинських найбільше постраждали книги Кременецького ґродського суду, значна частина яких загинула під час повстання 1648–1654 рр. Так, за 1541–1542 р. збереглося лише два документи, зовсім втрачено книги за 1570, 1577–1580, 1582, 1586–1587, 1598, 1603, 1611 роки. Вже у післявоєнний час київськими архівістами було упорядковано 138 в'язанок (майже 60.000 аркушів) кременецьких книг 1542–1699 рр., що тривалий час знаходилися в розсіпу. Вони були реставровані й сформовані заново [12, с. 4–5; 17, с. 53].

Судові книги Волині були зосереджені у створеному для їх збереження Київському архіві давніх актів (тепер – Центральний державний історичний архів України в м. Києві). Заслуга в їх збереженні належить діячам утвореної 1843 р. Київської археографічної комісії (далі – КАК). Вивчивши архівні фонди найбільших українських архівосховищ у Києві та Львові, М. П. Ковальський зробив загальну характеристику судово-адміністративних книг України ХV–ХVІІІ ст. [9, с. 40–49, 59–68]. Особливо ретельна кількісна і якісна характеристика стосується зібрання волинських книг ХVІ – першої половини ХVІІ ст. [9, с. 50–55].

Від зібраної в ХІХ ст. колекції до наших днів дійшла лише 1/3, зібрання дуже постраждало в період другої світової війни: з 6027 судових книг ХVІ–ХVІІІ ст. залишилось лише 1894. Завдяки активним післявоєнним пошукам архівістів сьогодні в ЦДІАК України в м. Києві налічується 2119 книг Правобережної України ХVІ–ХVІІІ ст. 796 томів цього зібрання становлять книги ранньомодерної доби, з них ґродські й земські книги Волинського воєводства – 643 [24, ф. 21, 22, 25, 26, 27, 28; 9, с. 44–48]. Судові книги ЦДІАК України в м. Києві лягли в основу багатотомних публікацій КАК «Памятники, изданные Временной Комиссией для разбора древних актов» та «Архив Юго-Западной России» [8, с. 49–75]. У 1862 р. було розпочато складання описів або коротких реґестів внесених до книг записів («wypisy»). До 1909 рр. співробітниками Комісії було складено 163 описи, з яких 80 було опубліковано, ще 83 знаходились в рукописах. Опис книг продовжився в 20-х роках ХХ ст., до 1929 р. було підготовлено ще 217 описів. На жаль, вони не були опубліковані, і майже всі загинули під час війни [12, с. 4–5, 209–222; 17, с. 55].

Першу класифікацію ґродських й земських книг запропонували Люціан Татомир і Октав Петруський, які серед ґродських виділяли три різновиди: книги записів (*libri inscriptionum*), реляцій (*libri relationum*) і повноважень (*libri plenipotentionum*), серед земських – книги рішень (*libri decretorum*), вироків (*libri condemnationum*) і реєстри судових справ (*registra causarum*) [25, s. VII]. М. П. Ковальський вважав цю класифікацію недосконалою, оскільки вона не враховувала різноманіття записів і форм книг. Доречно зазначити, що вчений загалом багато працював над питаннями систематизації та класифікації джерел. Виходячи з думки, що класифікація джерел має базуватися на властивос-

тях їхньої внутрішньої природи, він розробив низку логічно побудованих й добре обґрунтованих принципів класифікації різних історичних джерел [3, с. 53–54]. Щодо класифікації гродських і земських книг, вчений, відповідно до форми, походження, призначення і змісту, поділяв їх на п'ять видів: 1. первісні записи або протоколи (*prothokollon, protokollon*); 2. чистові записи індукти (*inducta*); 3. зв'язки рукописів або фасцикули копій документів, що вносились/не вносились до книги (*fasciculi copiarum inductarum, fasciculi copiarum non inductarum*); 4. реєстри справ (*registra causarum*); 5. предметні та іменні покажчики або індекси (*indices*), вміщені у книгах. Два останні види, він вважав, допоміжними, але доволі важливими, оскільки вони допомагають досліднику орієнтуватися у внесених до книг записах [9, с. 33]. Різновиди записів («wrysiw») до книг М. П. Ковальський поділяв на декілька груп: 1. судові декрети; 2. свідчення, звіти-реляції; 3. приватно-правні документи: заповіти, куплі/продажі, мінові; 4. скарги, протести, маніфестації; 5. публічно-правові записи, до яких відносили офіційні документи урядових та адміністративних органів: королівські та великокняжчі грамоти, привілеї, сеймові конституції, універсали, люстрації тощо [9, с. 35].

Важливою особливістю гродських і земських урядів було виконання ними функцій нотаріальних установ, тобто санкціонування документів приватно-правного характеру. У зв'язку з цим до судових книг вписувались документи купівлі/продажу нерухомості (*venditio, emptio, resignatio*), розподілу добр між спадкоємцями (*ad attentandam exdivisionum*), мінові угоди (*commutatio*), введення у володіння маєтками (*intromissio*), записи уступні (*cessio*), заставні (*obligatio*), про виділення посагу дочкам (*dos, reformatio dotis*), зречення з маєтку по отриманню посагу (*abrenuntiatio*), шлюбні контракти (*intercisa*), вінові (*dotalitium*), дарчі надання (*donatio*), доживотні записи (*advitalitas*), тестаменти (*testamentum*), скарги (*protestationes, manifestationes*), записи опіки (*inscriptio tutelae*), усілякі квити (*quietatio*), доведення шляхетства (*deductio nobilitatis*) тощо. Більшість перелічених записів мали майново-фінансовий характер і укладалися в межах родини та роду.

З предметно-тематичного погляду проблеми історії родини саме ці записи є дуже важливими, оскільки містять різноманітну родинну термінологію, яка прикладається до тогочасних конкретних осіб. Говорячи виразно про філіаційні зв'язки між особами, зазначаючи різні ступені споріднення, відповідно до вживаної термінології, документальні матеріали допомагають встановити безпосередній зв'язок між поколіннями (генераціями) та родичами, різні рівні споріднення та свояцтва. Крім того, вони дають можливість зрозуміти певні ментальні уявлення та стереотипи тодішніх людей щодо сприйняття ними таких інститутів, як шлюб, сім'я, рід, абстрактних понять – «милоість», «сиротство» тощо, а також вплив цих уявлень на різні сторони життя суспільства.

Таким чином, значне число документів гродських і земських книг містять безпосередні вказівки на прямі та бічні лінії споріднення, шлюбні пов'язання та взаємостосунки рідних і близьких [4, с. 33–85]. Достатньо навести такий приклад: одна з найменших за обсягом луцька книга № 3 за 1560–1561 рр. налічує 383 документи, з яких 256 безпосередньо торкаються різних аспектів сімейного життя різних родин [16]. Тож 643 гродські й земські книги Волині XVI – першої половини XVII ст. потенційно містять сотні тисяч таких записів, що говорить про їх придатність та репрезентативність для вивчення історії української родини. Адекватність документального матеріалу історичним реаліям підтверджує казуальний характер записів.

Як наукова проблема історія української родини зародилася ще наприкінці XIX ст. [1, 2, 15]. В цей час побачили світ праці Ореста Левицького та Михайла Владимирського-Буданова. Розглядаючи сімейний побут на Волині в XVI–XVII ст., Левицький зробив висновок, що в українському соціумі жінка користувалася свободою і незалежністю, майже не поступаючись повнотою громадянських прав чоловікам [1, с. 6–7]. Зовсім протилежну думку висловив Михайло Владимирський-Буданов. Аналізуючи на матеріалах гродненського земського суду і полоцького магістрату внутрішні міжгендерні стосунки в родині, він зробив висновок, що влада чоловіка над жінкою в нижчих шарах суспільства в XVI ст. мала ознаки давнього рабського становища жінки [2, с. 36]. Серед польських дослідників родинні стосунки на Волині XVI–XVII ст. розглядали Александр Яблоновський та Юліуш Бардах. Серед засадничих чинників, що формували родинні взаємостосунки, Яблоновський вважав звичай, приписи візантійського канонічного права, Литовські статuti та вплив обох уній [32, Т. XI, з. 1, с. 198–203; Т. XII, з. 2, с. 87–88]. На його думку, магнатська верхівка української шляхти, родичаючись з польськими родами, сприймала одночасно і польські взірці у родинному побуті, в той час як середня і дрібна шляхта за інерцією дотримувались старих звичаїв і порядків [32, Т. XII, з. 3, с. 325–333; Т. XIII, з. 1, с. 57–66; з. 2, с. 202–214, з. 3, с. 346–352]. Ю. Бардах розглядав питання

шлюбних угод, практику невінчаних шлюбів та свободу розлучень [26, s. 85–148]. Проблему розлучень за участю світської влади на теренах Галицької Русі заторкали Казимир Соханевич та Ісидор Шараневич [41, 42].

Далі на тривалий час вивчення історії української родини було перервано, а підміна людини як головного об'єкта вивчення історії соціологічними абстракціями типу «класи» і «маси» призвело до знелюднення українського минулого. Це спричинило відставання вітчизняної науки від західно-європейської у вивченні приватного, зокрема й родинного, життя. В українській історіографії широка соціальна проблематика, зокрема: родина як найближча до людини спільнота, де найвиразніше у своїх якостях виявляється людина, характер шлюбної моделі, рольові функції подружньої пари, виховання дітей, опікунська практика, внутрішньородинні стосунки, зокрема між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми тощо практично не розглядалась. Наголосимо: розкриття зазначених проблем можливо тільки на підставі фронтального і глибокого вивчення конкретного документального матеріалу гродських і земських книг.

Тож проаналізуємо книги гродських і земських судів з погляду їх відомостей з найрізноманітніших аспектів історії української ранньомодерної родини. З цією метою серед переліченої групи актів-записів виділимо найважливіші для відновлення родинних структур. Головним стрижнем будь-якої родини є подружжя, тож для реконструкції родини потрібно встановити подружню пару. Дані про подружжя зберігають численні документи приватно-правного характеру: шлюбні контракти, вінові записи, «дарчі», «квити», майнові документи, тестаменти тощо. Щоправда, шлюбні угоди вимагають додаткової перевірки, оскільки попередня домовленість не завжди реалізовувалась у реальне подружжя. Бачимо це на прикладі справи Януша Угриновського, батько якого Прокіп Угриновський уклав угоду про одруження малолітнього сина Януша з дочкою Ілляша Несвіцького Богданою. Проте після смерті старого Угриновського Ілляш Несвіцький змінив плани щодо заміжжя дочки і в день весілля виїхав з маєтку. Коли ж нарешті Януш розшукав його, Ілляш відмовив йому в одруженні зі своєю дочкою [24, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 170–172 зв.]. Лазар Іваницький позивав Йосифа Немирича за порушення шлюбної угоди щодо видання за нього дочки Настасі [243, ф. 28, оп. 1, спр. 1, арк. 85–87]. 27 вересня 1576 р. Ждан Бронницький, гості та його вбрана до шлюбу дочка Марія цілий день чекали на її нареченого Павла Углика Соколинського, який, рік тому уклавши шлюбну угоду про одруження з нею, не приїхав на власне весілля [24, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 414–416].

З погляду достовірності більшої довіри заслуговують вінові записи, які засвідчують, що шлюб відбувся. До того ж вінові записи складають доволі значний відсоток актової документації, оскільки вже перший Литовський Стутут 1529 р. застерігав батьків перш ніж видати дочку заміж, отримати від зятя віновий запис, аби вона не втратила придане, що внесла у дім чоловіка [209, с. 89.]. Детально процедура роз'яснювалась у п'ятому розділі другого Статуту (1566 р.), який вимагав і від чоловіка юридично зафіксувати в судових книгах віно дружині на власній нерухомості. У разі відсутності такого запису дружина втрачала своє придане – посаг, тож батьки та родичі молодої стежили за дотриманням даного порядку [21, с.125.]. Цей порядок був добре знаний у шляхетському середовищі, що підтверджується й тогочасними документами. Зокрема, 10 січня 1589 р. Микита Михнович Ощовський з'являв у луцькому земському суді: «иж право посполитое учить и то мети хочет, а ку тому давний звычай въ станех шляхетских, иж малжонкам своим против унесеня их оправу на маєтности своєї чинити повинни и звыкли» [24, ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 310].

Завдяки цій практиці до книг вносились вінові записи, де зазначаються дані про чоловіка і дружину: імена, по-батькові, прізвища. Так, за віновим записом, який 9 грудня 1574 р. вніс Іван Чаплич Шпановський дружині Раїні з Ходорового Ставу маємо інформацію про це реально існуюче подружжя [24, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 56–57]. Подеколи у вінових записах міститься значно більша за обсягом інформація, особливо щодо родини жінки, оскільки, записуючи їй віно, чоловік зазначав з чийх рук отримав за нею придане. Напр., у віновому записі, який 21 вересня 1578 р. вніс Федір Злоба Чернський дружині Марині Гулевичівні є інформація про її матір Полаг'ю Оздовську, трьох братів Романа, Дем'яна і Федора, першу дружину Злоби – Магдалену Оличанку та народжених у шлюбі з нею дітей. Оскільки Злоба Чернський бере за дружиною посаг з рук її братів, цілком очевидно, що її батька Романа Гулевича вже не було в живих [24, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 673 зв.]. За такими записами маємо можливість встановити цілком реальні подружжя, які взяли шлюб п'ятсот-чотириста років тому.

Реконструкцію подружніх пар забезпечує також така різноманітність вписаних до книг записів, як «даровизна», тобто дарчі записи членів подружжя на рухоме і нерухоме майно. Зазвичай вони надавалися не в односторонньому порядку, а мали характер «дару»–«віддару»: якщо один з членів подружжя записував іншому «даровизну», то й другий, як правило, вносив аналогічний запис. Так, за дарчим записом, який 17 липня 1561 р. Тетяна Привередовська внесла на користь чоловіка Івана Калусовського, вона згадує свого першого чоловіка Гнівоша Гурку та рідних братів Михайла і Василя Привередовських [243, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 161–162].

Інформацію про реальні родини містять також найрізноманітніші акти майнового характеру: купля/продаж, обмін маєтків, оренда тощо. Напр., 29 грудня 1563 р. Ганна Жабокрицька позичила у племінника Романа Красносельського певну суму коштів і заставила йому свою частину в с. Жабокрики, яку після смерті брата Василя успадкувала разом з п'ятьма сестрами, котрих називає за іменами та прізвищами їхніх чоловіків [24, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 234–235 зв.]. Тож одержуємо повні дані щодо цілої генерації родини Жабокрицьких.

Серед різновидів записів найповнішу інформацію про родину зберігають тестаменти, оскільки в них ідеться не лише про дійсне подружжя, а містяться згадки й про попередні шлюби. Найважливішою в них є інформація про дітей, що важливо для встановлення складу, структури й типології родини та розуміння демографічної поведінки тогочасних людей. Напр., Михайло Линевський в тестаменті від 15 травня 1597 р. поіменно називає вісьмох дорослих дітей, народжених у двох шлюбах: з Любкою Шелвовською та Раїною Черневською. Він згадує також і «недорослих» дітей, проте не називає їх за іменами та не зазначає їх числа [24, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 115–117 зв.]. Подеколи у тестаментах згадуються близькі й кривні родичі по прямій та бічній ліній. Проте тестаментів зустрічається небагато, до того вони теж не завжди дають вичерпну інформацію: інколи, як у наведеному прикладі, недорослі діти лише згадуються, але не зазначається їхня стать і число, а без цих даних не можна визначити склад родини та інші її параметри.

З погляду реконструкції ширших родових (кланових) зв'язків найкориснішими є записи про розподіл майна між родичами (*ad attentandam exdivisionum*) та протестації (*protestationes, manifestationes*) щодо несправедливого його розподілу або незаконного привласнення. У таких випадках, як правило, виступає велике коло зацікавлених осіб, які для підтвердження законності своїх прав на спадщину пред'являли стародавні документи: великокнязівські та королівські листи, грамоти, привілеї, дарчі, купчі тощо, де фігурують їхні предки, особливо чоловічої статі. Так, завдяки запису, внесеному до книг 30 червня 1585 р., про розподіл нерухомості, проведений спадкоємцями покійного Матяша Остриєвського, отримуємо інформацію про дев'ять окремих родин, чотири подружні пари та встановлюємо лінії споріднення між ними [24, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 297 зв.–307]. Аналогічну інформацію містять протестації одних родичів проти інших щодо несправедливого розподілу майна. Так, 1585 р. Тихно Ржищовський від себе, сестри та сьобрів – подружжя Андрія Кузминського і Огрефіни Чаруковської порушив справу проти Марка Збранного, звинувачуючи його у тому, що, скориставшись їхнім малолітством, він захопив їхню «материзну». Доводячи законність своїх прав, Тихон пред'явив судові три документи: два листи за 1554 р. та позов 1560 р., на підставі яких з'ясовуємо, що Тихон Ржищовський і Марко Збранний мали спільних діда і бабу, а їхні матері були рідними сестрами. Претензії щодо маєтку Княгинин одночасно пред'явили також Зофія Оздовська, Зофія Чаруковська, Семен і Федір Баєвські [24, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 340 зв.–342 зв.]. На підставі цієї справи маємо відомості про шість подружніх пар, дев'ять родин та їхнє споріднення.

1597 р. кременецький земський суд розглядав скаргу подружніх пар Мартина Осемборовського і Федори Трохимівни Волковської та Яна Бреського і Ганни Грицьковни Волковської на стрієчних братів дружин зазначених пар Олехна, Семена, Василя та Лева Волковських щодо спадкових частин названих жінок. Обидві сторони доводили законність своїх прав, зазначаючи офіційні документи від 1553 та 1557 р. На підставі цієї справи дізнаємось, що дядько Ганни і Федори Лук'ян Волковський помер 1553 р., а його маєтність, яку покійний мав з розподілу між братами Андрієм, Грицьком, Трохимом і Сахном, привласнив старший з братів Андрій, після смерті якого частка Лук'яна перейшла до його синів. Оскільки Трохим і Грицько рано померли, Андрій тримав у своїй опіці братанок Федору і Ганну, яких вже по виповненню повноліття не хотів віддавати заміж, щоб не втратити можливість розпоряджатися їхніми маєтностями. Врешті, видавши їх заміж, він затримав у себе їхні спадкові частки по дядьку Лук'яну. Отже, на підставі цієї скарги встановлюємо частково два покоління роду Волковських [23, с. 601–610] та стосунки між ними. З іншого документу від 1597 р. маємо відомості

про дружину Яроша Доруменського, якою була Маруша Волковська [23, с. 600–601]. Отже, ця жінка також походила з роду Волковських, але її філіаційні зв'язки поки що не простежуються.

Таким чином, інформацію для реконструкції складу родин надають численні документи, оскільки в них до конкретних учасників судової справи прикладається родинна термінологія та зазначається характер їхнього споріднення. Отже, на підставі гродських і земських книг, застосовуючи генеалогічний метод можна реконструювати шляхетські родинні структури ранньомодерної доби [19, с. 64–68].

Зауважимо, підвалини української генеалогії були закладені цілою плеядою польських дослідників, таких як Бартош Папроцький, Шимон Окольський, Каспер Несецький, Бенедикт Хмельовський, Станіслав Коссаковський, Єжи Дунін-Борковський, Теодор Жихлинський, Адам Бонецький, Юзеф Вольф, Казимир Пуласький, Юзеф Пузина та ін. [30, s. 109–121; 4, с. 104–120]. Вони реконструювали не лише генеалогічні дерева польської, а й української шляхти як частини спільної еліти тогочасної Речі Посполитої. Зазначені автори використовували різноманітні джерела, але в їхньому розпорядженні не було матеріалів українських місцевих архівів. Першим до волинських судових книг звернувся А. Бонецький, який використав опубліковані на той час їхні описи. Проте досвід нашої роботи з описами показав їх недосконалість, оскільки вони не передають повною мірою філіаційні зв'язки та мікродинні пов'язання, інформація про які міститься в самих книгах. К. Пуласький використав деякі акти, опубліковані в «АЮЗР». 22 нариси він присвятив волинській шляхті, проте походження більшості з них простежується лише з XVIII ст. Інформація про дев'ять родів: Борейків, Гостських, Іллінських, Олізарів, Оранських, Пясечинських, Чечелів-Новоселецьких, Шашкевичів, Вороничів охоплює XV–XVI ст. [40, s. 29–34, 73–89, 136–149, 164–165, 167–194, 231–233, 239–245, 263–285].

Більшість генеалогічних розвідок були присвячені князівсько-магнатським родам, генеалогія рядової шляхти вивчена недостатньо. Судові книги допомагають виправити цей дисбаланс, оскільки в них здебільшого виступають представники рядової шляхетської верстви. Саме з метою створення уявлення про пересічну українську ранньомодерну родину на підставі документів судових книг було реконструйовано родоводи рядової волинської шляхти [4, с. 179–307]. На їх основі було отримано низку важливих демографічних характеристик, зокрема: багатошлюбність, коефіцієнти плідності, дітності, з'ясовано характер шлюбної моделі та її чинники, структуру та специфіку сімейної організації [5, с. 92–105, 131–136, 494–524].

Отримані попередні результати дозволяють зробити висновок, що модель української ранньомодерної родини відрізнялась від європейського, зокрема і польського образу. На відміну від висновків польських істориків-демографів про пізній характер шлюбу в польському ранньомодерному соціумі [35, s. 278–279], документи волинських книг пересвідчують, що в українських землях панівною була рання шлюбна модель. Це зумовлювалося як законодавчими нормами Статутів, так і тогочасними соціальними практиками.

За Статутами 1529 і 1566 рр. повноліття жінок визначалось у 15 років [20, с. 58; 21, с. 133]. Проте Третій Статут 1588 р. вніс зміни: причому вік повноліття чоловіків залишився незмінним – 18 років, а для дівчат – понизився до 13 [22, с. 204, 525]. Це безпосередньо засвідчує, що в реальному житті 15-річна норма шлюбного віку жінок не дотримувалась, їх видавали заміж раніше. Загальновизнано: законодавство відстає від реальної дійсності, тож, очевидно, Статут 1588 р. привів цю норму у відповідність з тогочасними практиками. Про ранній шлюбний вік свідчить і українське канонічне право, за яким дівчина у 12, а юнаки у 14 р. мали право вступати у шлюб [7, с. 166]. Можна погодитись з думкою Пйотра Гузовського, що в 12 років дівчаток ще не віддавали заміж [31, 9–10, 20], але саме по собі визнання такого права говорить про його можливість. Згадаймо також і давньоруський звичай змовин малолітніх, який, на думку Левицького, практикувався на Волині ще наприкінці XVI ст. [1, с. 17–19]. У Польщі канонічне і світське право у визначенні шлюбного віку значно відрізнялися. Якщо за канонічним правом повноліття для дівчат визначалося у 12 років, а чоловіків – у 14, то за польським земським правом повноліття для жінок і чоловіків наставало у 24 роки, а за міським – у 21 [37, s. 76]. Це надавало родинам велике поле для маневрів у питаннях пошлюблення дітей і створювало можливості для різних маніпулювань, особливо щодо дівчат/жінок. В українських землях такої величезної вікової різниці між канонічним і світським правом щодо визнання повноліття не існувало. Матеріали гродських і земських книг дозволяють думати, що 14-річний вік вважався прийнятним для заміжжя дівчат, зі шлюбами яких, як свідчать тестаменти, не затягували [24, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 41; ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 158–159]. Це підтверджує також і безпосередня інфор-

мація, що зрідка трапляється в книгах, про вік заміжніх жінок Так, Ганна Монтовтівна в 17 років бере шлюб уже вдруге [1, с. 80–81]. Ганна Остиківна у 16 р. фігурує як дружина князя Лева Сангушка Кошерського [43, с. 204–205], Олена Добринська в 15 років є дружиною Андрія Брама [24, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 531 зв.–532 зв.]. Богдана Семашківна у 15-річному віці після смерті чоловіка залишилася вагітною [24, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 372–374]. Овдотя Шпаковська мимохідь зауважує, що була видана заміж «не доросши лет своїх», тобто раніше 13 років [24, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 171–172 зв.]. На польських матеріалах думку про ранній шлюбний вік жінок висловлювали деякі поважні дослідники, зокрема Марія Кочерська [33, с. 30–32]. Подеколи рано одружували й синів. Князь Стефан Збарзський в 1564 р. укладає шлюбну угоду про одруження 16-річного сина Петра, причому шлюб відбувся у тому ж році [43, с. 613–615].

Прийнята в українському соціумі рання шлюбна модель пояснюється низкою обставин. За тодішнього високого рівня смертності тільки рання шлюбна модель могла забезпечити продовження шляхетського роду. Виведений на підставі генеалогічних таблиць коефіцієнт дітності рядової шляхетської родини (5, с. 78) на сьогодні, завдяки новим віднайденим матеріалам, може бути переглянутий в бік його збільшення. Новітні дослідження показують наскільки неповними є генеалогії навіть князівських родин: за всіма розвідками князівське подружжя Олександр Заславський і Єфрузіна Острозька мали вісьмох дітей, проте нещодавно з'ясовано, що народжених дітей було щонайменше 11 [5, с. 111]. Крім того, вінові записи дозволяють зробити висновок, що на ментальному рівні багатодітність вважалася престижним явищем. Багатодітність засвідчують і родоводи рядової волинської шляхти [4, с. 179–307]. Річ у тім, що на той час тільки рання шлюбна модель могла забезпечити високу плідність. Своєю чергою лише висока народжуваність могла забезпечити необхідне відтворення людності, яку у великих масштабах в якості невільників («ясиру») поглинав Крим [5, с. 577–613]. Разом з тим, попри величезні людські втрати, населення Волині не зменшувалось, а навпаки зростало. До речі, висока народжуваність простежується і в інших українських землях, зокрема західноукраїнських, про що свідчать створені таблиці чисельності шляхетських родин Перемишльської землі XV–XVI ст. [18, с. 101–105].

Ще один дуже важливий момент. В українській історіографії досі не існує загального реєстру шляхетських родів ранньомодерної доби від вищих її щаблів до нижчих. «Polska encyklopedia szlachecka» містить 625 родові прізвища волинської шляхти [39, Т. IV–XII]. Проте архів автора налічує на сьогодні більше 400 прізвищ невідомих волинських шляхетських родів, встановлених за гродськими і земськими книгами Волині.

Судові книги дозволяють переглянути також застарілі уявлення щодо становища жінки в тогочасній українській родині. Орест Левицький стверджував, що українська жінка користувалася свободою аж до її права на вільний вибір чоловіка. Його концепція базувалася на нормах Литовських Статутів про заборону видання дівчат/удів заміж силоміць та про їх матеріальне забезпечення, що, на думку вченого, було економічною підставою жіночої незалежності [1, с. 6]. З цим важко погодитись, бо іншими артикулами право жінок на волевиявлення при взятті шлюбу абсолютно виключалося під загрозою втрати посагу та успадкування «материзни». Встановлювалася також залежність дівчат-сиріт у питаннях шлюбу від найближчих родичів – братів і дядьків [20, с. 89–90, 91, 231; 21, с. 128–129, 330–331].

Для адекватного розуміння тогочасних реалій співставимо законодавчі норми із документально зафіксованими тогочасними практиками. Аргументуючи думку про свободу волевиявлення жінок при виборі чоловіка, Левицький наводить визнання Ганни Монтовтівни, яка 1564 р. заявила про самостійне рішення взяти шлюб з князем Василем Сокольським. На цій підставі Левицький і зробив висновок, що в другій половині XVI ст. принцип волевиявлення молодих переміг не лише в колективній свідомості, а й у соціальній практиці. Проте він не звернув увагу на визнання батька Ганни Яна Монтовта про те, що він особисто «змовил» дочку за князя Сокольського [24, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 228]. Нам вдалося знайти два документи щодо цієї ситуації: перший – це скарга Ганни Монтовтівни на приятеля її першого покійного чоловіка – Єсифа Немирича, який намагався силою видати її за свого родича Івана Олізаровича [24, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 228 зв.–229]. Ще яскравіше розкриває шлюбну практику другий документ – скарга Івана Олізаровича на князя Василя Сокольського, який начебто відібрав у нього дружину Ганну Монтовтівну, та мирова угода між ними, за якою Іван Олізарович за 1200 коп грошей (3000 злотих) переуступив князю «свої права» на одруження з Ганною

[24, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 261]. Отже, заявою про «волевиявлення» дочки Ян Монтовт намагався забезпечити себе від претензій з боку такої впливової особи, як Немирич.

Шлюбні контракти та різноманітні скарги засвідчують, що не лише дівчата та жінки-удови, а й сини брали шлюб з дозволу батьків або рідних [5, с. 78–80]. Вирішальна роль родителів у виборі шлюбної партії пояснюється не лише силою звичаю. На їхньому боці були матеріальні й фінансові важелі, адже вони забезпечували синів нерухомістю, на якій потрібно було записати віно дружині. Проте батьки не поспішали за свого життя передавати синам нерухомість, часто віновий запис жінці робився не чоловіком, а його батьком. Так, у 1584 р. Киндин Хом'як Смордовський одружувався вдруге, але віновий запис його дружині зробив не він, а його батько Тихон, оскільки ще не виділив синові нерухомість [24, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 487–490 зв.].

Шлюб мав цілком прагматичний характер. У виборі дружини/чоловіка брало участь широке коло родичів, оскільки це заторкало матеріальні та соціальні інтереси цілого роду. Збігнев Кухович вважав, що при укладанні шлюбів у шляхетському соціумі кохання й почуття відігравали ще меншу роль, ніж у нижчих станах [34, с. 44].

Вимагає перегляду уявлення про ідеальні подружні та загалом сімейні стосунки, зроблені на підставі дарчих вписів [1, с. 64]. Існує думка, що жінка, позбавлена участі у публічній діяльності, посідала гідну позицію у шляхетському соціумі [34, с. 49]. Фронтальне вивчення гродських і земських книг не підтверджує ці ідилічні уявлення. Як правило, жінки у відповідь на вінові, дарчі або доживотні записи чоловіків відразу ж віддарювали їм записане ними віно, «даровизну», «доживотя». Так, дружина Остафія Малинського, Олександра Одинцовна, виходячи заміж, усі свої права на нерухому власність навечно передала чоловіку [24, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 123–125 зв.]. Мотрона Іваницька надала чоловікові необмежені права розпоряджатися її нерухомістю [24, ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 84–85]. У відповідь на дарчий запис Прокопа Шелвовського його дружина Магдалена Красенська в той же день зрікається усіх своїх прав на маєтки на його користь [24, ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 811–814 зв.]. 1569 р. Ганна Остиковичівна навечно віддарувала чоловікові Леву Сангушко Кошерському не лише віно, яке він їй записав, а й усі власні маєтки в Литві та Білорусі [24, ф. 28, оп. 1, спр. 4, арк. 135–145]. Цей ряд прикладів можна продовжувати і продовжувати.

Проте, як свідчать документи, часто дарчі записи робилися жінками внаслідок примусу з боку чоловіків. Внаслідок фізичного насилля дарчі на користь чоловіків зробили князівни Ганна Путятянка, Марина Збаразька, Ядвіга Фалчевська та ін. [24, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 77–78; ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 122–123; ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 560–570 зв.]. Наскільки поширеним було це явище свідчать скарги родини Семашків. Їх зять Андрій Гулевич у 1593 р. забезпечив посаг у сумі п'ять тисяч золотих, який він взяв за дочкою Олександра Семашка Раїною, віном з привінком сумою в 10 тисяч золотих. Незабаром Семашки дізналися, що він намовив Раїну скасувати віновий запис чоловіка [24, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 330 зв.–331 зв.]. Аналогічна ситуація сталася з іншою дочкою Семашка – Своєю, чоловік якої Ян Харлинський обманним способом отримав від неї квитовний запис на 32 тисячі польських золотих, які позичив у неї [24, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 111–112 зв.]. Тож дві дочки навіть такої впливової людини, як луцький староста і брацлавський каштелян Олександр Семашко, залишилися без усяких прав на власний посаг.

Крім того, часто чоловіки не дотримували законодавчі норми і не надавали дружинам вінові записи. Навіть, записуючи дружинам віно на своїх маєтках, вони і далі продовжували розпоряджатися ними на власний розсуд.

Значна група документів розкриває стосунки батьків і дітей. Прикладів дружнього родинного співжиття доволі багато, проте внаслідок характеру джерела велике число документів свідчить про складнощі сімейних взаємин. Емоційний рівень подружніх стосунків був неоднозначним: фіксується як взаємне порозуміння, любов і пошанування, так і прояви неповаги, брутальності та жорстокості чоловіків у ставленні до жінок та дітей, а також і дітей до старих родичів [6, с. 189–205]. В багатьох випадках простежується брутальне ставлення чоловіків до жінок. Напр., Олександр Семашко намагався примусити сестру по матері князівну Марію Масальську передати йому успадковані нею родові маєтки по батьку і ув'язнив її, погрожуючи в разі відмови розладнати її шлюб та видати заміж за людину простого стану [24, ф. 28, оп. 1, спр. 7а, арк. 239–240; 1, с. 247–250]. Проте на відміну від активної розробки різноманітних питань сімейних взаємостосунків у польській історіографії [28, 29; 38], в українській вони тільки розпочинаються.

Доволі важливою і цікавою як для польської, так і української, історіографії може виявитись проблема проникнення польської шляхти на Волинь та тогочасних польсько-українських подружніх пов'язань, що простежується за актами XVI–XVII ст. Практично нез'ясованими на українському матеріалі залишаються питання стосунків батьків і дітей, зокрема ставлення в родині до малолітніх дітей, методи їх виховання, навчання, харчування, лікування тощо. Заслугує на вивчення питання опікунської практики та її впливу на вихованців: наскільки опікунство носило позитивний/негативний характер, особливо, коли діти в разі смерті батьків подеколи переходили в опіку до зовсім чужих їм людей.

Таким чином, досвід роботи з книгами гродських і земських судів Волині свідчить, що вони є важливим і придатним джерелом для вивчення різноманітних аспектів історії української шляхетської родини. По-перше, книги містять значний інформаційний потенціал для реконструкції сімейних і великих кланово-родових структур, на цій підставі є можливість створення практично повного реєстру тогочасних волинських шляхетських родів. По-друге, значне число документів розкриває внутрішньородинні емоційні взаємостосунки між різними її членами. По-третє, масовий характер джерела, що містить інформацію про шляхетську страту від найвищих до найнижчих її рівнів, дозволяє проаналізувати, наскільки різнилися матримоніальні стратегії різних шляхетських груп: князівсько-магнатської, заможної та незаможної. Дослідження історії української родини дозволить побачити людину в сімейному колі, зрозуміти усталені норми поведінки, внутрішні сімейні стосунки, емоційні почуття та прояви людини тощо. Проте зазначені питання вимагають значно більшого дослідницького потенціалу для ретельного вивчення наявного масиву актової документації.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссией для разбора древних актов при Киевском, Вольнском и Подольском генерал-губернаторе. Ч. VIII, т. III. Киев: 1909. 120+708+XXX с.
2. Владимирский-Буданов М. Ф. Черты семейного права Западной России в половине XVI в. *Очерки по истории литовско-русского права*. Киев, 1890. 59 с.
3. Воронов В., Святець Ю. Теоретико-методологічні та методико-дидактичні проблеми джерелознавства історії України XVI–XVIII ст. в працях М.П. Ковальського. *Осягнення історії. Зб. праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського*. Острого; Нью-Йорк, 1999. С. 49–67.
4. Ворончук І. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. (реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела). Київ, 2009. 510 с.
5. Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ, 2012. 711 с.
6. Ворончук І. Українська шляхетська родина ранньомодерної доби у внутрішніх зв'язках і стосунках: батьки і діти. *Ukraina Lithuanika: Студії з історії Великого князівства Литовського*. IV. Київ; Кам'янець-Подільський, 2017. С. 189–205.
7. Гізель І. Мир з Богом чоловіку. *Вибрані твори у 3-х томах*. Т. I. Книга 1 / Пер. Романа Кисельова. Київ; Львів, 2012. 623 с.
8. Ковальський Н. П. Источниковедение истории Украины XVI–XVII вв. Ч. 2: Анализ дореволюционных отечественных публикаций источников. Днепропетровск, 1978. 113 с.
9. Ковальський Н. П. Источниковедение истории Украины XVI–XVII вв. Часть 4: Обзор основных отечественных собраний архивных источников. Днепропетровск, 1979. 108 с.
10. Ковальський Н. П. Документальные коллекции Радзимиńskiego и Оссолинського как источники по истории Вольны XV–XVIII вв. *Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения*. Днепропетровск, 1978. С. 25–34
11. Ковальський Н. П. Источники по социально-экономической истории Украины XVI – первой половины XVII века. Структура источниковой базы. Днепропетровск, 1982. 90 с.
12. Кременецький земський суд. Описи актової книги. Вип. I: книги 1–11. Київ, 1965. 255 с.
13. Лаппо И. И. Земский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI века. Журнал Министерства Народного Просвещения. Часть СССXI. СПб., 1897, июнь.
14. Левицкий О. И. Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии. *Труды XI археологического съезда в Киеве 1899 г.* Москва, 1902. Т. 2. С. 55–82.
15. Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII в. Киев, 1902. 313 с.
16. Луцька замкова книга / Підг. до видання А. М. Мойсеєнко, В. В. Поліщук. Луцьк, 2013. 733 с.
17. Проценко Л. Актові книги як джерело до спеціальних історичних дисциплін. *Історичні джерела та їх використання*. Вип. I. Київ, 1964. С. 52–63.
18. Смуток І. Руська шляхта Перемишльської землі XIV–XVIII ст. (історико-генеалогічне дослідження). Львів, 2017. 503 с.
19. Смуток І. Гродські і земські акти як джерело до генеалогії шляхетських родів православного (греко-католицького) віровизнання Перемишльської землі (XVI–XVIII ст.). *Всеукраїнський науковий журнал «Мандрівець»*. 2011. № 2(92). С. 64–68.
20. Статут Великого князівства Литовського 1529 року. *Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т.* Одеса, 2002. Т. I. 464 с.

21. Статут Великого князівства Литовського 1566 року. *Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т.* – Одеса, 2003. Т. II. 560 с.
22. Статут Великого князівства Литовського 1588 року. *Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т.* – Одеса, 2004. Т. III. Книга 1. 672 с.
23. Українське повсякдення ранньомодерної доби. Випуск I. Волинь XVI ст. Зб. документів / Ред. І. Ворончук. Київ, 2014. 739 с.
24. Центральний державний історичний архів України в м. Києві.
25. Akta grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardynskiego we Lwowie. Lwów: W drukarni Zakładu Narod. im. Ossolińskich, 1868. T. 1. XXII+182 s.
26. Bardach J. Swiecki charakter zwyczajowego prawa malzenskiego ludności ruskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego (XV–XVII wiek). *Czasopismo Prawno-Historyczne*. T. XV. Z. 1. Warszawa, 1963. S. 85–148.
27. Bloch Marc. Apologie pour l'histoire ou métier d'historien. Paris, 1952. 112 p.
28. Dąbkowski P. Prawo prywatne polskie. Lwów: Tow. dla Popierania Nauki *Polskiej*, 1910. T. 1. 602 s.
29. Dąbkowski P. Prawo prywatne polskie. Lwów: Tow. dla Popierania Nauki *Polskiej*, 1910. T. 2. 733 s.
30. Dworzaczek Wł. Genealogia. Warszawa, 1959. 182 s.
31. Guzowski P. Demografia rodziny szlacheckiej w świetle najnowszych badań genealogicznych. *Przeszość Demograficzna Polski*. 30, 2011. S. 7–23.
32. Jablonowski A. Stosunki rodzinne na Wołyniu. *Przegląd Historyczny*. Warszawa, 1910. T. XI. Z. 1. S. 198–203; 1911. T. XII. Z. 2. S. 84–88; Z. 3. S. 325–333; T. XIII. Z. 1. S. 57–66; Z. 2. S. 202–214; Z. 3. S. 346–361.
33. Koczerska M. Rodzina szlachecka w Polsce późnego średniowiecza. Warszawa, 1975. 197 s.
34. Kuchowicz Z. Obyczaje i postacie Polski szlacheckiej XVI–XVII wieku. Kraków, 1993. 284 s.
35. Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. Warszawa, 2009. 534 s.
36. Kutrzeba St. Przywilej jedlnieński z 1430 r. i nadanie prawa polskiego Rusi. *Księga pamiątkowa ku czci Bolesława Ulanowskiego*. Kraków, 1911. S. 271–301.
37. Malinowska M. Porwanie jako strategie matrymonialne w XVI-wiecznej Polsce i Francji. Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku / Pod red. Cezarego Kukli. Warszawa, 2008. S. 75–90.
38. Pielas J. Podziały majątkowe szlachty koronnej w XVII wieku. Kielce, 2013. 401 s.
39. Polska encyklopedia szlachecka. Warszawa, 1935–1938. T. IV–XII.
40. Pułaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy. Warszawa, 2004. T. II. 310 s.
41. Sochaniewicz K. Rozwody na Rusi Halickiej w XV i XVI wieku. *Pamiętnik Historyczno-Prawny*. Lwów, 1929. T. 7. Z. 3. 64 s.
42. Szaraniewicz J. Rys wewnętrznych stosunków Galicji wschodniej w drugiej połowie XV wieku. Lwów, 1869.
43. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895. 724 s.

REFERENCES

1. Arkhiv Juho-Zapadnoi Rossii, izdavaemyi Kommissieiu dlia razbora drevnikh aktov, sostoiashchei pri Kievskom, Podolskom i Kievskom general-hubernatore. Ch. VIII, T. III. Kiev, 1909. 708 s.
2. Vladimirkii-Budanov M. Cherty semeinogo prava Zapadnoi Rosii v polovinie XVI v. Ocherki po istorii litovskorusskogo prava. Kiev, 1890. 59 s.
3. Voronov V., Sviatets Iu. Teoretyko-metodolohichni ta metodyko-dydaktychni problemy dzhereloznavstva istorii Ukrainy XVI–XVIII st. v pratsiah M. P. Kovalskoho. Osiahnenia istorii. Zb. prats na poshanu profesora Mykoly Pavlovycha Kovalskoho. Ostroh-Niu-York, 1999. S. 49–67.
4. Voronchuk I. Rodovody volynskoi shlahkhty XVI – pershoi polovyny XVII st. (rekonstruktsiia rodnykh struktur: metodologia, metodyka, dzherela). Kyiv: Vyshcha shkola, 2009. 510 s.
5. Voronchuk I. Naselenia Volyni v XVI – pershii polovyny XVII st.: rodyna, domohospodarstvo, demohrafichni chynnyki. Kyiv: Feniks, 2012. 711 s.
6. Voronchuk I. Ukrainaska shlahkhtska rodyna ranniomodernoi doby u vnutrishnikh zviyazkakh i stosunkakh: batki i dity. Ukraina Lithuanika: Studii z istorii Velykoho kniazivstva Lytovskoho. IV. Kyiv-Kamianets-Podilskii, 2017. S. 189–205.
7. Gizel I. Myr z Bohom choloviku. Vybrani tvory u 3 tomakh. T. I. Knyha 1 / Per. Romana Kyselova. Kyiv-Lviv: Svichado, 2012. 623 s.
8. Kovalskii N. P. Istochnikovedenie istorii Ukrainy XVI–XVII vv. Ch. 2: Analiz dorevolutsyonnykh otechestvennykh publikatsyi istochnikov. Dnepropetrovsk: DHU, 1978. 113 s.
9. Kovalskii N. P. Istochnikovedenie istorii Ukrainy XVI–XVII vv. Ch. 4: Obzor osnovnykh otechestvennykh sobranii arkhivnykh istochnikov. Dnepropetrovsk: DHU, 1979. 108 s.
10. Kovalskii N. P. Dokumentalnyiye kolleksii Radziminskoho i Ossolinskoho kak istochniki po istorii Volyni XV–XVIII vv. Nekotorye problemy otechestvennoi istoriografii i istochnikovedeniia. Dnepropetrovsk: DHU, 1978. S. 25–34.
11. Kovalskii N. P. Istochniki po sotsialno-ekonomicheskoi istorii Ukrainy XVI – pervoi poloviny XVII veka. Struktura istochnikovoi bazy. Dnepropetrovsk: DHU, 1982. 90 s.
12. Kremenetskii zemskii sud. Opysy aktovykh knyh. Vyp. I: knyhy 1–11. Kyiv, 1965. 255 s.
13. Lappo I. I. Zemskii sud v Velykom kniazhestvie Litovskom v kontse XVI veka. Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniia. Chast CCCXI. SPB., 1897, iun.
14. Levitskii O. I. Ob aktovykh knihakh, otnosiashchikhcia k istorii Yugo-Zapadnogo kraia i Malorossii. Trudy XI arkhelohicheskogo siezda v Kievie 1899 g. Moskva, 1902. T. 2. S. 55–82.
15. Levitskii O. Ocherki narodnoi zhyzni v Malorossii vo vtoroi polovinie XVII v. Kiev: Kievskaiia starina, 1902. 313 s.

16. Lutska zamkova knyha Pidh. do vydannia A. M. Moiseienko, V. V. Polishchuk. Lutsk, 2013. 733 s.
17. Prostenko L. Aktovi knyhy iak dzherelo do spetsialnykh istorychnykh dystsyplin. Istorychni dzherela ta yikh vykorystannia. Vyp. I. Kyiv: Naukova dumka, 1964. S. 52–63.
18. Smutok I. Ruska shlahkhta Peremyslshkoi zemli XIV–XVIII st. (istoryko-henealohichne doslidzhenia). Lviv: «Prostir-M», 2017. 503 s.
19. Smutok I. Grodski i zemski akty iak dzherelo do henealohii shliakhetskikh rodiv pravoslavnoho (hrekokatolytskoho) virovyznannia Peremyslshkoi zemli (XVI–XVIII st.). Vseukrainskyi naukovyi zhurnal «Mandrivets». № 2(92). S. 64–68.
20. Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1529 roku. Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho: u 3-kh t. / Za red. S. Kivalova, P. Muzychenka, A. Pankova. Odesa: Yurydychna literatura, 2002. T. I. 464 s.
21. Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1566 roku. Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho: u 3-kh t. / Za red. S. Kivalova, P. Muzychenka, A. Pankova. Odesa: Yurydychna literatura, 2003. T. II. 560 s.
22. Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1588 roku. Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho: u 3-kh t. / Za red. S. Kivalova, P. Muzychenka, A. Pankova. Odesa: Yurydychna literatura, 2004. T. III. Knyha 1. 672 s.
23. Ukrainske povsiakdennia rannomodernoi doby. Vypusk I. Volyn XVI st. Zb. dokumentiv / Red. I. Voronchuk. Kyiv: Feniks, 2014. 739 s.
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi.
25. Akta grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardynskiego we Lwowie. Lwów: W drukarni Zakładu Narod. im. Ossolińskich, 1868. T. I. XXII+182 s.
26. Bardach J. Swiecki charakter zwyczajowego prawa malzenskiego ludności ruskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego (XV–XVII wiek). Czasopismo Prawno-Historyczne. T. XV. Z. 1. Warszawa, 1963. S. 85–148.
27. Bloch Marc. Apologie pour l'histoire ou métier d'historien. Paris, 1952. 112 p.
28. Dąbkowski P. Prawo prywatne polskie. Lwów: Tow. dla Popierania Nauki Polskiej, 1910. T. 1. 602 s.
29. Dąbkowski P. Prawo prywatne polskie. Lwów: Tow. dla Popierania Nauki Polskiej, 1910. T. 2. 733 s.
30. Dworzaczek Wł. Genealogia. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1959. 182 s.
31. Guzowski P. Demografia rodziny szlacheckiej w świetle najnowszych badań genealogicznych. Przeszość Demograficzna Polski. 30, 2011. S. 7–23.
32. Jablonowski A. Stosunki rodzinne na Wołyniu. Przegląd Historyczny. Warszawa, 1910. T. XI. Z. 1. S. 198–203; 1911. T. XII. Z. 2. S. 84–88; Z. 3. S. 325–333; T. XIII. Z. 1. S. 57–66; Z. 2. S. 202–214; Z. 3. S. 346–361.
33. Koczerska M. Rodzina szlachecka w Polsce późnego średniowiecza. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1975. 197 s.
34. Kuchowicz Z. Obyczaje i postacie Polski szlacheckiej XVI–XVII wieku. Kraków: Polonia, 1993. 284 s.
35. Kukło C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. Warszawa: Wydawnictwo DIG, 2009. 534 s.
36. Kutrzeba St. Przywilej jedlnieński z 1430 r. i nadanie prawa polskiego Rusi. Księga pamiątkowa ku czci Bolesława Ulanowskiego Kraków, 1911. S. 271–301.
37. Malinowska M. Porwanie jako strategie matrymonialne w XVI-wiecznej Polsce i Francji. Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku / Pod red. Cezarego Kukli. Warszawa: DIG, 2008. S. 75–90.
38. Pielas J. Podziały majątkowe szlachty koronnej w XVII wieku. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, 2013. 401 s.
39. Polska encyklopedia szlachecka. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Kultury Historycznej, 1935–1938. T. IV–XII.
40. Pułaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy. Warszawa: DIG, 2004. T. II. 310 s.
41. Sochaniewicz K. Rozwody na Rusi Halickiej w XV i XVI wieku. Pamiętnik Historyczno-Prawny. Lwów, 1929. T. 7. Z. 3. 64 s.
42. Szaraniewicz J. Rys wewnętrznych stosunków Galicji wschodniej w drugiej połowie XV wieku. – Lwów, 1869.
43. Wolff J. Książowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa: Drukiem J. Filipowicza, 1895. 724 s.

Отримано: 29.05.2019 р.

Прорецензовано: 12.06.2019 р.

Прийнято до друку: 10.07.2019 р.

e-mail: oleg_dyachok@ua.fm

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-28-81-87

Дячок О. Хроніка аlessandro гваньїні в дослідженнях проф. М. П. Ковальського та в сучасній польській гуманітаристиці. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. Вип. 28. С. 81–87.

УДК 930(438+477)

Олег Дячок

ХРОНІКА АЛЕССАНДРО ГВАНЬЇНІ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ПРОФ. М. П. КОВАЛЬСЬКОГО ТА В СУЧАСНІЙ ПОЛЬСЬКІЙ ГУМАНІТАРИСТИЦІ

У статті проаналізовано внесок, здійснений професором Миколою Павловичем Ковальським, у дослідження популярного у багатьох країнах Європи кінця XVI – XVIII ст. історико-географічного опису Алессандро Гваньїні, італійця на службі у польському війську. Дослідник передусім аналізував його як джерело з історії України XVI ст., відзначивши, що польськомовний варіант 1611 року видання мав суттєві доповнення порівняно з першим латиномовним виданням 1578 року. У сучасній польській філологічній та історичній науці побачили світ ґрунтовні дослідження, пов'язані з вирішенням питання про авторство латиномовного видання та внесок М. Пашковського у його переклад польською мовою й доповнення деякими матеріалами.

Ключові слова: Алессандро Гваньїні, Хроніка Європейської Сарматії, Микола Павлович Ковальський, сучасна польська гуманітаристика

Oleh Diachok

CHRONICLES BY ALESSANDRO GUAGNINI IN M. P. KOVALSKYI'S RESEARCH AND IN CONTEMPORARY POLISH HUMANITIES

The article analyses the contribution made by Professor Mykola Pavlovych Kovalkyi to studying a historical and geographical narrative by Alessandro Guagnini, an Italian who did military service in Poland. The chronicle was popular in many countries of Western Europe in the late XVIth – XVIIIth centuries. The researcher investigated this work, first of all, as a source of Ukraine's XVIth century history, pointing out that the 1611 edition in Polish was substantially supplemented compared to the first Latin edition of 1578. The scientist also characterized historiography of narrative's research, including the issues of authorship, chronicler's biography features, Chronicle's source base and its impact on Ukrainian chronicle writing, handwritten translations of different editions to Russian and Ukrainian made in the late XVIth – XVIIIth centuries. M. P. Kovalkyi's publications were used by his students as a basis for more detailed studies on A. Guagnini's Chronicle (O. O. Dyachok) and its 1611 edition's commented translation to Ukrainian (Yu. A. Mycyk).

A. Guagnini's Chronicle was not attracting interest of Polish humanitarian scientists for a long time. Researchers were only addressing the issue of 1578 edition's authorship from time to time. This issue has been ardently argued about since «Sarmatiae Europae decriptio» was first introduced. However, the situation has remarkably changed over the last decade. Michał Kuran considers the Polish «Kronika Sarmacyey Europejskiej» (1611) a collection of historical and geographical data, aimed at popularizing Sarmatian myth. The researcher argues, that it was Marcin Paszkowski who translated the text from Latin to Polish and supplemented it with new fragments. In Wanda Decyk-Zięba's opinion, it was M. Paszkowski who introduced words from East European languages to the Polish text. Zbysław Wojtkowiak concluded that «Sarmatiae Europae decriptio» was finished between May, 28 and June, 21 1574, and was dedicated to electing Henri de Valois as a Polish monarch. He considers the chronicle is a common work of Maciej Strykowski and Alessandro Guagnini, and perhaps somebody else. Wojciech Paszyński was studying Guagnini's Chronicle in the context of Sarmatian theory.

Keywords: Alessandro Guagnini, European Sarmatia Chronicles, Mykola Pavlovych Kovalkyi, contemporary Polish humanities.

Історико-географічний опис італійця Алессандро Гваньїні тривалий час був досить популярним у читачів різних країн Європи. Так само він привертав і привертає нині увагу дослідників. Однак у часі

інтерес до цього твору у науковців різних країн не співпадає. В українській історіографії значним поштовхом до студіювання Хроніки А. Гваньїні були публікації видатного джерелознавця Миколи Павловича Ковальського. А в останнє десятиліття ґрунтовні монографії й статті істориків та філологів, присвячені цій пам'ятці, побачили світ у Польщі. Однак у вітчизняній історіографії вони ще не аналізувалися. Таким чином, дана публікація, з одного боку, найповніше розкриває внесок М. П. Ковальського у дослідження Хроніки А. Гваньїні, а з іншого, – є першою спробою узагальнення здобутків сучасної польської гуманітаристики в її студіюванні.

Історико-географічний твір італійця на службі у польському війську Алессандро Гваньїні [див.: 11], опублікований під титулом «Sarmatiae Europaeae descriptio» («Опис Європейської Сарматії») у Кракові 1578 р., швидко набув популярності у європейських країнах і впродовж дванадцяти наступних років був перевиданий як латиною, так і в перекладі чеською мовою, фрагменти з нього були включені до історичних збірників. На сході Європи значного поширення набув суттєво доповнений і перероблений польськомовний варіант «Kronika Sarmacyeu Europejskiey» («Хроніка Європейської Сарматії»), що побачив світ у 1611 р. також у Кракові [7]. З останнього до нашого часу дійшли рукописні переклади як усього твору, так і окремих його фрагментів [5].

Зародження наукового інтересу до Хроніки Гваньїні можна віднести до останньої третини XVIII ст. Однак у різний час він був неоднаковий, а в окремі десятиліття навіть схилювався нанівець. Зокрема, зменшення зацікавлення твором спостерігалося у 1920-ті роки. А у період сталінської диктатури й до початку 1960-х років радянські дослідники взагалі не зверталися до нього, що можна пояснити негативним зображенням тиранії московського царя Івана Грозного на сторінках Хроніки [8; 28].

Перші публікації, автори яких почали відходити від такої однобічної оцінки, з'явилися у 1963 р., а далі інтерес до книги італійця зростає як серед істориків, так і серед філологів.

Цікаво, що практично одночасно, у 1971–1972 рр., у різних країнах побачили світ кілька статей, присвячених твору А. Гваньїні. Серед них і дослідження Миколи Павловича Ковальського, який звернувся до Хроніки як до джерела з історії України. Спочатку (1971) її було розглянуто серед записок одинадцяти авторів другої половини XVI ст. вчений відзначив, що твори італійця «становлять інтерес як пам'ятки польсько-шляхетської історіографії, так і важливі історичні джерела». Він навів короткі відомості про життя А. Гваньїні, видання Хроніки, її джерела. Автор статті звернув увагу на опис Києва, Черкас, Канева, а також бойових якостей запорозьких козаків, відзначив використання даного твору як історичного джерела письменниками і хроністами [13]. 1972 р. вийшла уже велика стаття, в якій Хроніка розглядалася як джерело з історії й географії України XVI ст. Відомості про життя А. Гваньїні та різні видання його твору тут подані значно ширше, ніж в попередній праці. Вміщено історіографічний огляд, а також звернуто увагу на проблему авторства. Відзначивши найбільшу доцільність користуватися краківським виданням 1611 р., М. П. Ковальський дав характеристику книг Хроніки, особливо виділивши третю, присвячену історії та географії Руської землі, тобто України і частини Білорусі¹. Він проаналізував повідомлення про українські землі та міста, про запорозьке козацтво, розглянув джерельну основу «Хроніки Європейської Сарматії» та її вплив на українську історіографію [14]. Про деякі запозичення італійцем з «Хроніки про дві Сарматії» М. Меховського згадується в статті М. П. Ковальського про «Космографію» Андре Теве (1973). Заперечення викликає те, що мовою рукописного перекладу з бібліотеки Харківського університету названа російська [20, с. 174, 178], тоді як насправді, це єдиний переклад українською мовою. Ця помилка була виправлена автором у наступних роботах. У третьому і четвертому випусках «Источниковедения истории Украины XVI – первой половины XVII века» (1978) дослідник спинився на виданнях праці Гваньїні та фрагментів з неї. М. П. Ковальський звернувся до рукописних перекладів цього твору. Він дав характеристику повідомлень про Україну XVI ст. в чотирьох російських перекладах (із п'яти), що зберігаються в сучасній Російській національній бібліотеці, і проаналізував український переклад XVIII ст. з фондів Центральної наукової бібліотеки Харківського університету [18, с. 73, 75, 76, 90; 19, с. 81–84]. Висновки, до яких дійшов М. П. Ковальський, знайшли відображення в методичних вказівках до спецкурсу (1980), у книзі, присвяченій структурі джерельної бази соціально-економічної історії України XVI – першої половини XVII ст. (1982, тут враховано й висновки, що містяться в роботах Ю. А. Мицика та Ю. П. Князькова), і його докторській дисертації [24, с. 18, 36, 37, 38; 17, с. 51, 52, 56-57, 68; 15, с. 80, 144; 16, с. 20].

¹ Європейські хроністи та історики Руссю називали лише Руське воєводство Речі Посполитої, що включало територію Східної Галичини. А. Гваньїні розширив географічні межі терміну. Московську державу іменували Московією.

М. П. Ковальський також є автором статті про А. Гваньїні в другому томі «Української радянської енциклопедії» (1978). Тут виправлено частину помилок, допущених в «Радянській енциклопедії історії України» [2], подано нову інформацію: вказано роки двох видань твору (1578, 1611), зазначено, що 1584 р. була видана коротка хроніка Польщі, але збірник, де вона вміщена, не названо. Проте одна суттєва помилка характерна і для цієї статті: що у творах Гваньїні подано відомості про боротьбу народних мас України проти польсько-шляхетського гніту [22], хоча автор досить добре знав тексти різних видань твору. Можливо, це наслідок редакторської правки, спричиненої політичною доцільністю.

Стаття про А. Гваньїні 1972 р. дістала схвальну оцінку в рецензії на збірник, в якому вона вміщена. Хоча слід відзначити не досить високий рівень самої рецензії. Наприклад, її автор А. Бойчук (Барабой) писав, що М. П. Ковальський “мимохідь значно ослабив версії буржуазної історіографії про сплагіювання Гваньїні хроніки Стрийковського” [1]. Не ясно, чому “мимохідь”, якщо проблема авторства в історіографії та власні міркування з цього питання займають дві сторінки статті. Не зрозуміло також, чому його вирішення на користь Стрийковського оголошено притаманним буржуазній історичній науці, тим більше, що такої самої думки дотримувалися й радянські дослідники І. М. Голенищев-Кутузов [4, с. 315] та О. І. Рогов [26, с. 24–25, 159, 239–241, 260, 264, 271, 281].

У статті «Украинские летописи», опублікованій 1985 р. в журналі «Вопросы истории», М. П. Ковальський та Ю. А. Мицик серед джерел, якими користувалися вітчизняні літописці, назвали і твір А. Гваньїні [21, с. 82]. Звичайно, у подібній публікації неможливо було детально зупинитися на питаннях впливів та запозичень.

М. П. Ковальський пропонував студентам, які спеціалізувалися на кафедрі історіографії та джерелознавства Дніпропетровського державного університету, котру він очолював упродовж 1978–1994 рр. [23, с. 71], написати дипломну роботу про твір Гваньїні. Урешті на це погодився автор даної статті. Потім з’явилися публікації, у 1992 р. була захищена кандидатська дисертація [6]. Безперечно, неможливо обійти увагою і низку публікацій проф. Ю. А. Мицика, одного з перших учнів М. П. Ковальського, які завершилися виданням українського перекладу («Хроніки Європейської Сарматії» у 2007 р. [3].

Натомість у Польщі впродовж кількох десятиліть другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Хроніка Гваньїні не ставала предметом спеціального дослідження, а згадувалася лише в узагальнюючих працях або у студіях, присвячених іншим авторам, що, передусім, було пов’язано із суперечкою щодо авторства «*Sarmatiae Europaeae descriptio*», розпочатою зразу ж після публікації твору [див.: 14, с. 116–117; 9].

Ситуація у польській гуманітаристиці (історичній та філологічній науках) суттєво змінилася у 2010-х роках.

Міхал Куран здійснив аналіз польськомовної «Хроніки Європейської Сарматії» як збірки історичних та географічних відомостей (структура, зміст, джерела, мотиви замовлення перекладу з латини). Він наголосив, що появу твору та його перекладу слід розглядати, перш за все, у прагненні популяризації сарматського міфу², який і був покладений в основу його концепції. Переклад мав популяризувати історію Польщі та сусідніх країн, з якими вона тісно контактувала, у середовищі верств, що не володіли латиною на достатньому рівні. М. Куран висловив також оригінальну думку, що польськомовне видання могло слугувати підручником для купців і солдат. Він звернув увагу, що структура десяти книг, на яке поділяється польськомовне видання, не є однаковою для всіх і залежить від доступності інформації та мети, що ставив перед собою автор, описуючи історію, географію та звичаї тієї чи іншої країни. У статті М. Куран аналізує особливості окремих книг видання 1611 р., щоправда, книгу третю, присвячену Русі, він обійшов увагою. Коротко сказано про використані автором джерела [30].

Суперечкам про авторство «*Sarmatiae Europaeae descriptio*» і внеску Мартина Пашковського у переклад цього твору польською мовою присвячено статтю цього ж дослідника, яка невдовзі у вигляді структурної частини увійшла до його монографії [33; 31, с. 125–133]. Зокрема, М. Куран розглянув історіографію питання про авторство латиномовного видання, навівши критичні зауваження щодо окремих тверджень, а також виокремивши підхід Ф. М. Собоцанського, що ґрунтувався на ретельному порівнянні текстів «*Sarmatiae Europaeae descriptio*» і «*Kronika Sarmacyey Europskiey*», які вважав

² Про сарматську теорію див.: [36; 12, с. 134–144; 10; 34].

різними творами, а також праць М. Стрийковського. Однак Ф. М. Собещанський сумнівався, що перекладачем з латини на польську мову був М. Пашковський. М. Куран звернувся також до публікацій З. Войтковяка (пізніше його точка зору була викладена в монографії, про яку мова нижче). Дослідник акцентував увагу на існуванні примірників польськомовного видання Хроніки А. Гваньїні з двома варіантами титульного аркушу. Саме у другому, пізнішому, за наполяганням італійця зазначений перекладач, що на думку М. Курана, свідчить про значення М. Пашковського у підготовці цього видання. Урешті, науковець відзначив, що з певністю можна говорити про те, що М. Пашковському належать місця, відзначені ініціалами «М. Р.» (шість геральдичних стематів), вірш про взяття Смоленська, переклад фрагментів з Овідія та епіграм з «*Vitae regum Polonorum*» Клеменса Яніцького (Janicjusza). Підводячи підсумок, М. Куран наголосив, що «*Kronika Sarmacyeu Europejskiey*» має компілятивний характер. Деякі джерела запозичень автор і перекладач зазначили, інші – ні, що було звичайною практикою для укладачів збірників рубежа XVI–XVII ст. Рецензія на монографію М. Курана росіянина І. Прохоренкова, по суті, є коротким викладом її положень [25].

Що стосується дискусії про авторство «*Sarmatiae Europaeae descriptio*», яка почалася відразу після виходу цього твору у світ, то вона є окремим питанням в історіографії. І тут, безперечно, слід відзначити новаторську монографію «Алессандро Гваньїні і Мачей Стрийковський – два автори одного твору» Збислава Войтковяка. Звичайно, автор не міг обійти увагою досить велику історіографію питання про авторство латиномовного видання. На підставі ґрунтовного джерелознавчого аналізу він дійшов висновку, що написання «*Sarmatiae Europaeae descriptio*» завершено між 28 травня і 21 червня 1574 р. Твір був виконаний до виборів Генріха Валуа на королівський престол за ініціативою когось з литовських можновладців. М. Стрийковському, який не виконав усіх побажань і не міг дати собі раду з тим завданням, надали у допомогу А. Гваньїні³. На користь цього промовляє віднайдений у паризькій бібліотеці примірник з присвятою Генрихові Валуа. Тобто, вперше твір було видано 1574 р., а видання 1578 р. з присвятою Стефанові Баторію є варіантом, що відрізняється лише аркушем з присвятою. Таким чином «*Sarmatiae Europaeae descriptio*» є наслідком співпраці М. Стрийковського та А. Гваньїні, а можливо і ще когось. Але, не зважаючи на співпрацю вказаних осіб, книга була опублікована за авторством А. Гваньїні. Пізніше М. Стрийковський користувався її текстом, готуючи свою Хроніку, видану у 1582 р. [37, с. 245–254, 258–260]. Слід підкреслити, що подібна точка зору на авторство цього твору була висловлена саме З. Войтковяком. Крім того, автор розглянув бібліографію видань М. Стрийковського та А. Гваньїні, історіографію проблеми авторства «*Sarmatiae Europaeae descriptio*», біографію А. Гваньїні, звернувши увагу на окремі поширені положення, що походять від тверджень самого хроніста, хоча в різних виданнях вони дещо відрізняються. З. Войтковяк здійснив детальний аналіз зображень, вміщених у латиномовному виданні, зокрема, запозичень з і інших видань [37]. Скрупульозний аналіз, здійснений З. Войтковяком, відзначений у рецензії Аркадіуша Стасяка [35].

Ванда Децик-Земба проаналізувала запозичення з східнослов'янських (зокрема, російської) мов у «Хроніці Великого князівства Московського», сьомій книзі з десяти, на які розділено польськомовне видання. Автор з'ясувала, були запозичені слова і вирази у латиномовному виданні чи внесені до перекладу польською мовою. Таким чином було встановлено, що всього запозичено 67 слів, 13 з яких були в «*Sarmatiae Europaeae descriptio*». В. Децик-Земба виділила 13 груп запозичень, пов'язаних з різними сферами. На її думку, М. Пашковський, який добре знав відмінності польської та східнослов'янських мов, свідомо ввів у текст «рутенізми й русицизми», аби показати місцевий колорит. Дослідниця також відзначила, що твір А. Гваньїні мав суттєвий вплив на формування суспільної свідомості поляків [27].

Ще в одній статті Міхал Куран розглянув образ Татарії (*Tatarszczyzny*) у двох творах: «*Kronika Sarmacyeu Europejskiey*» А. Гваньїні та «*Dzieje tureckie*» М. Пашковського, особливо джерела, якими користувалися обидва автори [32]. Він звернув увагу на те, що М. Пашковський механічно доповнив переклад з латини, що став восьмою книгою у польськомовному виданні Хроніки А. Гваньїні, не зауваживши на повторення. Найвірогіднішою причиною цього, на думку вченого, є те, що спочатку був здійснений переклад, а потім до нього вносилися доповнення. Хоча М. Куран не відкидає й того, що А. Гваньїні не хотів змінювати структуру, притаманну латиномовному виданню. Науко-

³ Варто зауважити, що під час збору різноманітної інформації для Генріха Валуа, обраного на польський престол, саме А. Гваньїні було доручено виконати мапи литовсько-московського порубіжжя, театру війни, яку Річ Посполита сподівалася успішно завершити за нового короля [29, с. 122].

вещь відзначив, що інформація про татар, вміщена у трьох розділах книги М. Пашковського «Dzieje tureckie», яка була опублікована 1615 р., є віршованою істотно скороченою версією восьмої книги польськомовної Хроніки А. Гваньїні. Проте її структура зазнала певних змін, зроблені інші акценти. Для обох творів характерні цитати з Овідія, але у книзі А. Гваньїні вони наводяться у перекладі М. Пашковського на польську мову, а у своїй книзі останній навів їх в оригіналі – латиною.

Багатьом дослідникам добре відома монографія «Sarmacja» Тадеуша Улевича [36], яка вже давно стала класикою. І нещодавно в тому ж Ягеллонському університеті побачила світ книга Войцеха Пашинського про сарматську теорію в історіографії. У ній він, зокрема, розглянув Хроніку А. Гваньїні в контексті сарматської теорії, зауваживши вплив на неї праць особливо Кромера, а також Бельського і Стрийковського. Термін же «Сарматія» А. Гваньїні вживав як у географічному (античному), так і в політичному та генеалогічно-племінному сенсі [34, с. 133–135].

Підводячи підсумок слід відзначити, що саме праці Миколи Павловича Ковальського стали основою для подальших студій Хроніки Алессандро Гваньїні українськими істориками, що, зокрема, вилось у захист кандидатської дисертації та видання коментованого перекладу польськомовного видання українською мовою, здійснені його учнями. У сучасній польській філологічній та історичній науці побачили світ ґрунтовні дослідження, пов'язані з вирішенням питання про авторство латиномовного видання та внесок М. Пашковського у його переклад польською мовою й доповнення деякими матеріалами.

Насамкінець хочу подякувати професору Марії-Барбарі Топольській, яка звернула мою увагу на монографію З. Войтковяка, і професору Міхалу Курану, який на моє прохання надав частину проаналізованих у цій статті публікацій.

Список використаних джерел і літератури:

1. Бойчук А. Рецензія на: Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения. Днепропетровск, 1972. *Архіви України*. Київ, 1973. № 3. С. 88.
2. Гвагнін. *Радянська енциклопедія історії України*. Київ, 1969. Т. 1. С. 406.
3. Гваньїні Олександр. Хроніка європейської Сарматії. Упорядкування та переклад з польської о. Юрія Мицика. Київ, 2007. 1006 с.
4. Голенищев-Кутузов И. Н. Итальянское Возрождение и славянские литературы XV–XVII веков. Москва, 1963. 415 с.
5. Дячок О. А. Анализ рукописных переводов «Хроники Европейской Сарматии» на русский и украинский языки. *Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI–XX вв.: Межвуз. сб. науч. тр.* Днепропетровск, 1990. С. 19–31.
6. Дячок О. О. «Хроніка Європейської Сарматії» Алессандро Гваньїні як джерело з історії України XV–XVI ст. Дис... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 1992. 313 с.
7. Дячок О. О. Археографія видань твору А. Гваньїні та фрагментів з нього. *Дніпропетровський історико-археографічний збірник*. Дніпропетровськ, 2001. Вип. 2. С. 302–316.
8. Дячок О. О. Історіографія творчості Олександра Гваньїні. *Проблеми історіографії та джерелознавства історії України: Міжвуз. зб. наук. праць*. Дніпропетровськ, 1991. С. 27–33.
9. Дячок О. О. Проблема авторства «Опису Європейської Сарматії» в історіографії. *Осягнення історії: Збірник наук. праць на пошану проф. Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя*. Острог; Нью-Йорк, 1999. С. 251–262.
10. Дячок О. О. Сарматська теорія у польських та українських історичних творах (історіографічний аспект). *Східний світ*. 2012. № 1. С. 70–75.
11. Дячок О. О. Хроніст Алессандро Гваньїні. *Український археографічний щорічник*. Київ; Нью-Йорк, 2004. Вип. 8–9. С. 299–321.
12. Ісіченко Ю. А. Києво-Печерський Патерик у літературному процесі кінця XVI – початку XVIII ст. на Україні. Київ, 1990. 180 с.⁴
13. Ковальский Н. П. Записки современников как источник по истории Украины второй половины XVI столетия. *Некоторые проблемы социально-экономического развития УССР: Тематический сборник статей профессорско-преподавательского состава кафедры истории СССР и УССР*. Днепропетровск, 1971. Вип. 2. С. 116–146.
14. Ковальский Н. П. Известия по истории и географии Украины XVI века в «Хронике Сарматии Европейской» Александра Гваньини. *Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения: Сборник научных статей*. Днепропетровск, 1972. С. 107–128.
15. Ковальский Н. П. Источники по истории Украины XVI – первой половины XVII в. Дис... доктора исторических наук. Днепропетровск, 1984. (Рукопись).
16. Ковальский Н. П. Источники по истории Украины XVI – первой половины XVII в. Автореф. дис... доктора исторических наук. Москва, 1984. 35 с.

⁴ Кілька років тому опубліковано друге, розширене видання монографії: Ісіченко І., архієпископ. Києво-Печерський Патерик у літературному процесі кінця XVI – початку XVIII ст. в Україні. Вид. 2-е. Харків, 2015. 248 с.

17. Ковальский Н. П. Источники по социально-экономической истории Украины XVI – первой половины XVII века: Структура источниковой базы: Учебное пособие. Днепропетровск, 1982. 92 с.
18. Ковальский Н. П. Источниковедения истории Украины XVI – первой половины XVII века. Днепропетровск, 1978. Ч. 3 Характеристика публикаций источников на иностранных языках: Учебное пособие. 96 с.
19. Ковальский Н. П. Источниковедения истории Украины XVI – первой половины XVII века. Днепропетровск, 1978. Ч. 4 Обзор основных отечественных собраний архивных источников: Учебное пособие. 110 с.
20. Ковальский Н. П. Сведения об Украине XVI века в «Космографии» Андре Тева (1575 г.). *Некоторые вопросы социально-экономической и политической истории Украинской ССР: Сборник научных статей*. Днепропетровск, 1973 Вып. 4. С. 168–180.
21. Ковальский Н. П., Мыщук Ю. А. Украинские летописи. *Вопросы истории*. Москва, 1985. № 10. С. 81–94.
22. Ковальський М. П. Гваньїні. *Українська радянська енциклопедія*. 2-е видання. Київ, 1978. Т. 2. С. 493.
23. Мельник О. В. Наукова, освітня та громадська діяльність Миколи Ковальського (1929–2006). Дис... канд. іст. наук. Острог, 2017. 305 с.
24. Методические указания и материалы к спецкурсу «Источниковедения истории Украины XVI – первой половины XVII в.». Днепропетровск, 1980. Ч. 1 Историкографический обзор. Составитель Н. П. Ковальский. 52 с.
25. Прохоренков И. А. Загадка соавтора «Хроники европейской Сарматии» Александра Гваньини (по поводу книги Михала Курана «Marcin Paszkowski – poeta okolicznościowy i moralista z pierwszej połowy XVII wieku»). *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. Санкт-Петербург, 2014. № 1. С. 193–205.
26. Рогов А. И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрыйковский и его Хроника). Москва, 1966. 311 с.
27. Decyk-Zięba W. Przyczynek do dzieł polsko-wschodniosłowiańskich kontaktów językowych (wyrazy ruskie w Kronice W. X. Moskiewskiego Aleksandra Gwagnina, 1611). *Poradnik językowy*. Warszawa, 2013. Nr 3 (702). S. 17–35.
28. Diaczok O. Badania nad życiem i twórczością kronikarza Aleksandra Gwagnina – polska, rosyjska i ukraińska historiografia do połowy XX wieku. *Wschodni rocznik humanistyczny*. Lublin; Radzyń Podlaski, 2012. T. VIII. S. 163–183.
29. Grzybowski S. Henryk Walezy. 2-e wyd. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 1985. 242 s.
30. Kuran M. Kronika Aleksandra Gwagnina jako kompendium wiedzy historycznej i geograficznej. *Wschodni rocznik humanistyczny (2010–2011)*. Lublin; Radzyń Podlaski, 2011. T. VII. S. 41–55.
31. Kuran M. Marcin Paszkowski – poeta okolicznościowy i moralista z pierwszej połowy XVII wieku. Łódź, 2012. 664 s.
32. Kuran M. Obraz tatarszczyzny w «Kronice Sarmacji europejskiej» Aleksandra Gwagnina i w «Dziejach tureckich» Marcina Paszkowskiego. *Wschód muzulmański w literaturze polskiej. Idee i obrazy (Studia tatarskie. Seria 5)*. Białystok, 2016. S. 41–65.
33. Kuran M. Spór o autorstwo Sarmatiae Europae descriptio a działalność translatorska Marcina Paszkowskiego. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Litteraria Polonica*. 2011. T. 14. Nr 2. S. 9–23.
34. Paszyński W. Sarmaci i uczeni. Spór o pochodzeniu polaków w historiografii doby staropolskiej. [Kraków], 2016. 280 s.
35. Stasiak A. M. [Recenzja na:] ZBYŚLAW WOJTKOWIAK, Aleksander Gwagnin i Maciej Strykowski dwaj autorzy jednego dzieła, Poznań: Nauka i Innowacje 2015, ss. 343. *Roczniki humanistyczne*. 2016. Vol. 64. Nr. 2. S. 130–132.
36. Ulewicz T. Sarmacja. Studium z problematyki słowiańskiej XV i XVI w. Kraków, 1950. 212 s.⁵
37. Wojtkowiak Z. Aleksander Gwagnin i Maciej Strykowski – dwaj autorzy jednego dzieła. Poznań, 2014. 343 s.

REFERENCES

1. Boichuk A. Retsenziia na: Nekotorye problemy otechestvennoy istoriografii i istochnikovedeniya. Dnepropetrovsk, 1972. *Arkhivy Ukrainy*. Kyiv, 1973. № 3. S. 88.
2. Hvanin. *Radianska entsyklopediia istorii Ukrainy*. Kyiv, 1969. T. 1. S. 406.
3. Hvanini Oleksandr. Khronika yevropeiskoi Sarmatii. Uporiadkuvannya ta pereklad z polskoi o. Yuriia Mytsyka. Kyiv : Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademii», 2007. 1006 s.
4. Golenishchev-Kutuzov I. N. Ital'yanskoe Vozrozhdenie i slavyanskoe literatury XV–XVII vekov. Moskva, 1963. 415 s.
5. Dyachok O. A. Analiz rukopisnykh perevodov «Khroniki Evropeyskoy Sarmatii» na russkiy i ukraiński yazyki. *Issledovaniya po arkheografii i istochnikovedeniyu otechestvennoy istorii XVI–XX vv.: Mezhevuz. sb. nauch. tr.* Dnepropetrovsk, 1990. S. 19–31.
6. Dyachok O. O. «Khronika Yevropeiskoi Sarmatii» Alessandro Hvanini yak dzherelo z istorii Ukrainy XV–XVI st. Dys. ... kand. ist. nauk. Dnipropetrovsk, 1992. 313 s.
7. Dyachok O. O. Arkheohrafiia vydan tvorcu A. Gvanini ta frahmentiv z noho. *Dnipropetrovskiy istoriko-arkheohrafichnyi zbirnyk*. Dnipropetrovsk : Heneza, 2001. Vyp. 2. S. 302–316.
8. Dyachok O. O. Istoriografia tvorchosti Oleksandra Hvanini. *Problemy istoriografii ta dzhereloznavstva istorii Ukrainy: Mizhevuz. zb. nauk. prats.* Dnipropetrovsk, 1991. S. 27–33.
9. Dyachok O. O. Problema avtorstva «Opysu Yevropeiskoi Sarmatii» v istoriografii. *Osiahnennia istorii: Zbirnyk nauk. prats na poshanu prof. Mykoly Pavlovycha Kovalskoho z nahody 70-richchia*. Ostroh; Niu-York, 1999. S. 251–262.

⁵ Слід відзначити, що ця монографія була перевидана у середині минулого десятиліття: Ulewicz T, Bałuk-Ulewiczowa T. Sarmacja. Studium z problematyki słowiańskiej XV i XVI w. Kraków, 2006. 268 s.

10. Dyachok O. O. Sarmatska teoriia u polskykh ta ukraïnskykh istorychnykh tvorakh (istoriohrafichnyi aspekt). *Skhidnyi svit*. 2012. № 1. S. 70–75.
11. Dyachok O. O. Khronist Alessandro Gvanini. *Ukraïnskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk*. Kyiv; Niu-York : Vyd-vo M. P. Kots, 2004. Vyp. 8–9. S. 299–321.
12. Isichenko Yu. A. Kyievo-Pecherskyi Pateryk u literaturnomu protsesi kintsia XVI – pochatku XVIII st. na Ukraïni. Kyiv : Nauk. dumka, 1990. 180 s.
13. Koval'skiy N. P. Zapiski sovremennikov kak istochnik po istorii Ukrainy vtoroy poloviny XVI stoletiya. *Nekotorye problemy sotsial'no-ekonomicheskogo razvitiya USSR: Tematicheskii sbornik statey professorsko-prepodavatel'skogo sostava kafedry istorii SSSR i USSR*. Dnepropetrovsk, 1971. Vyp. 2. S. 116–146.
14. Koval'skiy N. P. Izvestiya po istorii i geografii Ukrainy XVI veka v «Khronike Sarmatii Evropeyskoy» Aleksandra Gvan'ini. *Nekotorye problemy otechestvennoy istoriografii i istochnikovedeniya: Sbornik nauchnykh statey*. Dnepropetrovsk, 1972. S. 107–128.
15. Koval'skiy N. P. Istochniki po istorii Ukrainy XVI – pervoy poloviny XVII v. Dissertatsiya ... doktora istoricheskikh nauk, Dnepropetrovsk, 1984. (Rukopis').
16. Koval'skiy N. P. Istochniki po istorii Ukrainy XVI – pervoy poloviny XVII v. Avtoreferat dissertatsii ... doktora istoricheskikh nauk. Moskva, 1984. 35 s.
17. Koval'skiy N. P. Istochniki po sotsial'no-ekonomicheskoy istorii Ukrainy XVI – pervoy poloviny XVII veka: Struktura istochnikovoy bazy: Uchebnoe posobie. Dnepropetrovsk, 1982. 92 s.
18. Koval'skiy N. P. Istochnikovedeniya istorii Ukrainy XVI – pervoy poloviny XVII veka. Dnepropetrovsk, 1978. Ch. 3 Kharakteristika publikatsiy istochnikov na inostrannykh yazykakh: Uchebnoe posobie. 96 s.
19. Koval'skiy N. P. Istochnikovedeniya istorii Ukrainy XVI – pervoy poloviny XVII veka. Dnepropetrovsk, 1978. Ch. 4 Obzor osnovnykh otechestvennykh sobraniy arkhivnykh istochnikov: Uchebnoe posobie. 110 s.
20. Koval'skiy N. P. Svedeniya ob Ukraine XVI veka v «Kosmografii» Andre Teve (1575 g.). *Nekotorye voprosy sotsial'no-ekonomicheskoy i politicheskoy istorii Ukraïnskoy SSR: Sbornik nauchnykh statey*. Dnepropetrovsk, 1973 Vyp. 4. S. 168–180.
21. Koval'skiy N. P., Mytsyk Yu. A. Ukraïnskie letopisi. *Voprosy istorii*. Moskva, 1985. № 10. S. 81–94.
22. Koval'skiy M. P. Hvanini. *Ukraïnska radianska entsyklopediia*. 2-e vydannia. Kyiv, 1978. T. 2. S. 493.
23. Melnyk O. V. Naukova, osvitianska ta hromadska diialnist Mykoly Koval'skoho (1929–2006). Dys. ... kand. ist. nauk. Ostroh, 2017. 305 s.
24. Metodicheskie ukazaniya i materialy k spetskursu «Istochnikovedeniya istorii Ukrainy XVI – pervoy poloviny XVII v.». Dnepropetrovsk, 1980. Ch. 1 Istoriograficheskii obzor. Sostavitel' N. P. Koval'skiy. 52 s.
25. Prokhorenkov I. A. Zagadka soavtora «Khroniki evropeyskoy Sarmatii» Aleksandra Gvan'ini (po povodu knigi Mikhala Kurana «Marcin Paszkowski – poeta okolicznościowy i moralista z pierwszej połowy XVII wieku»). *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. Sankt-Peterbur, 2014. № 1. S. 193–205.
26. Rogov A. I. Russko-pol'skie kul'turnye svyazi v epokhu Vozrozhdeniya (Strykovskiy i ego Khronika). Moskva : Nauka, 1966. 311 s.
27. Decyk-Zięba W. Przyczynek do dziejów polsko-wschodniosłowiańskich kontaktów językowych (wyrazy ruskie w Kronice W. X. Moskiewskiego Aleksandra Gwagnina, 1611). *Poradnik językowy*. Warszawa, 2013. Nr 3 (702), S. 17–35.
28. Diaczok O. Badania nad życiem i twórczością kronikarza Aleksandra Gwagnina – polska, rosyjska i ukraińska historiografia do połowy XX wieku. *Wschodni rocznik humanistyczny*. Lublin; Radzyń Podlaski, 2012. T. VIII. S. 163–183.
29. Grzybowski S. Henryk Walezy. 2-e wyd. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1985. 242 s.
30. Kuran M. Kronika Aleksandra Gwagnina jako kompendium wiedzy historycznej i geograficznej. *Wschodni rocznik humanistyczny (2010–2011)*. Lublin; Radzyń Podlaski, 2011. T. VII. S. 41–55.
31. Kuran M. Marcin Paszkowski – poeta okolicznościowy i moralista z pierwszej połowy XVII wieku. Łódź, 2012. 664 s.
32. Kuran M. Obraz tatarszczyzny w «Kronice Sarmacji europejskiej» Aleksandra Gwagnina i w «Dziejach tureckich» Marcina Paszkowskiego. *Wschód muzułmański w literaturze polskiej. Idee i obrazy (Studia tatarskie. Seria 5)*. Białystok, 2016. S. 41–65.
33. Kuran M. Spór o autorstwo Sarmatiae Europae descriptio a działalność translatorska Marcina Paszkowskiego. *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Litteraria Polonica*. 2011. T. 14. Nr 2. S. 9–23.
34. Paszyński W. Sarmaci i uczeni. Spór o pochodzeniu Polaków w historiografii doby staropolskiej. [Kraków], 2016. 280 s.
35. Stasiak A. M. [Recenzja na:] ZBYŚLAW WOJTKOWIAK, Aleksander Gwagnin i Maciej Strykowski dwaj autorzy jednego dzieła, Poznań: Nauka i Innowacje 2015, ss. 343. *Roczniki humanistyczne*. 2016. Vol. 64. Nr. 2. S. 130–132.
36. Ulewicz T. Sarmacja. Studium z problematyki słowiańskiej XV i XVI w. Kraków, 1950. 212 s.
37. Wojtkowiak Z. Aleksander Gwagnin i Maciej Strykowski – dwaj autorzy jednego dzieła. Poznań, 2014. 343 s.

Отримано: 27.05.2019 р.

Прорецензовано: 18.06.2019 р.

Прийнято до друку: 10.07.2019 р.

e-mail: cerkas@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-28-88-96

Атаманенко В. Проблеми класифікації документальних джерел XVI – першої половини XVII ст. у науковій спадщині М.П. Ковальського. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. Вип. 28. С. 88–96.

УДК 930.1(477)

Віктор Атаманенко

ПРОБЛЕМИ КЛАСИФІКАЦІЇ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ М.П. КОВАЛЬСЬКОГО

У статті розглянуто розгляд відомим українським істориком та джерелознавцем М.П. Ковальським кола проблем, пов'язаних з методологічними та прикладними аспектами проведення типології та класифікації документальних джерел з історії ранньомодерної України. Дослідження здійснено на основі опрацювання монографічних праць, які публікувалися в кінці 70-х та на початку 80-х років минулого століття.

Ключові слова: М.П. Ковальський, історіографія джерелознавства, типологія, класифікація, документальні джерела.

Viktor Atamanenko

PROBLEMS OF THE CLASSIFICATION OF THE 16TH – EARLY 17TH CENTURIES DOCUMENTARY SOURCES IN THE SCIENTIFIC LEGACY OF THE M. KOVALSKY

Review of the problems of typology of historical sources has a long historiographical tradition, but the beginning of their scientific (in methodological, methodical and applied aspects) processing can be attributed to the 60-ies of the last century. Classification of documentary sources on the history of Ukraine in the 16th – the first half of the XVII century belongs to the famous Ukrainian source-critic Mykola Kovalsky. In his monographic publications on source studies, as well as in a number of articles, he reviewed various issues of the typology of historical sources. The scientist took the entire collection of written sources of different typological affiliations, as a basis for the characteristics of the source base. They have already been published by Ukrainian, Polish and Russian archeographers, as well as found in archival institutions of different countries and introduced into the scientific circulation by the scientist himself. He included documents of higher and local authorities, the chanceries of the Grand Duchy of Lithuania, the Polish kingdom and the Polish–Lithuanian Commonwealth, judicial and administrative institutions, etc.

The arrangement of such a significant number of historical sources could only have happened on the basis of various classification and systematic grounds. The researcher used them in their entirety and used expanded typology terminology.

Conclusions made by M. Kovalsky have not lost their scientific significance. Some of them are not fully assimilated by historical source criticism and require discussion by a wider range of specialists. Separate conclusions require clarification on a narrower range of sources at the level of species, subspecies, varieties, etc.

The attempt to highlight all such blocks in this article, can serve as an impulse to continue the discussion of a number of issues of historical sources in their classification aspect. This is especially true of the categorical apparatus of the historical-typological method and the hierarchy and the interrelations of various research activities.

Keywords: M. Kovalsky, historiography of the source studies, typology, classification, documentary sources.

Питання класифікації історичних джерел завжди посідали помітне місце в джерелознавчій проблематиці, починаючи з перших спроб наукового дослідження історії України. Але в усій сукупності історичного минулого вони й до сьогодні залишаються незавершеними та, відтак, завданням української (і не тільки) історичної науки. Існуючі українські посібники з джерелознавства структуровані або за типами (в яких найважливіші – письмові – поставлені на останньому місці та кожному з їх видів присвячено незначний обсяг), або на основі поєднання видового та хронологічного підходів. Вони є проявами усталеного в дидактичних працях підходу і цілком відповідають потребам різно-

бічного погляду на структуру джерел з історії України. Зрозуміло, що вони не можуть не відсилати читачів до ґрунтовніших, наукових, праць з джерелознавства чи проблемного, чи видового, в тому числі й узагальненого їх представлення. Для історії України XVI – першої половини XVII ст. такими є, безперечно, праці М.П. Ковальського. Не є таємницею, що найважливіші з них мали статус навчальних посібників, але були складовими ґрунтового монографічного дослідження, як цілком зрозумілим був вибір саме такої форми представлення результатів вивчення проблем джерелознавства XVI – першої половини XVII ст. М.П. Ковальським.

Такий подвійний характер праць не міг не відобразитися на викладі матеріалу, повторі окремих сюжетів, застосування різних підходів до проблеми класифікації джерел, а глобальність практично недослідженої проблематики – на широкому (хоча й критичному) використанні історіографічного доробку попередників. Скоріше за все, це, як і пов'язані з зазначеними чинниками окремі непослідовності та суперечливості, чудово розумів і сам М.П. Ковальський, даючи своїм учням теми досліджень, які стосувалися окремих категорій історичних джерел та проведення їх типології. Чи вдалося їм це зробити – питання риторичне. Видання монографічних праць М.П. Ковальським охопило тривалий час, протягом якого можна простежити відмінності у класифікації джерел XVI – першої половини XVII ст. залежно від предмета кожної з них.

Перш за все, варто зупинитися на термінологічному супроводі типології історичних джерел. Як відомо, в радянській історіографії при її проведенні використовувалися два поняття – «класифікація» та «систематизація», а застосовувалися вони для позначення операцій з різними критеріями. Такими були або суттєві, або несуттєві ознаки. Відповідно були відмінності у позначенні тим чи іншим терміном тієї чи іншої операції. У працях М.П. Ковальського використовувалася переважно категорія «класифікація», але наскрізної для всіх робіт чіткості побачити неможливо. Не в останню чергу це пояснювалося тією обставиною, що перші три книги засновувалися на характеристиці джерел, які були археографічно освоєні протягом тривалого часу та різними національними школами, що необхідно було враховувати при характеристиці документальних публікацій. Сам автор відзначав, що вважає доцільним та зручним проводити її не за видовим чи тематичним принципом, а за археографічними центрами та видавцями, але свідомий того, що такий підхід далекий від досконалості і що на наступному етапі варто застосувати тематичний підхід [2, с.9]. Як видно, окремий (найбільш доцільний) видовий підхід в якості окремого етапу не згадувався.

В ряді випадків М.П. Ковальський згадує родовий рівень класифікації щодо опублікованих у археографічних виданнях джерел. Цікавим тут видається виділення, окрім відомих документальних та оповідних, ще таких категорій (йдеться про публікації, а не джерела), як епістолярні та комбіновані [3, с. 9]. На сьогодні можна говорити про те, що цілий ряд джерел міг мати подвійну природу, якщо йдеться, наприклад, про листування офіційне та приватне. Останні здебільшого (якщо не завжди) мають нарративний характер, але відрізняються між собою за рівнем відображення та втілення дійсності. Офіційне листування не могло не виконувати функцій розпорядчих та звітних. Комбінованими (складними, складеними) варіантами окремих пам'яток можуть бути представлені чи не всі різновиди історичних джерел. Такими, наприклад, були вже найдавніші українські рукописні пам'ятки – літописи, які, будучи творами перш за все історичними, включали в себе акти, публіцистику, законодавство. Такими ж, якщо говорити про хронологію розглядуваної тут класифікації, могли інвентарні описи, люстрації, які могли містити в своєму складі тексти надань, привілеїв тощо. В даному випадку зовсім не йдеться про розширення кількості родів письмових джерел, а лише про можливість на основі висновків М.П. Ковальського уточнення класифікаційної схеми стосовно джерел XVI – першої половини XVII ст.

Критерії проведення типології застосовувалися відмінні. Це вже згаданий тематичний підхід (як синонім іноді вказувався зміст), за «видовими ознаками та формою записів» [2, с. 31], місце утворення джерел (центрально чи місцеві органи влади) [2, с. 37], важливість [2, с. 52], тематика та видові особливості [2, с. 64], оригінальність (оригінали та копії) [2, с. 67], зміст [2, с. 67], місце виникнення [3, 42], різновиди та зміст [1, с. 14], соціальні групи, яким документи видавалися [1, с. 19], спільністю походження [5, с. 7], походження та форма (актовий формуляр) [5, с. 41]. Часто використовувана вченим категорія «група» тотожна тематичним блокам, видовим ознакам, а поділ на групи доповнюється поняттями різновидам та поєднанням видового та тематичного підходів [2, с. 31, 39, 93]. Таким чином, можна говорити, що при проведенні групування (типології, класифікації) головним був тематичний/проблемний підхід.

Такий тематичний підхід застосовувався для характеристики вміщених до публікацій документів, при чому використовувався досить широкий набір загальників (документи, «привілеї», грамоти, комплекс, послання, акти, матеріали, епістолярні пам'ятники) [2, с. 16 – 17, 20 – 23]. Як видно, деякі з них несли видове навантаження. Тематичний підхід до групування джерел в усіх випадках носить обмежений характер через таку властивість джерел, як поліінформативність. А саме він регулярно присутній у працях М.П. Ковальського. Ця суперечливість, наприклад, проявилася при характеристиці структури «Архива Юго-Западной России» (АЮЗР), де автор вказав, що «за своєю тематикою документи, включені до АЮЗР, можуть бути об'єднані в кілька груп, які переважно були видані не компактно, а надруковані в розрізненому вигляді в різних частинах і томах АЮЗР» і висвітлюють наступні проблеми [2, с. 68]. Необмеженість проблемою тільки української адміністрації М.П. Ковальський вважав і відповідну частину АЮЗР, де висвітлюються такі проблеми, як розвиток міст, торгівлі, участь міщан у антифеодалних виступах, козацтво, стан оборони, призначення на місцеві уряди, пригнічення населення та ін. [2, с. 67 – 68].

При проведенні типології М.П. Ковальський використовував оригінальну термінологію, таким чином фіксуючи класифікаційні елементи окремих видів історичних джерел. Так, сукупність опублікованих «різних різновидів грамот і актів», виданих владами ВКЛ та Польщі, «угод, юридичних документів» він «грамоти» жалувани, підтверджувальні, окружні, вкладні, дарчі, купчі, праві, духовні, судні, поручні, роздільні, позикові, данні та ін., «привілеї», «листи», «посельство», «откази», «отписи», «справи», «вироки», «декрети», «заруки», «припоручення», «оповідання», статuti, конституції, універсали, едикти, ординації [2, с. 20, 93; 3, с. 11 – 12] тощо. Вони згодом починають супроводжуватися іншомовними (сучасними) варіантами [36 с. 26, 30]. Такий підхід був і залишається найбільш перспективним при проведенні типології джерел.

Видовий підхід найбільш послідовно було застосовано для характеристики таких видань, як «Русская историческая библиотека», «Акты Московского государства», «Документы Московского архива Министерства юстиции», «Памятники, издаваемые Киевской археографической комиссией» [2, с. 31, 39, 41 – 42, 52 – 53], але при розгляді документів окремих томів АЮЗР він дещо порушується. Тут виділяються такі «різновиди»: 1) інвентарі, 2) яскраві факти про... зі скарг, 3) донесення, оголошення та скарги, 4) документи зі свідченнями про утиски селян, 5) заставні, орендні записи..., 6) звістки зі скарг... [пор.: 2, с. 60 – 61 та 2, с. 63 – 66].

Подана на початку розгляду закордонних археографічних публікацій класифікація джерел більше відповідає видовому критерію Це законодавчі пам'ятки, сеймові постанови, щоденники сеймів, акти місцевих органів, міські книги, публічно-правові акти (до них тут віднесено люстрації, інвентарі та ін.), приватно-правові акти тощо [3, с. 9, 24]. Скоріше за все, в ряді випадку йшлося про видання джерел подібної видової належності. В подальшому вона також доповнювалася реалізацією того самого тематичного принципу [3, с. 15 – 19]. При характеристиці «найтривалішої» археографічної серії «Гродські та земські акти» («Akta grodzkie i ziemskie») М.П. Ковальський погодився з точкою зору І.П. Крип'якевича про вірцевість цього видання [3, с. 29 – 30]. Типологія тут починається також з окремих «груп серії», а продовжуються за документами чотирьох томів за тематичним принципом та, окремих випадках – за видовою належністю [3, с. 30 – 34].

Зазначивши існуючу в джерелознавчій літературі високу цінність документів родинних архівів, М.П. Ковальський подав свідчення про структуру та сам архів князів Сангушків та розділив опубліковані з нього документи всієї серії на дві великі частини за місцем виникнення (створені 1) урядовими органами та 2) в шляхетському середовищі – документи і листування) та провів для кожної класифікаційні операції (за групами томів). В першій він «об'єднав» документи знову-таки «за тематичною та видовою ознаками» у «щонайменше» шість груп [3, с. 42 – 45]. Така вказівка свідчить про розуміння автором прикладного (до дослідницької проблематики) характеру застосування тематичного критерію. Для другої групи було задекларовано і загалом послідовно втілено в життя видовий принцип. Тут у категорії «приватно-правові акти» було виділено види: купчі, дарчі, заставні, надавчі (пожалування), заповіти, угоди, скарги, маніфестації, протестації, а також записи про передачу сіл іншим власникам, акти та спори про селян. Нижче в даній групі згадано «майнові акти», серед яких «значний інтерес представляють свідчення про» поділ володінь [3, с. 45 – 46]. Традиційно, в ряді випадків подавалися короткі свідчення про зміст документів та номери їх у виданні. Використовувалися і надвидові поняття, як, наприклад, «фіскальні документи», до яких було віднесено квити та грамоти [3, с. 45].

Виділяються категорії опублікованих документальних джерел і в збірках матеріалів різної родової належності. Тут вказуються види офіційні звіти, привілеї, урядові документи з козацького питання, підтвердження маєткових надань та групи інструкції, реляції, листування урядовців [3, с. 57 – 59].

До характеристики долучалися також серійні видання, в яких необов'язково могли бути публікації джерел до історії України. Так, М.П. Ковальський вказує, що з 29 – томної «Бібліотеки ординації Красінських» два документи стосуються українських земель. Обидва вони, до течі, відносяться до описово-статистичних джерел. Це «інвентар острозьких духовних володінь 1571 р.» та люстрація Галицького староства 1566 р. [3, с. 27]. Крім того, розглядалися й публікації у «Волинському щорічнику» («Rocznik Wołyński», томи III та VII), де були опубліковані джерела, які стосувалися Острога [3, с. 28 – 29].

Як видно, при характеристиці археографічних видань М.П. Ковальський використовував різноманітні типологічні критерії. Метою, як здається було показати як стан введення до наукового обігу документальних джерел з історії України XVI – XVII ст., але й показати їх інформаційний потенціал з точки зору цілого ряду проблем конкретно-історичного характеру. Це знову підкреслює думку про те, в усій повноті дати джерелознавчу характеристику навряд чи можливо без розгляду чи бодай уваги до визначеної історичної проблеми чи й повністю на її прикладі.

Розгляду архівних зібрань джерел з історії України також була присвячена ціла низка згаданої серії монографічних праць М.П. Ковальського. Але початок такого підходу відбувся за п'ять років до цього, у праці, присвяченій джерелам про початковий етап книгодрукування на українських землях.

В присвяченій огляду основних вітчизняних зібрань документів книзі М.П. Ковальський відзначив можливі принципи її побудови: розглядати неопубліковані джерела або за проблематикою дослідження (за окремими питаннями) чи виходячи з фондоутворювачів. Перший, тематичний, якого досить послідовно в багатьох випадках дотримувався у вже розглянутих вище працях, він відкинув зразу, а другий вважав можливим при вивченні певних тем і питань [4, с. 8]. Таким чином, тут зауважено не тільки підходи до структури конкретного джерелознавчого дослідження, а й два існуючі в традиції і сучасності підходи до типології джерел (другий, іноді поєднуючись з видовим, представлений в багатьох дисертаційних дослідженнях та їх авторефератах). М.П. Ковальський обрав як найбільш раціональний принцип «групування» архівних джерел все-таки не за архівними установами, а за походженням, за фондоутворювачами, додавши, які знаходяться між собою в генетичному зв'язку. При цьому він зауважив і ті критерії, які при їх функціонуванні та діяльності привели до виникнення певних за своєю формою, видовим ознакам і іншим особливостям джерел [4, с. 8]. Тут же у вступній частині було згадано і вказано визначення такої категорії, як масові (та найбільш масові), до яких автор відніс книги судово-адміністративних установ різного рівня [4, с. 9]. Відтак, характеристиці підлягали не тільки документи, а їх зібрання. Віднесення до масових джерел приказної документації та матеріалів Метрики, для яких було зазначене спеціальне дослідження, М.П. Ковальський не розглядав. Переходячи до розгляду шляхів архівної евристики, М.П. Ковальський погодився з думкою Л. Шепелева про поділ фондів на основні та ті, які лише частково відносяться до досліджуваної теми [4, с. 13].

Характеристика документів судово-адміністративних установ починається з характеристики їх різновидів, а їх книги поділяються на чистові (індукти) та чорнові (мануали). Поділ гродських книг на книги записів, реляцій та повноважень, як це робили польські археографи, М.П. Ковальський вважав недосконалою, оскільки не враховує розмаїття актів та форм актових книг [4, с. 32 -33]. Відтак, автор запропонував таку класифікацію гродських і земських книг за видами та різновидностями, враховуючи їх форму, походження, зміст та призначення на п'ять великих груп (видів): первинні записи або протоколи, чистові записи або індикти, зв'язки рукописів або фасцикули копій індукованих чи неіндукованих книг, реєстри справ, предметно-іменні і інші покажчики чи індекси вміщених у книгах актів, де останні два мали допоміжний характер. Нижче до книг допоміжного характеру було додано сумаріуші (сумарії) чи заголовки актів – реєстри судово-адміністративних справ, грамот, привілеїв та ін. [4, с. 33]. Важливим тут є застосування до гродських документів категорії «акти» та «актові записи» [4, с. 32 – 33], оскільки не всі вони такими були. Ще одне зміщення помітно при виділенні різновидів актів з книг протоколів та індиктів: книги записів публічно-правових і приватно-правових актів та судових актів. Перші поділялися на:

книги інскрипцій, до яких вносилися різні контракти про нерухомість і серед яких розрізняються за змістом особливі різновиди актів: *donationum* (дарчі, жалувані), *recognitionum* (свідчення, зізнання, повідомлення), *resignationum* (продажні записи, передачі);

книги реляцій (донесення, повідомлення, виклади справ), до яких вносилися записи незалежно від змісту та форми, в тому числі облятовані документи;

книги облят, маніфестацій, протоколи повноважень, протоколи присяг велися не в усіх установах, а лише в окремих на території Галичини [4, с. 34 – 35].

Другі (судові акти) представлені протоколами судових справ та слідств у карних справах (акти інквізицій), книгами судових рішень (декретів) та реєстрами справ [4, с. 35].

Існували випадки, коли до складу однієї книги включалися кілька різновидів актів. В ході функціонування гродських та земських установ утворилися особливі книги скарг, розглядів дрібних судових справ – книги кверелей [4, с. 35].

Вся значна сукупність «актових записів» за формою може бути об'єднана в такі групи, як судові рішення-декрети, свідчення та звіти-реляції, приватно-правові акти, протести, скарги та маніфестації, публічно-правові акти. В окремих випадках М.П. Ковальський до вказаних категорій додавав назви різновидів джерел – заповіти, купчі, продажні, мінові (приватно-правові акти), королівські і великокнязівські грамоти, привілеї, сеймові конституції, ухвали сеймиків, універсали, люстрації, розписи податків (публічно-правові акти) [4, с. 35 – 36].

Поряд із матеріалами гродських та земських установ, М.П. Ковальський виділив як окрему групу (особливо велику) судово-адміністративних книг міст. Їх характеристику та виділення видів (сукупно шести стосовно книг) було подано на прикладі м. Львів [4, с. 36 – 37].

Як особливий «різновид та одночасно форму» джерельної інформації про зміст актових записів актових книг було виділено поряд з сумаріушами ще видимусів. Критерієм для їх класифікації М.П. Ковальський обрав форму (на першому рівні, поділ на групи) та походження (на другому рівні, поділ на різновиди) [4, с. 58]. До великих груп було включено виписи з різних установ в зібранні Оссолінського та сумаріуші з зібрання Радзимінського. До різновидів відносилися конкретні гродські та земські установи [4, с. 58].

Завершується розгляд документів судово-адміністративних установ виділенням п'яти різновидів на основі походження та форми. Такими були:

акти державної влади: королівські та великокнязівські «листи» – грамоти, маніфести, декрети, мандати, глейти, надання світським та духовним феодалам на земельні володіння, адміністративні, судові, військові посади, привілеї шляхті та магнатам, феодалам окремих земель, містам на самоврядування, купцям на безмитну торгівлю, призначення збирачів податків, митників та ін.;

документи шляхетських станово-представницьких органів – сеймів та місцевих сеймиків: сеймові конституції та універсали, постанови (ляуди) сеймиків та ін.;

офіційні урядові документи обліку нерухомого майна та його контролю, державних податків: ревізії та люстрації староств, замків, державних і приватних володінь, податкові і поборові реєстри, тарифи подимного і інших податків, свідчення про розміри сплачених податків і списки їх платників;

приватно-правові акти, в тому числі про феодалну власність і господарство, майнові акти, акти продажу – купівлі, купчі, володільчі («крепости»), дарчі, орендні контракти, «посесії», заповіти – тестаменти, дарчі, заставні акти («застави»), підтвердження про сплату податків, повернення позичених грошей («квити», «зиски»), заставні записи («застав», «заклад»), купчі кріпості, надання повноважень, мінові акти, присяги, апеляції, заяви («реляції»), протестації і скарги на магнатів і шляхту за їх зловживання владою, беззаконні дії, посилення експлуатації, грабунки майна, їх взаємні наїзди тощо;

судові розгляди, рішення та приговори [4, с. 68 – 69].

На прикладі даного фрагменту видно, що застосовуються не завжди узгоджені між собою критерії. Видові ознаки можуть супроводжуватися елементами тематичного. Деякі різновиди можуть бути віднесені до кількох груп. Досить заширокою виглядає різновид «приватно-правові акти». М.П. Ковальський широко використовував оригінальну термінологію. Присутня вона і тут, в тому числі й у вигляді словника найуживаніших термінів [4, с. 69 – 71]. Але в поданому вище фрагменті класифікації також зустрічаються оригінальні назви, які не відносяться до української традиції.

На час написання своїх джерелознавчих монографій М.П. Ковальський був одним з кращих знавців Литовської метрики в СРСР, але в одній з них приділив цьому «ціннішому та компактному унікально-

му зібрань документальних джерел» [1, с. 5] не так і багато місця. Проведена тут типологія метричних документів виглядає стрункою та кількарівневою. З цієї точки зору, важливим є об'єднання з нею в одному тексті приказної документації. Таким чином, наголошувалося на належності до діяльності вищих державних органів влади. І тут М.П. Ковальський широко використовує оригінальну термінологію [1, с. 14 – 15]. Як цікавий підхід можна розглядати ту обставину, що форми записів (всього 20; листи, підтвердження, конфірмації, привілеї тощо) було об'єднано в чотири групи.

Як у попередньому випадку, так і в подальшому при характеристиці Метрики М.П. Ковальський послуговувався відбором для цього окремих книг. Підставою цього цілком логічно вказувалися значний обсяг документів та частка «українських» матеріалів [1, с. 15]. І тут також поєднувалися видовий та тематичний принципи («розглянемо зміст основних видів актів та їх різновидів») [1, с. 15]. Увагу автор приділив одному з найбільш поширених «видів записів» з восьми книг Метрики, «листам»-грамотам. За змістом серед них він виділяє такі різновиди, як «листи»-наказипредставникам місцевої адміністрації з внутріполітичних та військових питань, «листи»-розпорядження до місцевої адміністрації з господарських та фінансових питань, «листи» про надання земельних маєтків та селян феодалам, «листи» з дозволом організувати ярмарки та торги, відкривати корчми, «листи»-дозволи на безмитну торгівлю, «листи», які представляли собою майнові угоди між феодалами, «листи» про взаємовідносини між світськими та духовними феодалами. Поза цими сімома різновидами зазначаються як окремих різновид «листів» «лист продажний», а далі «привілеї» як досить поширений вид записів. «Привілеї» мають багато спільного з «листами», але відрізняються тим, що не містять розпоряджень, наказів та інших норм подібного імперативного характеру. Настільки ж поширеними, як і попередні види актових записів, були «потверження» («подтверждения») – підтверджувальні грамоти. Залежно від того, представникам якої соціальної групи вони видавалися, ці «грамоти» можуть бути розділені на групи: підтвердження шляхті, міщанам, духовенству [1, с. 15 – 20].

До цих видів записів близькими, на думку М.П. Ковальського, були близькими ті, в яких фіксувалися факти пред'явлення документів в канцелярію для засвідчення в певних правах та привілеях. Заголовки таких актів мали особливу форму. Особливі форми записів привілеїв складали «выписане привилею», «видимуси». Близькими до жалуваних та підтверджувальних грамот були «признания» – офіційні фіксовані надання прав і повноважень. «Визнанням» називалося засвідчення оригінальності документів особою, від імені якої він укладався. Далі автор зупиняється на таких джерелах, як зібрання, оповідання, угода, квитанція чи лічба. Хоча серед книг Метрики були спеціальні судові, але і в книгах записів зафіксувалися спірні судові справи [1, с. 20 – 22].

Книги судних справ були чи не найбільшою частиною Метрики. Тут М.П. Ковальський притримується класифікації С. Пташицького, але її загальний (книжний) характер він доповнює характеристикою «форм (чи видів записів)» таких, як «справа», «обложено», «предложено», «припоминане», «оповеданье», «вызнанье», «вырок» та ін. [1, с. 23 – 26].

Книги публічних справ є порівняно незначною. До них вносилися сеймові чи конфедератські рішення, постанови, переліки виставлених на військову службу і на публічні роботи людей, посольства тощо. Як і в книгах записів, тут можна знайти й копії великокнязівських та королівських грамот, привілеї на маєтки і ін. [1, с. 27].

«Останнім компактним відділом» книг Метрики з історії України є книги переписів. Він має особливу цінність, як і взагалі люстраційні документи. До історії України з 22 книг з досліджуваного періоду стосуються тільки дві – за 1545 та 1552 рр. [1, с. 27]. Тут М.П. Ковальський значну увагу приділяє показу інформаційних можливостей пописів замків.

Характеристику джерел з польських архівів М.П. Ковальський продовжує характеризувати та групувати («складають такі групи») за фондоутворювачами. За цією ознакою він виділяє документи вищих урядових законодавчих органів, акти гродських і земських судів, родинні архіви, колекції документів [8, с. 7]. Групи документів Коронної метрики автор виділяє на основі напрацювань польських дослідників. Такими є книги записів, книги посольств, книги з печатками, Мазовецька метрика, книги асесорського суду, книги референдарського суду, копії Литовської метрики, люстрації. Вони рядом груп тотожні документам Литовської метрики. Тут згадується як окрема частина Коронної метрики Руська чи Волинська метрика як спеціально виділена група книг; іноді вона називається коронними книгами Литовської метрики [8, с. 8, 16]. Приводячи групування С.К. Ганкевича (15 груп), М.П. Ковальський додає, що «є ще й інша безліч/значна кількість (множество) різновидів записів у цій групі книг метрики» [8, с. 17].

При характеристиці люстраційних книг М.П. Ковальський звернув увагу на складний характер однієї з них. В ній містилися документи різних років та різних воєводств. Вище вже відзначалася потреба виділення таких, комплексних, складаних, джерел при проведенні типологічних операцій.

Своєрідним підсумком більшості праць стала книга, присвячена структурі джерельної бази. При виділенні основних груп (об'єднаних спільністю походження) документальних джерел М.П. Ковальський знову поєднав різні підходи. Так було виділено групи джерел законодавчих, сеймові конституції, документи канцелярії ВКЛ, документи російських виконавчих органів, документи сеймиків, діловодча документація та актові записи судово-адміністративних установ, документи братств [5, с. 7].

Підсумовуючи вагу Метрики, М.П. Ковальський використав поняття «значимість для вивчення загальнодержавних питань» для книг публічних справ, «найбільш обширні свідчення з соціально-економічної історії» для книг записів, «надзвичайно важливі» як джерело люстрації [5, с. 15 – 17]. При класифікації документів Коронної метрики видовий принцип витримувався більш послідовно. Вона тут представлена такими групами, як привілеї, королівські мандати і універсали, приватно-правові акти, сеймові ухвали, поборові реєстри і документи люстрацій та ревізій, документи зовнішньополітичних відносин [5, с. 21]. Було проведено також групування (за змістом) сеймових конституцій. Розміщена вона була після характеристики Статутів ВКЛ, що цілком логічно і засновувалася на тематичному принципі [5, с. 30 – 31]. Ухвали суттєво доповнюються в інформативному плані сеймовими діаріушами, які на відміну від перших, нормативного характеру, склалися переважно приватними особами і не мали офіційного значення [5, с. 33]. З сеймових документів було виділено постанови (лауди), інструкції послам [5, с. 34]. Такий же видовий принцип було втілено і при виділенні різновидів документів судово-адміністративних установ на основі походження та форми (актового формуляру): публічно-правові акти, документи ревізій, приватно-правові акти (до яких віднесено в т.ч. інвентарні описи, фінансові документи, юраменти), що не охоплює всієї різноманітності цих документів [5, с. 41]. Як додаток до праці було включено термінологічний словник лексики судово-адміністративних установ, значно ширший, ніж при характеристиці архівних зібрань [5, с. 81 – 90].

Три праці М.П. Ковальського стосуються ряду проблем джерельної бази конкретних досліджень – книгодрукування, актів про міста та українсько-російських зв'язків. Порівняно з попередніми, вони мають певні особливості та розширені підходи, але також поєднують видовий та тематичний підходи. В усіх випадках проведення класифікації за різними критеріями супроводжувалося ширшими чи вузькими елементами інформативної характеристики окремих джерел.

З типологією джерел пов'язане поняття джерельної бази хоча б тому, що поділяє сукупність джерел на категорії початкова, реальна, актуалізована, потенційна сума історичних джерел. Можливо, вперше використав його М.П. Ковальський для встановлення комплексу джерел за установами та інституціями (фондоутворювачами) при характеристиці видань Київської археографічної комісії [2, с. 51, 62].

Чи не найпослідовніше видовий принцип класифікації було застосовано щодо джерел до історії міст. Це в наближеному вигляді видно вже на прикладі характеристики АЮЗР, де виділяються «жалувані та підтверджувальні грамоти» 1) на магдебурзьке право, організацію торгівлі, 2) на надання міського статусу, 3) про ремісників та цехи, 4) про міську адміністрацію експлуатацію, привілеї шляхти в містах, при чому за критерій визначено зміст документів чи за видовою ознакою – грамоти, жалувані грамоти, «листи», реєстри, декрети, рішення («вироки») [2, с. 67, 68]. У дещо видозміненому вигляді вона виглядала так: привілеї на ярмарки, торги, вибирання мит, цехові привілеї, локаційні грамоти, листи про надання магдебурзького права [5, с. 17]. При характеристиці цехових документів, стан збереженості яких не можна вважати задовільним, було виділено акти про внутрішню організацію, фінансові документи, цехові постанови, угоди та заяви [5, с. 47]. Було виділено групи джерел з історії Луцького (різновиди) та Львівського братств (види та різновиди) [5, с. 48].

Можна говорити про те, що М.П. Ковальський виділяв в один класифікаційний блок джерела описово-статистичного характеру. При цьому він цілком справедливо наголошував на характері інформації таких джерел. Остання стосувалася обороноздатності, складу населення, його повинностей, характеристик приписаних до міст сіл тощо [2, с. 34]. Для цієї категорії джерел використовувалися терміни: описи (інвентарі), інвентарі, інвентарні описи, описи замків, 1545 – перша ревізія, інвентарі чи описи замків, реєстри сіл, дворів і ін., акти ревізії [2, с. 31, 34, 60 та ін.].

Цікавим і цілком виправданим є підхід М.П. Ковальського до територіальних (точніше, етнічних, національних) меж джерельної бази історії України. Так, при характеристиці видань Віленської археографічної комісії він розглянув холмські джерела [2, с. 95], але не відносить до українських підляські джерела [1, с. 23]. Здається доцільним, що ці межі можна розширювати і на прикладі Волині, і Київщини, і Галичини. Доречною є відмова від характеристики джерел, які хоч і відносяться до історії України (і не тільки) та при вказівці на їх розташування в публікаціях, але видавцями взято з чеських архівів [3, с. 46 – 47]. Адже їх характеристика вимагала спеціального вивчення структури джерельної бази ранньомодерної Чехії.

Ним була запропонована (та частково реалізована) так звана “стадіальна” модель характеристики джерельної бази, згідно з якою на першому етапі здійснюється розгляд на видовому рівні, що дає змогу “чіткіше визначити коло джерел в їх типологічній багатоманітності”, після чого виділяються сукупності джерел з окремих проблем – “проблемно-тематичний принцип групування та систематизації” [5, с. 6].

Для розгляду в даному матеріалі використано тільки монографічні праці М.П. Ковальського, хоча різні аспекти типології джерел з історії України піднімалися вченими і в подальшому. Як видно, він застосовував цілий набір типологізаційної термінології. Пов’язана вона була з кількома моментами. Перше, це – співвідношення таких понять, як класифікація та систематизація. Під останньою малося на увазі, скоріше за все, впорядкування сукупності джерел (наприклад, аналіз та систематизація свідчень, систематизовані зібрання уставів, виходячи з різновидів та змісту проведена систематизація актових записів [1, с. 14; 2, с. 59; 3, с. 11]). Одно корінним з нею був застосований при визначенні структури джерельної бази термін «система». Все це поряд з такими поняттями, як «група», «вид», «різновид» вимагає, очевидно певних уточнень. Здається, необхідно чіткіше ієрархізувати всі ці поняття як такими, що вже є прийнятими в джерелознавстві і використовуються (хоча й неузгоджено) при проведенні типолого-видової класифікація та типології історичних джерел.

У випадку історіографічного підсумування напрацювань того чи іншого історика важливим (якщо не більше) є визначення перспектив його доробку для подальшого вивчення проблеми. У випадку з працями М.П. Ковальського це тим більш доречно, що проблеми типології джерел з історії України XVI – XVII ст. він в подальшому уточнював та доповнював, а також під його безпосереднім та ретельним керівництвом розглядали його учні на прикладі окремих категорій джерел та конкретно-історичної проблематики. На увагу потребує розгляд вже згаданого питання стосовно родового рівня письмових джерел. Можливо, варто внести корективи до рівнів застосування історико-типологічного методу загалом, доповнивши та ієрархізувавши їх за схемою «групування – класифікація – систематизація», де б відобразилися проблемний (за несуттєвими ознаками), власне видовий (за суттєвими характеристиками) та історико-системний підходи.

Список використаних джерел та літератури:

1. Ковальський Н.П. Источники по истории Украины XVI – первой половины XVII в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА. Днепропетровск, 1979. 73 с.
2. Ковальський Н.П. Источниковедение и археография истории Украины XVI – первой половины XVII в. Ч. 2. Анализ дореволюционных отечественных публикаций источников. Ч. 2. Днепропетровск, 1978. 114 с.
3. Ковальський Н.П. Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII в. Ч. 3. Характеристика публикаций источников на иностранных языках. Днепропетровск, 1978. 95 с.
4. Ковальський Н.П. Источниковедение истории XVI – первой половины XVII в. Ч.4. Обзор основных отечественных собраний архивных источников. Днепропетровск, 1979. 109 с.
5. Ковальський Н.П. Источники по социально-экономической истории Украины XVI – первой половины XVII века. Днепропетровск, 1982. 92 с.
6. Ковальський Н.П. Источниковедение социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVII в.): Акты о городах Днепропетровск, 1983. 70 с.
7. Ковальський Н.П. Источниковедение истории украинско-русских связей (XVI – первая половина XVII в.). Днепропетровск, 1985. 64 с.
8. Ковальський Н.П., Мыщук Ю.А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI – XVII вв. Днепропетровск, 1984. 84 с.

REFERENCES

- Koval'skij N.P. Istochniki po istorii Ukrainy XVI – pervoj poloviny XVII v Litovskoj metrike i fondah prikazov CGADA. Dnepropetrovsk, 1979. 73 s.
- Koval'skij N.P. Istochnikovedenie i arheografija istorii Ukrainy XVI – pervoj poloviny XVII v. Ch. 2. Analiz dorevoljucionnyh otechestvennyh publikacij istochnikov. Ch. 2. Dnepropetrovsk, 1978. 114 s.

Koval'skij N.P. Istochnikovedenie istorii Ukrainy XVI – pervoj poloviny XVII v. Ch. 3. Harakteristika publikacij istochnikov na inostrannyh jazykah. Dnepropetrovsk, 1978. 95 s.

Koval'skij N.P. Istochnikovedenie istorii XVI – pervoj poloviny XVII v. Ch.4. Obzor osnovnyh otechestvennyh sobranij arhivnyh istochnikov. Dnepropetrovsk, 1979. 109 s.

Koval'skij N.P. Istochniki po social'no-jekonomicheskoj istorii Ukrainy XVI – pervoj poloviny XVII veka. Dnepropetrovsk, 1982. 92 s.

Koval'skij N.P. Istochnikovedenie social'no-jekonomicheskoj istorii Ukrainy (XVI – pervaja polovina XVII v.): Akty o gorodah Dnepropetrovsk, 1983. 70 s.

Koval'skij N.P. Istochnikovedenie istorii ukrainsko-russkih svjazej (XVI – pervaja polovina XVII v.). Dnepropetrovsk, 1985. 64 s.

Koval'skij N.P., Mycyk Ju.A. Analiz arhivnyh istochnikov po istorii Ukrainy XVI – XVII vv. Dnepropetrovsk, 1984. 84 s.

Отримано: 03.06.2019 р.

Прорецензовано: 12.06.2019 р.

Прийнято до друку: 10.07.2019 р.

e-mail: a.slisarenko@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-28-97-101

Слісаренко О. Полтавська битва в польській історіографії ХХ століття. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. Вип. 28. С. 97–101.

УДК 94(477.53)

Олександр Слісаренко**ПОЛТАВСЬКА БИТВА В ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ ХХ СТОЛІТТЯ**

У запропонованій статті на основі порівняльно-хронологічного методу проаналізовано ряд монографічних досліджень, здійснених у ХХ столітті, найбільш відомих польських істориків ранньо-модерного часу, в яких вивчалися різноманітні аспекти Полтавської битви. Зроблено висновок про ступінь вивченості цієї битви польською історичною наукою та виявлено головні тенденції у висвітленні польськими істориками подій навколо Полтавської битви.

Ключові слова: польська історіографія, Велика Північна війна, Полтавська битва, Північна Ліга, українське козацтво.

Olexander Slisarenko**THE BATTLE OF POLTAVA
IN THE POLISH HISTORIOGRAPHY OF THE XX CENTURY**

In the present article on the basis of comparative chronological method and methods of quantitative analysis and content analysis a number of monographic studies carried out in the twentieth century, the most famous Polish historians of early modern times, which studied various aspects of the battle of Poltava. It is established that the Polish historiography of the twentieth century little studied this battle, because the Polish contingents participated in it in a very small number. They fought on the side of the Swedish king Charles XII. In a short period of real independence of Poland in 1918–1939, Polish historical science studied the events in the Polish theater of operations of the Great Northern war, and the events of 1709 in the Cossack Ukraine were given little attention. The only author, who mentioned the battle of Poltava in his monographs, was Y. Feldman.

In the second half of the XX century, the number of studies has increased significantly, but their quality, due to the political dependence of the Polish state from the USSR, has changed little. The author analyzed the works of P. Yasenitsa, Yu. Gerovsky, Vl. Sercik and V. Wimmer. The main trends in coverage of the events around the battle of Poltava by Polish historians are revealed. Polish historians made little use of both Russian and Swedish sources regarding the battle of Poltava. Their assessments remained traditional and repeated the official conclusions of Soviet historiography.

The conclusion is made about the great dependence of Polish historians on Russian and Soviet historiographies, mainly due to political circumstances.

Positive trends in the study of this battle in Polish historiography emerged only in the early years of the XXI century in generalization works of Z. Anusik, P. Krokosh and A. Andrushevich. However, a special study of the battle of Poltava we identified yet one article by P. Kroll. It has already submitted quite realistic figures and estimates of the events near Poltava in the summer of 1709, although some facts about the Russian army left in the previous interpretation.

Keywords: Polish historiography, the Great Northern war battle of Poltava, the Northern League, the Ukrainian Cossacks.

Постановка проблеми. Велика Північна війна 1700–1721 років займає особливе місце в історії Східної Європи та Балтії. Ця війна завершувала тривалий, майже півторастолітній етап протистояння в цьому регіоні Речі Посполитої та Швецького королівства. Велика Північна війна трактується у польській історіографії як третя Північна війна (по одній у XVI, XVII та XVIII століттях). Якщо в першій Північній війні участь Польщі була скоріше символічною, після другої війни країна вступила у смугу державно-політичної стагнації, то роки третьої війни знаменували собою тривалу, але невідворотну кризу. Якщо в другій половині XVI століття щойно утворена Річ Посполита виступала як безумовний гегемон східноєвропейського та балтійського регіону, то після Деулінського перемир'я 1618 року ситуація почала змінюватись в гірший для них бік. Повільно, але неухильно

Швеція тіснила Річ Посполиту спочатку з Лівонії (1629 р.), в роки так званої другої Північної війни (1655–1660) ледве не захопила всю польсько-литовську державу і фактично до Швеції переходить гегемонія в Балтійському регіоні. Погодитися з таким станом речей Річ Посполита не могла. У 1697 році такий шанс з'явився.

На трон Шведського королівства зійшов 15-літній Карл XII і сусідні країни вирішили, що утворився слушний момент для реваншу в Балтії. Ініціатором антишведської коаліції виступила Річ Посполита, на трон якої було того ж року обрано курфюрста Саксонії Фрідріха-Августа Веттіна, двоюрідного брата Карла XII по лінії матері [6, s. 33]. В польську історію він увійшов як Август II Сильний. До коаліції було залучено також і Данію, чий потужний флот повинен був нейтралізувати шведський, та Московську державу, з великою, але ще архаїчною армією. Останній в цій боротьбі відводилась другорядна роль, адже реформи в країні ще тільки починалися, вони проводилися царем хаотично, без чіткої програми. Логічно, що головною силою Північної Ліги повинна була бути Річ Посполита.

Такою вона й залишалась протягом перших шести років війни, коли її територія стала головним театром бойових дій. Тим не менше, головна битва цієї війни відбулась на полях України під валами Полтави. Після 1709 року Швеція вела лише оборонну війну, а лідерство у союзі перейшло до Москви і саме вона диктувала умови остаточного миру в Ніштадті 1721 р. Можливо, тому пізніша російська та шведська історіографії тяжіють до зображення Великої Північної війни від початку як протистояння саме Московії та Швеції.

Оскільки Річ Посполита (фактично – Польща) була третім за значенням учасником цієї війни було б важливим проаналізувати стан вивчення головної битви Великої Північної війни у історіографії Польщі.

Аналіз останніх досліджень. Наскільки відомо автору статті, в українській історіографії не проводилося аналізу стану вивчення Полтавської битви в польській історіографії. Лише в своїй нещодавній монографії автор запропонованої статті робив загальний огляд польської історіографії перебігу Великої Північної війни, не акцентуючи увагу саме на Полтавській битві [3].

Метою запропонованої публікації буде аналіз досягнень польської історіографії у вивченні Полтавської битви протягом ХХ століття, тобто з моменту відновлення незалежної польської держави. Як основний метод дослідження автор використав порівняльно-хронологічний у поєднанні з елементами кількісного та контент-аналізу. Автор статті дещо вийшов за ці хронологічні межі, аби прослідкувати тенденції, властиві польським історикам у вивченні цих подій, тим більше, що дослідження, опубліковані ними в перші роки ХХІ століття стали результатом тривалих попередніх наукових студій.

Виклад основного матеріалу. Країни Північної Ліги мали всі підстави сподіватися на успіх у війні зі Швецією. Вони переважали останню за кількістю населення приблизно в десять разів (25 млн. проти 2, 5 млн.), менш значною була перевага у фінансовій сфері, Швеція опинилась у дипломатичній ізоляції, оскільки в Європі ось-ось мала вибухнути війна за «іспанську спадщину» (на той момент найбільша колоніальна імперія).

Проте події війни перевернули всі розрахунки коаліціантів – шведський король виявив неабиякі стратегічні здібності та проявив себе як геніальний тактик на полях битв. Стрімким наступом Карл XII вивів з війни Данію (1700 р.), завдав поразки московській армії (1700 р.) та вибив саксонську армію за межі Балтії (1701р.). Надалі, після ряду перемог у 1702–1706 роках Карл вивів з боротьби Саксонію та паралізував як військову потугу Річ Посполиту. В країні тривала громадянська війна між прибічниками «саксонської партії» та прихильниками нового короля Станіслава Лещинського, союзника шведів.

Тепер провідна роль у війні перейшла до Московського царства, яке вміло скористалося тривалою паузою. Непохитна позиція Карла XII щодо дипломатичних переговорів з Петром I робила неминучим вирішальне зіткнення двох суперників. Закінчилося воно Полтавською битвою 27 (28 – за шведським календарем) червня 1709 року, нещасливою для шведів та їх українських спільників.

Полтавська битва мало вивчалась в історіографії Польщі. Основна мотивація польських істориків полягала в тому, що в цій битві не було представлено скільки-небудь чисельних польських контингентів [15, s. 346]. Як показав автор даної статті в одному з попередніх досліджень, в складі шведської армії був лише один підрозділ, де воювала значна кількість поляків – волоський полк на чолі з полковником К. Урбановичем [4]. Помітну роль в «московському поході» 1708–1709 рр. відіграв

також генерал С. Понятовський, особистий представник короля Станіслава при штаб-квартирі шведського короля. Брав він активну участь і в Полтавській битві та в подальших подіях.

Хоча польська історіографія має значні досягнення у вивченні подій Великої Північної війни, основну увагу польських дослідників було присвячено бойовим діям на території Речі Посполитої. Вже тоді польська держава опинилась в глибокій державно-політичній кризі, значно глибшій, ніж це було в роки другої Північної війни 1655–1660 рр. Після того, як шведи організували вибори короля Станіслава Лещинського, країна, фактично, розпалась на Варшавську та Сандомирську конфедерації. Перипетії цієї боротьби добре вивчено в працях істориків Юзефа Фельдмана [7, 8], Юзефа Геровського [2, 9] та Павела Ясениці [10]. І хоча спеціальні дослідження Ю. Фельдмана та Ю. Геровського розділяло три десятиліття, щодо цієї проблематики типологічно вони дуже подібні. У цих дослідженнях, зрозуміло, Полтавську битву згадано, але дуже побіжно.

Переважно, автори аналізували не її обставини та перебіг битви, а звертали увагу на політичне значення перемоги над шведами та вплив на відродження Північної Ліги (повернення на престол Августа II, відновлення у союзі Данії) та втягнення до неї королівства Пруссії [7, s. 312; 2, с. 65, 66]. Трохи детальніше пише про битву П. Ясениця [10, s. 105–108]. Втім, його матеріал дуже залежний від російських джерел, тому і обставини бою викладено відповідним чином. Польський історик повторює цифри шведських (9 тис. убитих) та московських (менше 5 тис.); цар героїчно вів себе на полі бою і в нього влучило три кулі, але врятували наперсний хрест, орчак сідла, також прострелено було капелюха; в бою царську армію підтримувало 72 гармати. Насправді, вже двадцять років у російській історіографії були відомі інші цифри: гармат у московитів було щонайменше 102; у царя влучила лише одна куля (у капелюх) тощо.

Ще одним напрямом досліджень було висвітлення подій Полтавської битви в рамках біографічних начерків. Якщо в російській історіографії часів панування марксистської методології не віталося вивчення персоналій, то в польській історіографії подібні дослідження мали місце. В 1970-ті роки відомим польським істориком Владіславом Серчиком було опубліковано біографію Петра I, де також була згадка про Полтавську битву [13]. В цілому джерельна база досліджень змінилась мало – головними з них були публікації документів «Письма и бумаги императора Петра Великого» та дані, наведені в працях Є. Тарле та Л. Бескровного, В. Шутого або більш ранніх (І. Голіков, М. Костомаров тощо).

Невдовзі В. Серчик видав спеціальну працю, присвячену Полтавській битві [14], яка залишається в польському історіописанні єдиною узагальнюючою працею щодо цієї події. Фактично ця монографія є стислим аналізом усієї Великої Північної війни, де власне Полтавській битві приділено лише 25 сторінок тексту (12 % об'єму монографії). Зате І. Мазепі присвячено самостійний розділ, мало не вдвічі більший від розділу про битву. Цікавою є позиція В. Серчика, коли він проводить паралель між переходом на бік Карла XII українського гетьмана та зрадою ліфляндця Й.-Р. Паткуля, що опинився в таборі супротивників шведського короля [14, s.59]. Автор даної статі не вбачає тут прямих аналогій, адже гетьман І. Мазепа був виборним очільником автономної Козацької України з титулом князя Священної Римської імперії. А значить, відповідно до умов Вестфальського миру мав право переіменувати протектора, який не виконував своїх зобов'язань. Паткуль же був звичайним підданим шведського короля, рядовим шляхтичем, який очолив незадоволених земельною «редукцією», та змушений тікати від королівських репресій до Речі Посполитої.

Викладаючи обставини Полтавського бою, В. Серчик все ще оперує традиційними цифрами: московська армія нараховувала 42,5 тис. бійців, а шведська, разом з запорожцями, мала 38 тис. вояків з них у бій було відправлено 24 батальйони піхоти, 22 полка кінноти та 4 гармати – усього 24–25 тис. чоловік [14, s.128]. Вказані цифри військових частин відповідають чисельності усієї армії Карла XII. Насправді ж, у бій вирушило 18 батальйонів піхоти та 12 полків кавалерії. Загальну чисельність шведів у битві дослідники обраховують у 16–17 тис. бійців, а всього армія короля разом з українськими контингентами мала 37 тис. [1, с. 66, 67]. Загальну чисельність же московського війська О. Васильєв обчислює у 60 тис. [1, с. 64, 65]. З них в бою прийняли участь 56–57 тис. чоловік. Прогресом відносно попередніх публікацій є те, що В. Серчик в питанні про кількість московської артилерії вже орієнтується на дані В. Колосова, тобто 102 гармати [14, s.125]. Крім того, польський історик підкреслює, що на негативний для шведів результат бою вплинуло важке поранення короля [14, s.128].

Однак, аналізуючи зав'язку бою, В. Серчик продовжує застосовувати неточну інформацію про

наявність у редуках лише двох батальйонів московського війська, а побіля них 17 полків кінноти з 13 гарматами [14, s.127]. Взагалі, цей російський міф настільки міцно вкоренився у польській історіографії, що навіть у відносно нещодавній роботі З. Анусика продовжують фігурувати аналогічні дані [6, s. 243]. Не оминув подібних хибних інтерпретацій і інший сучасний польський історик Анджей Андрусевич [5, s. 261]. Зазначимо, що у російській історіографії подібний недолік виправлено і сучасні автори (О. Беспалов, П. Кротов, О. Шкваров та інші) вказують реальні цифри гарнізону редутив у 12 батальйонів, тобто майже 5 тис. чоловік.

Також, оцінюючи втрати сторін, В. Серчик знову повертається до традиційних цифр, які походять з російської сторони – 9234 убитих та 2874 полонених шведи [14, s.133]. Також притримується польський історик офіційних російських даних про капітуляцію біля Переволочної. Хоча він правильно подає кількість частин О. Меншиков, що взяли участь у переслідуванні розбитої шведсько-української армії, але обраховує їх чисельність у 9 тис. вояків [14, s.136]. Лише в праці сучасного польського історика Павела Крокоша враховано дані нинішніх російських дослідників історії російської армії, що чисельність 2 гвардійських та 10 драгунських полків повинна була складати приблизно 14 тис. бійців, тобто, майже не поступалась чисельності залишків шведської армії [11, s. 222]. При цьому, слід пам'ятати, що серед 16 тис. шведів було щонайменше 5 тис. пораниених та хворих, про що, за звичай, умовчують навіть сучасні російські автори.

Слід вказати на ще одну незбагнену рису праць польських істориків – вони ігнорують український чинник у полтавських подіях. Практично у жодній з них не подано скільки-небудь конкретних цифр стосовно кількості запорожців та мазепинців під Полтавою, автори обмежуються загальними фразами, говорячи про переправу через Дніпро після бою [6, s. 274, 275], уникають деталей і в оцінці ролі козаків І. Скоропадського в полтавських подіях. Подібний факт можна інтерпретувати як прояв впливу російського історіописання, що теж намагається подати український чинник в Полтавській битві як абсолютно незначний.

Наостанок цікаво було б простежити, як вплинули дослідження ХХ століття на сучасні уявлення польських вчених щодо полтавської битви в умовах нової методології та нових геополітичних обставинах Східної Європи. Прикладом може бути стаття історика Пьотра Кролла, що вийшла друком 2009 року та присвячена порівняльним аспектам суто військової історії Великої Північної війни [12]. Зрушення в оцінці Полтавської битви помітні. Насамперед, автор застосовує більш виважені оцінки сил Карла XII. Кількість шведської армії він визначив у 22 тис. чоловік, а сили гетьмана І. Мазепи оцінив у «кілька тисяч» [12, с. 33]. П. Кролл вказує, що в бою шведи використали 16 тис. піхоти та кінноти з 4 гарматами. Згадує він і факт «серйозного поранення короля», що негативно вплинув на бойовий дух шведських солдат, які широко вірили в щасливу зірку свого короля [12, с. 33]. Достатньо реалістично оцінює П. Кролл втрати шведської сторони – 10 тис. забитих та полонених [12, с. 35].

Сили московських військ він традиційно рахує у 43 тис. вояків, при цьому зазначаючи, що кавалерії вони мали 23 полки (в працях його попередників фігурує цифра 17). Сили московської піхоти П. Кролл теж визначає традиційно у 42 батальйони, хоча навіть в працях російських авторів після 1989 року вказано, що в бою брало участь 59 батальйонів. Залишено традиційною і кількість московських гармат – понад 70 [12, с. 35].

Говорячи про причини невдачі шведів, польський історик покладає провину на фельдмаршала Рьоншилда, який не здійснив належного роз'яснення плану атаки начальникам колон шведської армії, а сам план бою був відомий лише чотирьом особам: королю, фельдмаршалу, статс-секретарю графу Піперу та полковнику Сігроту, який загинув на початку бою. Саме через це генерал Роос не збагнув, що наказ атакувати редути був лише елементом відволікання супротивника, і витратив сили на безглузді штурми цих укріплень. Ця версія явно враховує припущення багатьох шведських істориків, але не є єдиним поясненням ситуації. Не вдається П. Кролл до вивчення ролі українських козаків в подіях полтавської кампанії, але це вже традиційно для польської історіографії.

Висновок. В цілому польська історіографія невиважено мало уваги приділяла в минулому столітті вивченню Полтавської битви. Хоча польська історична наука перебувала під менш жорстким ідеологічним контролем в другій половині ХХ століття, а польські кадри істориків практично не страждали від репресивних заходів «народної влади», глибоких зрушень в методологічному чи фактологічному аспектах вивчення Полтавської битви виявити нам не вдалося. В тих працях, де автори згадували ці події, їх було подано в традиційному ключі з оперттям на дані, наведені в російських дослідженнях. За цей час було видано лише одну спеціальну роботу, присвячену Полтавській битві.

Лише наприкінці ХХ століття постає тенденція критичного ставлення до російських даних і в польській історіографії застосовуються оцінки втрат королівської армії згідно до шведських та інших західних публікацій. Але й по сьогодні до польської історичної літератури повільно пробиваються досягнення навіть сучасних російських дослідників, не кажучи про українських та інших європейських. Продовжують фігурувати частина застарілих інтерпретацій Полтавської битви, її наслідків та кількісні характеристики.

Список використаних джерел та літератури:

1. Васильев А. А. О составе русской и шведской армий в Полтавском сражении. *Военно-исторический журнал*. 1989. № 7. С. 62–67.
2. Геровский Ю. А. Польша и победа под Полтавой. *Полтавская победа. Из истории международных отношений накануне и после Полтавы*. Москва, 1959. С. 13–70.
3. Слісаренко О. М. Військово-стратегічні аспекти утворення українсько-шведського союзу 1708–1714 рр. Дніпро, 2018. 360 с.
4. Слісаренко О. М. Волоські полки в арміях Карла XII та Петра I в кампаніях 1708 – 1709 рр. *Український історичний журнал*. 2017. № 1. С. 32–40.
5. Andrusiewicz A. Piotr Wielki. Prawda i mit. Warszawa, 2011. 486 s.
6. Anusik Zb. Karol XII. Wrocław-Warszawa-Krakow, 2006. 383 s.
7. Feldman J. Polska w dobie wielkiej wojny północnej. 1704–1709. Krakow, 1925. 320 s.
8. Feldman J. Polska a sprawa wschodnia. 1709–1714. Krakow, 1926. 164 s.
9. Gierowski J. Rzeczpospolita w dobie upadku, 1700–1740: wybór źródeł. Wrocław, 1955. 316 s.
10. Jasenica Paweł. Rzeczpospolita obojga narodów. Vol. 3: Dzieje agonii. Warszawa, 1982. 645 s.
11. Krokosz P. Rosyjskie siły zbrojne za panowania Piotra I. Krakow, 2010. 427 s.
12. Kroll P. Armie szwedzka i rosyjska od Narwy do Poltawy. *Полтавська битва 1709 р. в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав*. Харків, 2009. С. 28–36.
13. Serczyk W. Piotr Wielki. Wrocław-Warszawa-Krakow-Gdansk, 1977. 262 s.
14. Serczyk Władysław. Poltawa 1709. Warszawa, 1982. 203 s.
15. Wimmer J. Wojsko Rzeczypospolite w dobie wojny północnej (1700–1717). Warszawa, 1956. 610 s.

REFERENCES

1. Vasil'ev A. A. O sostave russkoj i shvedskoj armij v Poltavskom srazhenii. *Voенно-istoricheskij zhurnal*, 1989. № 7. S. 62–67.
2. Gerovskij Ju. A. Pol'sha i pobeda pod Poltavoj. *Poltavskaja pobeda. Iz istorii mezhdunarodnyh otnoshenij nakanune i posle Poltavy*. Moskva: Izd-vo AN SSSR, 1959. S. 13–70.
3. Slisarenko O. M. Viiskovo-stratehichni aspekty utvorennia ukrainsko-shvedskoho soiuzu 1708–1714 rr. Dnipro: Lira, 2018. 360 s.
4. Slisarenko O. M. Voloski polky v armiiakh Karla KhII ta Petra I v kampaniiakh 1708 – 1709 rr. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2017. № 1. S. 32–40.
5. Andrusiewicz A. Piotr Wielki. Prawda i mit. Warszawa: Swiat Książki, 2011. 486 s.
6. Anusik Zb. Karol XII. Wrocław-Warszawa-Krakow: Zakład narodowy im. Ossolinskich, 2006. 383 s.
7. Feldman J. Polska w dobie wielkiej wojny północnej. 1704–1709. Krakow: Polska Akademia Umiejetnosca, 1925. 320 s.
8. Feldman J. Polska a sprawa wschodnia. 1709–1714. Krakow: Polska Akademia Umiejetnosca, 1926. 164 s.
9. Gierowski J. Rzeczpospolita w dobie upadku, 1700–1740: wybór źródeł. Wrocław, 1955. 316 s.
10. Jasenica Paweł. Rzeczpospolita obojga narodów. Vol. 3: Dzieje agonii. Warszawa: Państwowy instytut wydawniczy, 1982. 645 s.
11. Krokosz P. Rosyjskie siły zbrojne za panowania Piotra I. Krakow: Arcana, 2010. 427 s.
12. Kroll P. Armie szwedzka i rosyjska od Narwy do Poltawy. *Poltavska bytva 1709 r. v istorychnii doli Ukrainy, Rosii, Shvetsii ta inshykh derzhav*. Kharkiv: vyd-vo Tolmachov, 2009. S. 28–36.
13. Serczyk W. Piotr Wielki. Wrocław-Warszawa-Krakow-Gdansk: Zakład narodowy im. Ossolinskich, 1977. 262 s.
14. Serczyk Władysław. Poltawa 1709. Warszawa: Wydawnictwo ministerstwa obrony narodowej, 1982. 203 s.
15. Wimmer J. Wojsko Rzeczypospolite w dobie wojny północnej (1700–1717). Warszawa: MON, 1956. 610 s.

Отримано: 09.01.2019.

Прорецензовано: 12.04.2019.

Прийнято до друку: 10.07.2019.

e-mail: scepticus21@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-28-102-109

Стопчак М. Другий зимовий похід армії унр в українській зарубіжній історіографії повоєнного періоду. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. Вип. 28. С. 102–109.

УДК 94(477)»1921»(045)

Микола Стопчак

ДРУГИЙ ЗИМОВИЙ ПОХІД АРМІЇ УНР В УКРАЇНСЬКІЙ ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ

У статті проаналізовано історіографічний доробок українських зарубіжних істориків повоєнного періоду щодо історії Другого Зимового походу Армії УНР 1921 р. Визначені характерні риси історіографічного процесу. З'ясовано, що низка праць українських зарубіжних авторів повоєнного періоду з досліджуваної теми вже мала досить високий рівень її аналітичного осмислення. Разом з тим, через брак джерел, опору переважно на власні спогади або враження безпосередніх учасників походу, багато контрверсійних питань, що стосуються перебігу Другого Зимового походу Армії УНР 1921 р., залишились нерозв'язаними, висновки щодо причин його поразки мали суперечливий, подекуди кардинально відмінний характер.

Ключові слова: українська зарубіжна історіографія, історіографічний процес, українська військова еміграція, інтернована Армія УНР, Другий Зимовий похід, трагедія під Базаром.

Mykola Stopchak

THE SECOND WINTER CAMPAIGN OF UNR ARMY IN UKRAINIAN FOREIGN HISTORIOGRAPHY OF POST-WAR PERIOD

The article is devoted to the study of Ukrainian foreign historiography of the post-war period concerning the history of the Second Winter Army of the UNR in 1921. The methodology, historiography, sources of research are considered. Founded, systematized and analyzed historiographic sources on the problem for the years 1921–2018, their classification was carried out. Comprehensive study of the sources allowed to comprehensively analyze historiographic achievements of Ukrainian foreign historians of the post-war period concerning the course of the November raid of 1921, its consequences for the further struggle of the Ukrainian people for the revival of Ukrainian statehood.

It was found out that in the first post-fifteenth anniversary there was a further accumulation of factual material on the subject under study, its systematization and analysis, rethinking of conceptual schemes. Beginning in the 1960's, a new generation of Ukrainian foreign researchers – N. Polonskaya-Vasilenko, I. Nagaevsky, I. Lysiak-Rudnitsky, M. Stakhov and others – is connected with the study of the main pillars of the liberation struggle of the Ukrainian people.

It is proved that in fact, as in the pre-war days, in the 60's and 80's of the twentieth century the history of the Second Winter Campaign was studied mainly by the forces of the UPR Army veterans. A characteristic feature of a number of works of Ukrainian foreign authors of the post-war period on the subject under study is the rather high level of its analytical comprehension. They demonstrate a more balanced approach to the selection and verification of facts about the November raid, has become the highest proportion of publications in which the authors deviate from the simple presentation of the facts about the course of the raid, they resort to the analysis and generalization of the reasons for its failure.

At the same time, in the writings of foreign historians of the 1960's and 80's of the 20th century, as well as the scientific publications of V. Verigy and Yu. Kulchytsky, who investigated the history of the November raid in 1921, during the time of independent Ukraine, due to lack of sources, resistance mostly on their own memoirs or impressions of the direct participants of the campaign, many controversial questions concerning the course of the Second Winter Army of the UNR of 1921 remained unresolved, conclusions about the causes of his defeat were controversial, sometimes radically different.

Keywords: Ukrainian foreign historiography, historiography process, Ukrainian military emigration, internee Army of UHR, Second Winter campaign, tragedy under Bazar.

Актуальність досліджуваної теми, ступінь її вивчення в сучасній вітчизняній історіографії, мета та поставлені завдання викладені у статті автора, надрукованій у попередньому номері даного часопису [26]. Це позбавляє нас від необхідності їх висвітлення у представленій статті. Вона присвячена

аналізу осмислення Другого Зимового походу в українській зарубіжній історіографії повоєнного періоду.

Серед праць повоєнного періоду, присвячених Другому Зимовому походу, варто відзначити десятитомну «Енциклопедію українознавства» (1955–1984 рр.), видану під редактуванням відомого історика і громадського діяча В. Кубійовича. У першому томі подається інформація про рейд Подільської і Волинської груп під час походу, згадується містечко Базар, де знаходиться могила 359 вояків Армії УНР, розстріляних більшовиками 22.11.1921 р. [8, с. 60]. В третьому томі міститься стаття «Зимовий похід», яка коротко характеризує його завдання, основні віхи. До матеріалу додається карта рейду, світлина його учасників [9, с. 829–830]. У шостому томі деталізується інформація про розмах повстанського руху в Україні в 1921 р., Зимовий похід характеризується як остання спроба зовні відновити цей рух восени 1921 р., констатується його невдача. У томі також піддана критиці радянська історіографія за необ'єктивне висвітлення історії українського повстанства [10, с. 2121]. В дев'ятому томі Листопадовий рейд розглядається в рамках теми «Українсько-радянська війна 1917–21». Тут даються енциклопедично стислі дані про підготовку рейду, склад його учасників, перебіг походу, обставини його трагічного завершення [11, с. 3458].

Окремі епізоди, пов'язані з підготовкою і проведенням Листопадового рейду містяться у праці П. Феденка «Ісак Мазепа – борець за волю України». Автор, зокрема, зазначає, що І. Мазепа, один із соратників С. Петлюри, висловлював сумнів у доцільності збройного виступу Ю. Тютюнника на Україну, оскільки інформація про готовність повстанських сил в самій Україні до повстання надходила досить суперечлива. Одну з причин поразки Другого Зимового походу П. Феденко вбачає у слабкій конспірації його організаторів при підготовці рейду. План виступу, пише він, «не був тайною для совєтської агентури. Необережність організаторів походу була дуже велика...» [31, с. 106–107].

Декілька публікацій, в т.ч. і монографічних, у перше повоєнне п'ятнадцятиліття було присвячено не лише перебігу бойових дій під час рейду, а й трагедії під м. Базар, якою завершився похід Волинської групи. Мова йде про брошуру Г. Рогозного «Листопадовий рейд» [22], книгу «Базар 1921–1941» [1], підготовлену колективом авторів, статтю Л. Гусина «359» [7], монографії ген. О. Удовиченка «Україна у війні за державність» [30], видану українською мовою лише у 1954 р., Л. Шанковського «Українська армія в боротьбі за державність» [35] та О. Терлецького «Визвольна війна українського народу 1917–1921 рр.» [27]. У них наголошується, що учасниками рейду керувало бажання бачити свій край вільним, щасливим, «в народів вільних колі» [7, с. 5]. Поведінка 359 вояків Армії УНР перед розстрілом оцінюється як вищий ступінь мужності, гідний наслідування. «Лицарі вибрали смерть, – наголошує Л. Гусин, – ціною власного життя купили собі безсмертя. Вмерли, як вільні люди, перед судом Всевишнього не стали, як раби-невільники, в кайданах.

Сорому не мали, жоден з них не покритив себе плямою зрадника, легкодуха. Нам дали яскравий приклад – науку, як треба за честь України і власну честь стояти» [7, с. 5].

Автори збірника «Базар 1921–1941» вбачають у подвигу українських вояків під Базаром не лише символ нескореності, а й запоруку майбутнього визволення України. Звертаючись до героїв Базару, вони наголошують: «Ви на сторожі Українського завтра поставили сильну твердиню – непоборну кріпость що їй на ім'я 359 Лицарів Базару. Вона врита в українську землю, що віками видає нових борців. Вона збудована зо світлих традицій українського минулого та сцементована Вашою святою кров'ю» [1, с. 4].

Слід відзначити, що деякі українські зарубіжні дослідники не лише віддавали шану мужності лицарів-вояків Волинської групи, розстріляних під Базаром, а й прагнули з'ясувати чинники, які призвели до трагедії. Зокрема, таку спробу здійснив Б. Михайлюк у статті «Варшавський договір у світлі націоналістичної критики». Він поділяє точку зору тих істориків, які вбачали одну з причин поразки Листопадового рейду у чварах серед вищого політичного та військового керівництва Державного Центру УНР в екзилі, пов'язаних із боротьбою за владу. «Не одному відкрилися очі після трагедії під Базаром в осені 1921 року, – пише Б. Михайлюк, – коли то вийшло на яву, що урядові круги УНР старалися в польському уряді не допустити до озброєння повстанців з ляку, щоб Тютюнник не створив нової влади в Україні, забувши про варшавських нотаблів» [19, с. 64]. Однак, конкретних аргументів на підтвердження своєї точки зору автор у праці не навів.

Обійшов цей аспект підготовки Листопадового рейду у своїй монографії й ген. О. Удовиченко. Автор обмежився лише констатацією того факту, що польська влада чинила перешкоди замірам Українського Уряду у справі озброєння інтернованих вояків і їх транспортування на кордон з Радян-

ською Україною [30, с. 162]. В результаті, пише автор, «третина групи взагалі не мала жадної зброї, решта мала набойі, навіть списи, кілька сот ручних гранат. Озброєних рушницями було до 200 вояків при кількох набоях. Половина групи не мала теплового одягу, а на ногах що попало: шмати, діряві чоботи, драні черевики. В такому стані цей відділ мусів вирушити в Україну...» [30, с. 163].

Починаючи з 60-х рр. ХХ ст., після більш ніж десятирічного періоду, під час якого відбулось подальше накопичення фактологічного матеріалу, його систематизація і аналіз, переосмислення концептуальних схем, до дослідження основних віх визвольної боротьби українського народу підключається нова генерація українських зарубіжних дослідників. Мова йде про Н. Полонську-Василенко, І. Лисяка-Рудницького, І. Нагаєвського, М. Стахів та ін. Проте їх праці мають загальноісторичний характер, Листопадовий рейд у них висвітлюється надзвичайно стисло, в загальному контексті історії Української революції. Так, М. Стахів у своїй праці «Третя Советська республіка в Україні» відвів цій події один абзац (15 рядків), зазначаючи, що в умовах розгрому більшовиками головних сил повстанців на осінь 1921 р. Другий Зимовий похід «вже не міг мати успіху». Після поразки походу, констатує автор, «в істоті речі керований і координований повстанський рух протягом зими 1921 на 1922 був у головному знищений» [25, с. 210].

Лише половину сторінки зайняла розповідь про Листопадовий рейд й у монографії І. Нагаєвського, де автор навів вже загальновідому інформацію про цю подію [20, с. 50].

Фактично, як і на попередніх етапах, у 60–80-ті рр. ХХ ст. історія даного рейду досліджувалась переважно силами ветеранів Армії УНР. Перш за все, варто відзначити присвячені цій події спільну працю К. Гірняка та О. Чуйка [6], монографії Т. Пасічника [21], О. Удовиченка [28],

Значна кількість спогадів та історичних праць друкуються у емігрантській пресі, яка виходила як у європейських країнах, так і у США та Канаді: «Розбудова держави», «Українські вісті», «Капітула Відзнаки Хреста Залізного Стрільця», «Бюлетень Союзу був. Українських Вояків у Канаді», «Український історик», «Вісті комбатанта». Серед їх авторів – П. Закусило [12; 13], О. Вишнівський [4; 5], І. Цапко [33], М. Битинський [], К. Кузь [15], М. Крат [14], І. Липовецький [18], Н. Левицький [17], М. Старовійт [24], В. Федорко [32].

Характерними рисами праць періоду 60–80-х рр. ХХ ст. є більш виважений підхід до відбору та перевірки фактів щодо Другого Зимового походу, вища питома вага публікацій, в яких автори відходять від простого викладу фактів про хід рейду, вдаються до аналізу та узагальнень його поразки. Прикладами таких публікацій є спогади М. Старовійта, О. Вишнівського, М. Левицького. Так, М. Старовійт, майор 4-го Київського кінного полку Армії УНР, у публікації «У листопадовому рейді» не лише характеризує завдання рейду, а й наводить прізвища генералів, старшин, урядовців, які у складі Волинської та Подільської груп брали у ньому участь. Акцент у спогадах автор робить на висвітленні бойового шляху Подільської групи, до якої він належав. Це було важливим з огляду на те, що більшість дослідників віддавали перевагу аналізу виступу головної – Волинської групи, Подільська ж група залишалась дещо у затінку. М. Старовійт наводить прізвища не лише керівника групи і його заступника, а й прізвища командирів підрозділів за родами військ – кулеметників, гарматників, а також – найбільш активних учасників бойових дій під час походу. Автор чітко формулює завдання Подільської групи: «Перейти кордон вночі з 25 на 26 жовтня 1921 р., пройти поміж розташуванням ворожих військ в районі Бар – Хмельник – Вінниця – Житомир, звернути на себе увагу ворожих сил, щоб тим самим уможливити головній групі (Волинській) перейти кордон 2-го листопада. Пізніше обидві групи мали з'єднатися в районі Малин – Чоповичі (коло Коростеня) в днях 7–10 листопада. А далі об'єднані групи мали діяти під спільним командуванням ген. Тютюнника» [24, с. 19–20].

Як й інші автори, М. Старовійт відзначає прихильне ставлення селян до Повстанської армії, які не лише постачали воякам харчі, а й надавали цінні відомості про рух ворожих загонів. Наголошує на розгубленості ворожої адміністрації прикордонних районів, у яких на початку рейду українським воякам вдалося успішно діяти. Заслуговує на увагу детальна оповідь автора про те, як Подільська група шукала у зазначеному планом районі відділ Ю. Тютюнника, обставини, за яких ці групи трагічно розминулися, що згодом призвело до поразки походу [24, с. 39–47]. Цікавою є розповідь про зустріч і спільну, хоч і на короткочасний період, боротьбу Подільської групи і загону отамана Орлика проти ворога. У праці наголошується на великій допомозі Орлика Подільській групі. «Завдяки його знанням терену, – пише М. Старовійт, – у ті найтяжчі часи походу нашого загону (15–18 листопада 1921 р. – М.С.) Орлик, можна сказати, врятував нас» [24, с. 46]. На завершення своїх спогадів автор також зробив спробу з'ясувати причини невдачі Листопадового рейду. Він заперечує

тим, хто покладає відповідальність за невдачу рейду лише на ген. Ю. Тютюнника. Зазначає, що генерал не був повністю самостійним у своїх діях. «Майже все залежало від ласки польського 2-го Відділу, – йдеться у праці, – який і сам мусів ховатися зі своїми плянами від своїх же представників цивільної влади, щоб не затягувати походу в зиму» [24, с. 52]. Погане оснащення учасників походу одягом і зброєю М. Старовіт також пов'язує з непослідовною політикою поляків, які, побоюючись реакції більшовиків, «не були зацікавлені в успіху нашої акції... Прикладів польської зради ми має подостатку» [24, с. 52], – підкреслює він. У праці наголошується й на підривних діях більшовицької розвідки, якій вдалося впровадити своїх агентів у найближче оточення вищого політичного і військового керівництва УНР в екзилі, що безумовно в значній мірі зумовило поразку рейду. Але, дискусійним є твердження М. Старовіта про те, що Ю. Тютюнник дізнався про ліквідацію Центрального Повстанчого Комітету в умовах, коли рейд почався, і тому зупинити його було неможливо [24, с. 52]. Факти, наведені іншими українськими зарубіжними дослідниками свідчать, що він, як і С. Петлюра, володів інформацією про те, що умови для виступу в Україну Повстанської Армії на осінь 1921 р. були несприятливі. Тим не менш, похід розпочався, але з причин, поясненню яких приділили увагу інші дослідники. В цьому плані варто зупинитися на праці І. Вишнівського «Повстанський рух і отаманія». Її автор поділяє думку М. Старовіта щодо того, що польський уряд проводив нещирі політику щодо екзильного Уряду УНР. Бо цей уряд, пише він, «хоч і хотів, щоб до того повстання дійшло, але водночас не хотів себе сильно наразити все ж таки небезпечному для Польщі, як не сьогодні то завтра, московському урядові» [4, с. 86]. Тому, коли у листопаді 1921 р. розпочався Листопадовий рейд, «то польський уряд не дотримав обіцянки забезпечити дві тисячі Тютюнникових партизан зброєю, одягом, взуттям й хурманками» [4, с. 87]. Погоджується він і з тим, що завербовані більшовицькими спецслужбами агенти-провокатори своїми донесеннями вводили в оману ген. Ю. Тютюнника щодо справжнього стану справ з організацією повстанського руху в Україні. Але І. Вишнівський не вважає це провиною генерала. У розділі «Самогубний рейд» своїх спогадів він прямо пише: «Немає підстав робити закиди з цього приводу ген. Тютюнникові. У цьому випадку йде не про те, чого він не знав, а тільки про те, що було йому відомо і чого він не прийняв був під увагу, коли вирішував питання: відбути Листопадовий рейд чи відкласти його до відповіднішого часу й сприятливіших обставин» [4, с. 89]. Виходячи з такої постановки питання, І. Вишнівський аналізує інформацію, яка була відома ген. Ю. Тютюннику напередодні походу. Він, на відміну від М. Старовіта, стверджує, що генерал ще до виступу довідався про розгром Всеукраїнського Центрального Повстанського Комітету від своїх зв'язкових, що були вислані ним в Україну для організації праці. Крім того, автор звертає увагу на той факт, що 28 вересня 1921 р., тобто, ще за місяць перед тим, як ген. Ю. Тютюнник «вступив у командування НЕІСНУЮЧОЇ в Україні ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ і видав «Наказ ч. 1», міністр закордонних справ Польщі Скірмунт отримав від голови уряду і міністра закордонних справ УСРР Раковського Ноти в справі підготовки Ю. Тютюнником всенародного повстання в Україні. «Як видно зі змісту Ноти, – пише І. Вишнівський, – большевицький уряд був докладно, до деталей включно, поінформований про існування і діяльність повстанського штабу Тютюнника у Львові, як і про його плян повстання в Україні» [4, с. 89]. Нагадав автор і про те, що рейд мав розпочатися напередодні зими – пори цілком невідповідної для селянського повстання. Узагальнивши всю відому Ю. Тютюннику інформацію, І. Вишнівський робить однозначний висновок: «Все було за тим, щоб рейд відкласти» [4, с. 91]. Причини, які спонукали генерала все ж таки розпочати похід, автор формулює дещо туманно, завуальовано, але по суті він вважає, що генерала підвела його самовпевненість, переоцінка готовності селянства України в обставинах, що склалися, до всенародного антибільшовицького повстання. «Тютюнник, – пише І. Вишнівський, – мав свою нав'язливу ідею. Не зважаючи на розгром ВЦПК й на арешти запідозрених, на стероризованість масовими арештами селян, він усе вірив, що як тільки його партизани з'являться на українських землях, то якби за натискання гудзика по всій Україні вибухне всенародне повстання... З цією ілюзійною «ідеєю-фіксом» і вирушили в різних напрямках обидві групи вглиб України» [4, с. 91–92].

Фактично поділяє цю точку зору й М. Левицький у своїй праці «ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками», написаній у 1984 р. «Провідник походу ген. Ю. Тютюнник, – пише він, – покладав великі надії на успіх акції. Його підбадьорювали відомості про те, що на території України оперують численні повстанські антибільшовицькі відділи (але не зимою під час великих морозів, а тому запізнення вирушення в похід стало фатальним)» [17, с. 17]. Разом з тим, праця М. Левицького свідчить, що він не володів достатньою інформацією про всі обставини підготовки походу, ключові його епізоди.

Так, автор стверджує, що серед усіх, хто залишився як в осідку Уряду УНР у Тарнові, так і у таборях для інтернованих, після початку рейду настрої був піднесений [17, с. 17]. Це було далеко не так, оскільки навіть в найближчому оточенні С. Петлюри були діячі, які не поділяли оптимізму щодо успіху виступу, рівно як і серед окремих військових керівників, які виступили в похід. Та й серед таборитів, як свідчать спогади учасників тих подій, було чимало вояків, які відмовились взяти участь у поході через зневіру у його позитивному висліді. Не зовсім коректною з наукової точки зору є теза М. Левицького про те, що невдача у захопленні Коростеня з його великими складами зброї і одягу є лише збігом певних нещасливих обставин, якихось недоробок у наказах командування щодо цієї операції [17, с. 17–18]. Адже сам автор, інші учасники штурму Коростеня свідчать у своїх спогадах, що радянське командування добре розуміло стратегічне значення цього важливого залізничного вузла і тому зосередило тут чималі сили, що ускладнило українським воякам його захоплення. На запасних путях, пише, зокрема, М. Чижевський, стояли ешелони з більшовицькими частинами. Під час наступу повстанського війська вони «залигли розстрільною під вагонами й, підпустивши на близьку дистанцію, зустріли наш наступ вогнем. Поміж ворожими позиціями були залізничні забудування, обнесені колючим дротом, завдяки чому ворожа позиція була значно посилена» [34, с. 145]. В результаті, підводить підсумок жорстокого бою інший дослідник – ген. О. Удовиченко, зайнявши місто, українські вояки «через годину, внаслідок контр-атаки поважних сил залоги міста», змушені були залишити його [30, с. 163]. Отже, не лише помилки в керівництві військовими підрозділами, що штурмували Коростень, призвели до невдачі, а й інші причини – малочисельність штурмуючих, жорсткий опір більшовиків, небажання керівництва групою втягуватись в довготривалі бойові дії з ворогом, що відволікало б групу від головного завдання – походу на Київ.

Аналіз публікацій українських зарубіжних дослідників повоєнного періоду свідчить, що вони, як і дослідники міжвоєнної доби, завершували свої спогади про Листопадовий рейд розповідями про його трагічний фінал під м. Базар. Специфічною рисою таких розповідей є героїзація і певна міфологізація розстрілу полонених під Базаром. Розповідаючи про цю реальну подію, автори часто використовують художні прийоми, які засвідчують їх прагнення зрозуміти психологічний стан українських вояків, які дивилися в очі смерті, мотиви їх відмови від пропозиції більшовицького командування зберегти життя, якщо вони перейдуть на службу до Червоної армії. Характерною в цьому плані є праця І. Вишнівського «Повстанський рух і отаманія». «Блискавичні були думки, – пише І. Вишнівський, – й блискавична була внутрішня боротьба почуття національного обов'язку й національної гідності зо стихійною силою волі до життя, зі зрозумілим інстинктом самозбереження. Під час цієї блискавичної внутрішньої боротьби засуджених на смерть 359 українських вояків секунди здавалися їм вічністю... А навколо них панувала все та сама несамоविта тиша. Здавалося, що й червоний кат зацікавив перед маєстатом смерті, бо терпеливо чекав на відповідь.

І ось тишу порушує голосне, горде й рішуче «НІ!». 359 героїчних партизанів воліли смерть, ніж зраду своєї Батьківщини. Зараз же за тим виявом неперевершеного героїзму, за тим фатальним для них «НІ», з грудей приговорених на смерть, останнім напруженням знеможених сил, у передсмертній екстазі, виривається нестримно-голосно «ЩЕ НЕ ВМЕРЛА Україна»... На це негайно слідує рівнож голосна роззлючена команда червоного ката «ВОГОНЬ!»

Заклекотіли кулемети... враз кров'ю зачервоніли і незабутні ЛИЦАРІ України, і сніг під їхніми ногами, і та земля – українська земля – що мала бути для них місцем їхнього завчасного і примусового супочинку... Наче скошена трава, полягло 359 вірних до самої смерті синів України, уярмленої й катованої московським наїзником-окупантом – комуністичною Москвою» [4, с. 95].

У всіх працях розповідь про розстріл українських вояків під Базаром завершується словами глибокої шани до їх подвигу, заклик до збереження світлої пам'яті про нього. Повстання, що зазнало поразки, наголошує О. Удовиченко у праці «Третя Залізна Дивізія», «дало українському народові могилу 359-ти Героїв з-під Базару. Ця могила «359» є нашою національною святинею. В ній спочивають 359 українських вояків – гарячих патріотів. Перед ними схиляємось ми, їхні бойові побратими, схиляє голову і весь український народ» [29, с. 199]. У цій же праці, яку бойові побратими О. Удовиченка видали після його смерті, вміщені матеріали, які не увійшли до першого тому його монографії, що вийшов з друку у 1971 р., зокрема, тут розміщені і уточнені прізвища 35 вояків 3-ої Залізної дивізії, які полягли під час Листопадового рейду, або були розстріляні під Базаром [29, с. 200].

Узагальнюючи історіографічний доробок українських зарубіжних дослідників 60–80-х рр. ХХ ст. з вивчення Листопадового рейду 1921 р., зауважимо, що попри збільшення кількості праць з досить

високим рівнем аналітичної складової з даної проблеми, вона так і не була всебічно і комплексно досліджена. У більшості публікацій цього періоду продовжував відчуватися гострий брак джерел. Виклад матеріалу про рейд в низці праць продовжував базуватися переважно на особистих спогадах і враженнях безпосередніх його учасників. Це призводило до різнобою у датах тих чи інших епізодів походу, фактах, пов'язаних з чисельністю військових відділів, кількості їх озброєнь, появи суперечливих, подекуди кардинально відмінних висновків щодо причин поразки даного рейду. Лише в романтизованому вигляді подано й трагічне завершення рейду – розстріл 359 українських вояків Волинської дивізії під м. Базар, епізоди самої трагедії часто різняться.

Спробу дати відповіді на низку питань, пов'язаних з Другим Зимовим походом, зробив канадський історик В. Верига. У 1995 р., тобто вже за часів незалежної України, він видрукував свою працю «Листопадовий рейд». У якості джерел було залучено переважну більшість спогадів та публікацій про цю подію, що вийшли з друку як за кордоном, так і в УРСР. Автору вдалося чітко змалювати суспільно-політичне тло цієї події, етапи підготовки рейду, його завдання. Охарактеризована структура Української Повстанської Армії, завдання кожної з 3-х повстанських груп, що брали участь у поході, підсумки їх виступу. При цьому були уточнені цифрові дані, які стосуються чисельного складу груп на різних етапах походу, певні епізоди бойових дій. Позитивним моментом праці є її «олюднення», адже автор, висвітлюючи Листопадовий рейд, досить виразно змальовує портрети багатьох його героїв – Ю. Отмарштейна, М. Палія-Сидорянського, А. Гулого-Гуленка, С. Чорного, С. Лисогора, С. Хмари-Харченка, Г. Дугельського, І. Ремболовича та ін. Крайшому розумінню подій, що аналізуються у праці, сприяють розміщені у ній ілюстрації (усього 94), кольорові мапи бойових операцій (усього 10).

Завершуючи аналіз Листопадового рейду, В. Верига повертається до причин його поразки, що завершився трагедією під Базаром. Аналізуючи спогади як безпосередніх учасників походу, так і праці окремих діаспорних істориків, В. Верига дійшов висновку, що поразку Листопадового рейду зумовив комплекс причин. «Пізній початок походу на Україну, несподівано рання зима, брак належного одягу й озброєння повстанців, – зазначає він, – а також знищення повстанських центрів і деяких повстанських загонів, з одного боку, та пляново скупчені большевицькі мілітарні сили, з другого боку, призвели до трагедії, відомої в історії України ХХ століття під назвою «Базар» [3, с. 155]. Водночас, автор намагається розібратися й у причинах, які призвели до непідготовленого як слід виступу Української Повстанської Армії на терен України. На його думку, вина за це лежить на вищому політичному і військовому керівництві УНР в екзилі: С. Петлюрі та Ю. Тютюнникові, як керівнику УПА. В. Верига погоджується з думкою ген. М. Капустянського про те, що ген. Ю. Тютюнник, переконавшись у підступності поляків і побачивши жахливий стан дорученого йому війська, повинен був скоригувати свій план і відкласти його реалізацію, як йому це пропонував полковник Ю. Отмарштейн [3, с. 152]. Не меншу провину В. Верига покладає і на С. Петлюру, який, за його словами, повинен був «відкликати похід», «завваживши безнадійність ситуації під впливом застосованого большевиками масового терору, та що замість повстанців Правобережжя заповнювали частини Червоної Армії... Зупинити похід Петлюра міг ще навіть в останню хвилину через підполк. Доценка, коли виявилось (якщо він не знав про це раніше), що «союзники» поляки не дали українським воякам ані зброї, ані одягу» [3, с. 162]. Проте В. Верига у своїй праці не дає пояснень щодо причин, через які С. Петлюра не лише не зупинив виступ УПА, а, навпаки, на поліг на його безумовному початку «за всяку ціну».

Дещо суперечливою виглядає позиція автора й щодо впливу польського чинника на вислід Листопадового рейду. У вступному слові до праці зокрема, підкреслюється, що повстання в Україні могло закінчитися успішно, окрім інших, ще й за умови, «якби Польща дійсно виявила бажання допомогти Петлюрі у його намаганнях і доставила належну кількість зброї і взагалі військового вряду для Повстанчої Армії» [3, с. 3]. Цю ж думку автор обстоює і в самому тексті праці [3, с. 153]. А в епілозі праці В. Верига стверджує вже інше. Полемізуючи з полковником Р. Сушком, який наголошував, що найбільше «завинили польські «союзники» у невдачі рейду», В. Верига пише, що це твердження не витримує критики. Бо якби поляки і дали все обіцяне, «остаточний наслідок був би не набагато іншим. Жменька повстанців, без всенародної підтримки не могла зробити жодного чуда. А підтримки, як це виявилось, бути не могло, бо повстанчі загони, а зокрема їхні центри, були розгромлені, а населення стероризоване великою силою регулярних частин Червоної Армії» [3, с. 156].

Серед позитивних моментів праці В. Вериги слід відзначити наведення автором оригіналу тексту засідання Надзвичайної комісії у справі захоплених у полон вояків групи Ю. Тютюнника та опублікування повного списку всіх 359 вояків Повстанчої Армії, які були розстріляні під Базаром [3, с. 139–141, 167–175].

Останньою працею українських зарубіжних істориків, у якій певною мірою висвітлюється Листопадовий рейд, є монографія Ю. Кульчицького «Шаблі з плугів», що вийшла друком у 2000 р. [16]. Проте аналізу рейду автором відведено всього 7 сторінок тексту. Історія його підготовки, завдання, структура УПА, основні операції, наслідки – все це викладено на підставі виключно спогадів учасників тих подій, доступної автору зарубіжної наукової літератури. У праці практично відсутні документи і матеріали, які зберігаються у архівних установах незалежної України. Тому матеріал про рейд не містить якихось новацій у підходах до висвітлення даної теми. Деякі висновки зроблені без доказової бази. Зокрема, автор стверджує, що через невиконання поляками своїх обіцянок озброїти 4 українські дивізії, Ю. Тютюнник вірогідно відстрочив дату повстання аж до літа 1922 р. [16, с. 193]. Проте, В. Верига у вже згаданій нами праці «Листопадовий рейд» заперечив цю тезу, зауваживши, що конкретних документів, які б давали підстави для таких висновків, немає [3, с. 161].

Звісно, Листопадовий рейд не був головною метою усієї праці Ю. Кульчицького, а лише одним з епізодів розповіді. Предмет її дослідження був значно ширший – повстанський рух в Україні в період з 1917 по 1926 рік: його причини, періодизація, основні форми, особливості прояву на конкретних етапах боротьби українського народу за незалежність, наслідки. Об'єктивні відповіді на ці питання Ю. Кульчицький дає, гостро і переконливо полемізуючи з радянською історіографією, яка, керуючись ленінською класовою методологією, нещадно фальсифікувала історію повстанського руху. Але низка питань щодо Листопадового рейду, нерідко контраверсійних в українській зарубіжній історіографії, все ж залишилася поза увагою автора.

Список використаних джерел та літератури:

1. Базар 1921–1941. Б.м., б.р. 14 с.
2. Битинський М. Навколо Базару. *Вісті Комбатанта*. 1971. № 6. С. 11–16.
3. Верига В. Листопадовий рейд. Київ, 1995. 192 с.
4. Вишнівський О. Повстанський рух і отаманія. Дітройт – Мічіген, 1973. 110 с.
5. Вишнівський О. Розгром Всеукраїнського Повстанського Комітету і самогубний рейд. *Вісті Братства кол. Вояків І. УД УНА*. 1962. Ч. 106. С. 53–78.
6. Гірняк К., Чуйко О. Фронт української революції (Причинки до історії збройної боротьби Волині). Торонто, 1979. 45 с.
7. Гусин Л. «359». *На варті*. Торонто, 1949. Ч. 4–5. 16 с.
8. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина: У 10-ти т. Париж; Нью-Йорк, 1955. Т. 1. С. 1–400.
9. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина: У 10-ти т. Париж; Нью-Йорк, 1959. Т. 3. С. 805–1200.
10. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина: У 10-ти т. Париж; Нью-Йорк, 1970. Т. 6. С. 2000–2400.
11. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина: У 10-ти т. Париж; Нью-Йорк, 1980. Т. 9. С. 3200–3600.
12. Закусило П. До літопису трагедії під Базаром. *Українське слово*. Париж 1975. Ч. 1774–1775.
13. Закусило П. Роля Базару у визвольній боротьбі. *Українське слово*. Париж, 1975. Ч. 1776–1778.
14. Крат М. Базар. *Бюлетень Союзу був. Українських Вояків у Канаді*. 1961. Ч. 9. С. 6–7.
15. Кузь К. Під Малими Миньками. *Вісті Комбатанта*. 1971. № 6. С. 6–10.
16. Кульчицький Ю. Шаблі з плугів: український повстанський рух у визвольних змаганнях. Львів, 2000. 260 с.
17. Левицький М. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. Мюнхен; Філадельфія, 1984. 72 с.
18. Липовецький І. Могила лицарів Базару (зі слів очевидця). *Бюлетень Союзу бувших Українських Вояків у Канаді*. 1981. Ч. 6. С. 8.
19. Михайлюк Б. Варшавський договір: в світлі націоналістичної критики. Вінніпег, 1950. 111 с.
20. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття Київ, 1993. 414 с.
21. Пасічник Т. Петро Гордієнко: епопея. Нью-Йорк, 1964. 180 с.
22. Рогозний Г. Листопадовий рейд. Торонто, 1957. 48 с.
23. Серєда М. Отаманщина: Отаман Юрко Тютюнник. *Літопис Червоної Калини*. 1930. Ч. 10. С. 15–17.
24. Старовіт М. У листопадовому рейді (спогади учасника). Б.м., 1968. 55 с.
25. Стахів М. Третя Советська республіка в Україні: нариси з історії третьої воєнної інвазії Советської Росії в Україні і розвитку окупаційної системи в часі: листопад 1919 – листопад 1924. Нью-Йорк, 1968. 244 с.
26. Стопчак М.В. Другий Зимовий похід Армії УНР в українській зарубіжній історіографії міжвоєнного періоду. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: «Історичні науки»*. Острог, 2018. Вип. 27: На пошану Володимира Трофимовича. С. 220–226.
27. Терлецький О. Визвольна війна українського народу 1917–1921 рр. Лондон, 1950. 51 с.

28. Удовиченко О.І. Третя Залізна Дивізія: матеріали до історії Війська Української Народної Республіки. Рік 1919. Нью-Йорк, 1971. Т. 1. 264 с.
29. Удовиченко О. Третя Залізна Дивізія. Матеріяли до історії Війська Української Народної Республіки. Рік 1920. Нью-Йорк, 1982. Т. 2. 230 с.
30. Удовиченко О. Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій Українських збройних сил 1917–1921. Вінніпег, 1954. 176 с.
31. Феденко П. Ісак Мазепа – борець за волю України. Лондон, 1954. 228 с.
32. Федорко В. Спогади з часів визвольної боротьби 1917–1921 років. Мельборн, 1973. 24 с.
33. Цапко І. Останній бій Армії УНР. *Вісті Комбатанта*. 1961. № 3. С. 19–24.
34. Чижевський М. 15 діб на окупованій Москвою Україні. *За державність*. Каліш, 1932. Зб. 3. С. 148–149.
35. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. Київ, 1958. 317 с.

REFERENCES:

1. Bazar 1921–1941. B.m., b.r. 14 s.
2. Bytynskyi M. Navkolo Bazaru // *Visti Kombatanta*. 1971. № 6. S. 11–16.
3. Veryha V. Lystopadovyi reid. Kyiv: Vyd-vo imeni Oleny Telihy, 1995. 192 s.
4. Vyshnivskiy O. Povstanskyi rukh i otamaniia. Ditroit – Michihen, 1973. 110 s.
5. Vyshnivskiy O. Rozghrom Vseukrainskoho Povstanskoho Komitetu i samohubnyi reid // *Visti Bratstva kol. Voiakiv I. UD UNA*, 1962. Ch. 106. S. 53–78.
6. Hirniak K., Chuiko O. Front ukrainskoi revoliutsii (Prychynok do istorii zbroinoi borotby Volyni). Toronto: Ontario, 1979. 45 s.
7. Husyn L. «359» // *Na varti*. Toronto: Orhbiuro Spilky Ukrainkoi molodi v Kanadi, 1949. Ch. 4–5. 16 s.
8. Entsyklopediia Ukrainoznavstva. Slovnykova chastyna: U 10-ty t. – Paryzh – Niu-York: Molode zhyttia, 1955. T. 1. S. 1–400.
9. Entsyklopediia Ukrainoznavstva. Slovnykova chastyna: U 10-ty t. Paryzh – Niu-York: Molode zhyttia, 1959. T. 3. S. 805–1200.
10. Entsyklopediia Ukrainoznavstva. Slovnykova chastyna: U 10-ty t. – Paryzh – Niu-York: Molode zhyttia, 1970. T. 6. S. 2000–2400.
11. Entsyklopediia Ukrainoznavstva. Slovnykova chastyna: U 10-ty t. – Paryzh – Niu-York: Molode zhyttia, 1980. T. 9. S. 3200–3600.
12. Zakusylo P. Do litopysu trahedii pid Bazarom // *Ukrainske slovo*. Paryzh 1975. Ch. 1774–1775.
13. Zakusylo P. Rolia Bazaru u vyzvolnii borotbi // *Ukrainske slovo*. Paryzh, 1975. Ch. 1776–1778.
14. Krat M. Bazar // *Biuletен Союзу був. Ukrainskykh Voiakiv u Kanadi*. 1961. Ch. 9. S. 6–7.
15. Kuz K. Pid Malymy Mynkamy // *Visti Kombatanta*. 1971. № 6. S. 6–10.
16. Kulchytskyi Yu. Shabli z pluhiv: ukrainskyi povstanskyi rukh u vyzvolnykh zmahanniakh. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy, 2000. 260 s.
17. Levytskyi M. DTs UNR v ekzyli mizh 1920 i 1940 rokamy. Miunkhen – Filadelfiia: Vydavnytstvo Ukrainskoho informatsiinoho biuro, 1984. 72 s.
18. Lypovetskyi I. Mohyla lytsariv Bazaru (zi sliv ochevydtsia) // *Biuletен Союзу бувshykh Ukrainskykh Voiakiv u Kanadi*. 1981. Ch. 6. S. 8.
19. Mykhailiuk B. Varshavskiy dohovir: v svitli natsionalistychnoi krytyky. Vinnipeh: Nakladom avtora, 1950. 111 s.
20. Nahaievskiy I. Istoriiia Ukrainkoi derzhavy dvadtsiatoho stolittia Kyiv: Ukrainskyi pysmennyk, 1993. 414 s.
21. Pasichnyk T. Petro Hordiienko: epopeia. Niu-York, 1964. 180 s.
22. Rohoznyi H. Lystopadovyi reid. Toronto: Nakladom Ukrainskoho Voienno-Istorychnoho instytutu, 1957. 48 s.
23. Sereda M. Otamanschyna: Otaman Yurko Tiutiunyk // *Litopys Chervonoї Kalyny*. 1930. Ch. 10. S. 15–17.
24. Staroviit M. U lystopadovomu reidi (spohady uchasnyka). B.m., 1968. 55 s.
25. Stakhiv M. Tretia Sovietska respublika v Ukraini: narysy z istorii tretoi voiennoi invazii Sovetskoi Rosii v Ukraini i rozvytku okupatsiinoi systemy v chasi: lystopad 1919 – lystopad 1924. Niu-York, 1968. 244 s.
26. Stopchak M.V. Druhyi Zymovyi pokhid Armii UNR v ukrainskii zarubizhnii istoriohrafii mizhvoiennoho periodu. Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriia: «Istorychni nauky». Ostroh: Vyd-vo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia», 2018. Vyp. 27: Na poshanu Volodymyra Trofymovycha. S. 220–226.
27. Terletsykyi O. Vyzvolna viina ukrainskoho narodu 1917–1921 rr. London: Obiednannia бувshykh voiakiv ukrainsiv, 1950. 51 s.
28. Udovychenko O.I. Tretia Zalizna Dyviziiia: materialy do istorii Viiska Ukrainkoi Narodnoi Respubliki. Rik 1919. Niu-York: Chervona Kalyna, 1971. T. 1. 264 s.
29. Udovychenko O. Tretia Zalizna Dyviziiia. Materialy do istorii Viiska Ukrainkoi Narodnoi Respubliki. Rik 1920. Niu York: Chervona Kalyna, 1982. T. 2. 230 s.
30. Udovychenko O. Ukraina u viini za derzhavnist: istoriia orhanizatsii i boiovykh dii Ukrainskykh zbroinykh syl 1917–1921. Vinnipeh: Vyd. D. Mykytiuk, 1954. 176 s.
31. Fedenko P. Isak Mazepa – borets za voliu Ukrainy. London: Nashe slovo, 1954. 228 s.
32. Fedorko V. Spohady z chasiv vyzvolnoi borotby 1917–1921 rokiv. Melborn: Nakladom Rodyny avtora, 1973. 24 s.
33. Tsapko I. Ostanii bii Armii UNR // *Visti Kombatanta*. 1961. № 3. S. 19–24.
34. Chyzhevskiy M. 15 dib na okupovanii Moskvoiu Ukraini // *Za derzhavnist*. Kalish, 1932. Zb. 3. S. 148–149.
35. Shankovskiy L. Ukrainska armiia v borotbi za derzhavnist. Kyiv: Dniprova khvyliia, 1958. 317 s.

Отримано: 15.05.2019 р.

Прорецензовано: 21.05.2019 р.

Прийнято до друку: 31.06.2019 р.

email: yuraphinikovskiy@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-28-110-115

Фініковський Ю. Мемуари данила шумука як історичне джерело. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. Вип. 28. С. 110–115.

УДК 94 (477.4) «196/199»

Юрій Фініковський**МЕМУАРИ ДАНИЛА ШУМУКА ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО**

У статті проаналізовано спогади українського дисидента та політв'язня Данила Шумука. Розкрито умови написання та видання мемуарів діяча, можливість їх використання як джерела до історії України ХХ ст. Окремо акцентовано увагу на особливостях такого виду джерел, необхідності критичного підходу до їх вивчення.

Ключові слова: Данило Шумук, спогади, історичне джерело, мемуари, дисидент, політв'язень.

Yurii Finkovskyi**MEMOIRS OF DANYLO SHUMUK AS HISTORICAL SOURCE**

There is considered the informational potential of the documents of personal origin, such as memoirs. Memoirs are the important sources in historical events study through the prism of the author's subjective perception, so far as he is able to refute or confirm the official point of view on certain facts, or show the situation from a completely different angle.

The article analyzes the memories of the Ukrainian dissident and political prisoner Danylo Shumuk. In historiography, this issue has not yet been resolved.

Danylo Shumuk is a Ukrainian political prisoner, a member of the Ukrainian national liberation movement, a member of the Ukrainian word association of writers «Word».

He is the author of the books of memoirs «On the Eastern horizon», «Life Sentence», «From Gulag to the free world» and other.

In the USA and Canada, his memoirs were issued by the Ukrainian diaspora in the 80's and 90's of the 20th century. The memoirs of Danylo Shumuk caused a great deal of discussion among the Ukrainian public.

Most of the dissident's memoirs have not been published. Today it is stored in archives and individual museums. These memories are very valuable because they are written in the earliest.

They provide information on important events of Ukrainian history of the 20th century. Many of the dissident's memoirs were published in Ukrainian newspapers in France, Canada, USA, Poland, Ukraine.

The paper shown the specifics memoir sources, it defined information opportunities of memoirs.

The terms of writing and publishing the personality memoirs, the possibility of using them as a source for the history of Ukraine of the twentieth century are disclosed.

Separately, attention is paid to the peculiarities of such a source, the need for a critical approach to their study.

Keywords: Danylo Shumuk, memoirs, historical source, dissident, political prisoner.

Спогади є найчисельнішим різновидом джерел особового походження. Вони мають важливе значення для вивчення історії, оскільки містять інформацію, що відсутня в інших видах джерел, часто унікальну. Водночас, як справедливо зауважив український дослідник О. Ясь, мемуари вирізняються підвищеною суб'єктивізацією та ідеалізацією інформації, що пов'язано з особою автора, а тому потребують ретельної джерелознавчої критики [25, с. 607-608].

Серед значного масиву вітчизняної мемуарної літератури виділяються спогади українського дисидента та політв'язня Данила Шумука (1914-2002), в яких знайшли відображення основні події української історії ХХ ст.

У незначній за обсягом історіографії, присвяченій Д. Шумуку, відсутні спеціальні дослідження з даного питання. Частково цю проблему піднімали у наукових розвідках Н. Колошук [8], М. Денисюк, В. Трофимович, А. Каляєв [5], Л. Бондарук [2], О. Петренко [10], О. Зінкевич [7], Я. Антонюк [1], Р. Забілий [6] та ін.

З огляду на це, автор має на меті проаналізувати спогади Д. Шумука як історичне джерело. Досягнення мети передбачає реалізацію наступних завдань:

- розкрити особливості написання та видання мемуарів діяча;
- з'ясувати основну тематику спогадів;
- визначити можливість їх використання як джерела з історії України ХХ ст.

Данило Шумук народився 28 грудня 1914 року в с. Боремщина Володимир-Волинського повіту Волинської губернії у багатодітній сім'ї [15, арк. 1]. У 1923-1928 рр. навчався в польській початковій школі с. Підгородно Любомльського повіту Волинського воеводства. Особливе зацікавлення демонстрував до окремих гуманітарних і природничих наук, багато читав [13, с. 86].

В юнацькі роки Д.Шумук захопився комуністичними ідеями, був активним діячем Українського селянсько-робітничого соціалістичного об'єднання («Сельроб»), Комуністичної спілки молоді Західної України (КСМЗУ) на Волині [17, с. 2]. За підпільну діяльність був арештований польською поліцією. У 1934-1939 рр. перебував у в'язницях м. Ковель, Ломжа, Білосток [12, с. 8].

Повернувшись додому, активно включився в процес становлення радянської влади: організував сільські комітети та загони міліції, брав участь у підготовці до місцевих виборів, працював секретарем сільради [11, с. 8]. Згодом перейшов на педагогічну роботу, викладав географію в середній школі с. Підгородно Любомльського району, вступив на заочне відділення Луцького педінституту. Після деяких розбіжностей з дирекцією навчального закладу працював на посаді кредитного інспектора в Держбанку м. Любомль [15, арк.1].

У травні 1941 року Д.Шумук був призваний у лави радянської армії [22, с. 64]. Із початку німецько-радянської війни перебував у складі 38 окремого саперного батальйону 5-ї армії [3, с. 78-79]. У вересні 1941 року потрапив у німецький полон, покарання відбував у таборі для військовополонених у м. Хорол Полтавської обл. [9, с. 841]. Згодом організував втечу й повернувся на Волинь. З огляду на переслідування зі сторони німецької поліції, змушений був залишити дім. Працював на різних посадах у сільських господарствах Рівненщини [15, арк. 2].

Із березня 1943 до лютого 1945 років перебував у лавах УПА, де викладав економіку та географію на вишкільних курсах. Діяв у межах Волинської, Рівненської, Житомирської та Київської областей [12, с. 8].

У лютому 1945 року Д.Шумук був заарештований радянськими органами держбезпеки. Військовим трибуналом військ НКВС Рівненської області був засуджений до смертної кари, заміненої згодом на двадцять років табірного ув'язнення [11, с. 8]. До березня 1956 року перебував на засланні у містах Норильськ і Володимир. Зокрема, у Норильську протягом червня-вересня 1953 року був організатором повстання політв'язнів у третьому каторжанському таборі [2, с. 40-41].

Після звільнення повернувся на Волинь, згодом із сім'єю переселився в Дніпропетровську область. Через відмову співпрацювати з органами КДБ у листопаді 1957 року був заарештований [1, с. 516]. У травні 1959 року засуджений Волинським обласним судом за «антирадянську пропаганду та агітацію» на десять років ув'язнення. Покарання відбував у таборах на Воркуті, Тайшеті, Мордовії [16, арк. 2-3].

Данила Шумука було звільнено в листопаді 1967 року [16, арк. 3]. Деякий час проживав у м. Київ, згодом – у м. Богуслав Київської області. В цей період він познайомився і зблизився з дисидентами Іваном Світличним, Євгеном Сверстюком, Аллою Горською, Надією Світличною, Василем Стусом, Михайлом Горинем та ін. [23, с. 103]. В 1968-1972 рр. працював над написанням автобіографічного нариса «Оповідання про пережите і передумане» [1, с. 517].

За написання спогадів 12 січня 1972 року був заарештований органами радянської держбезпеки та засуджений на десять років ув'язнення та п'ять років заслання. Покарання відбував у таборах Мордовії [24, с. 942]. У 1972-1974 роках тричі звертався з проханням до керівництва СРСР про позбавлення його радянського громадянства [16, арк. 3-4]. У 1974 році у Парижі були підготовлені до друку спогади Д. Шумука, видані згодом в м. Балтимор (США) окремою книгою під назвою «За східним обрієм» [20].

У лютому 1979 року політв'язень увійшов до складу Української Гельсінської Групи. В 1982-1987 рр. перебував на засланні в с. Каратобе Уральської області (Казахстан) [1, с.518].

У 1983 році у м. Детройт (США) вийшла доповнена книга спогадів Д. Шумука «Пережите і передумане» [21], згодом аналогічне видання побачило світ англійською мовою.

У 1987 році Д. Шумук був звільнений і на запрошення родичів емігрував у Канаду [23, с. 168]. З цього часу він брав участь у зустрічах із українською діаспорою та громадськістю у містах Канади, США, Аргентини, Франції, де розповідав про свій життєвий шлях [7].

У 1991 році в м. Торонто (Канада) вийшла книга спогадів Д.Шумука «Із Гулагу у вільний світ», до того ж він активно друкувався в українських діаспорних газетах і часописах [23]. З моменту проголошення Незалежності України неодноразово приїжджав на Батьківщину. У 1998 році тут було видано останню книгу його спогадів під назвою «Пережите і передумане»[22].

У листопаді 2002 року Д. Шумук повернувся на постійне проживання у м. Красноармійськ Донецької області. Помер у травні 2004 року. Посмертно був нагороджений орденом «За мужність» I ступеня [1, с. 518].

Роботу над написанням мемуарів Данило Шумук розпочав ще під час перебування в другому радянському ув'язненні [15, арк. 2]. На одному із пізніших допитів він зізнався, що в період ув'язнення в Дубравному виправному таборі (Мордовська АРСР), протягом 1964-1966 рр., ним складено два зошити власних спогадів, які згодом були вилучені адміністрацією [4, арк. 244].

Уже перебуваючи на волі, з осені 1968 і до початку 1971 років, Данило Шумук працював над написанням автобіографічного нарису «Оповідання про пережите» [4, арк. 245]. Цей твір пізніше у кількох примірниках був переданий для ознайомлення Івану Світличному, Надії Світличній, Євгену Сверстюку, Зіновію Антонюку та ін. [4, арк. 246].

У заяві до ЦК КПУ від 29 лютого 1972 року арештований Данило Шумук пояснював: «Не писати тої книги я не міг. Почуття обов'язку перед грядущими поколіннями заставило мене взятися за перо і написати про все це так, як я бачив, відчував, пережив і сприймав кожним своїм мускулом, кожним нервом і звилиною мозку. Пишучи свої мемуари, я старався лише точніше й як найяскравіше розкрити всі події і свою участь. Відношення до них до війни, в війну і після війни, а також показати еволюцію переконань і мислення, яка проходила у мене на основі особистих переживань, спостережень і роздумів над ними...» [1, с. 517].

У ході операції «Блок» співробітниками КДБ у січні 1972 року окремі тексти у згаданих вище діячів, і в самого автора, були вилучені [4, арк. 5-6]. Однак, один із примірників, переписаних рукою Надії Світличної, вдалося перефотографувати та вивезти за кордон зв'язковому видавництву «Смолоскип», студентів журналістики з м. Торонто Богдану Колосу[7].

Дещо пізніше, спогади Данила Шумука були надруковані у видавництві газети «Українське слово» в Парижі, головним редактором якої був голова ОУН (м) Олег Штуль-Жданович [7]. Вихід у світ видання «За східним обрієм» (1974 р.) спричинив величезну кампанію проти її автора в українській діаспорі, а також і в Радянському Союзі [8].

Незважаючи на гостру полемічну дискусію, у 1983 році спогади Д.Шумука з доповненнями було перевидано у м. Детройт (США) під назвою «Пережите і передумане» [21].

Після звільнення у 1987 році Данило Шумук переїхав на постійне місце проживання в Канаду. З того часу він почав активно друкуватися в українських діаспорних виданнях, далі працював над доповненням спогадів. В 1991 році у м. Торонто вийшла друком його наступна книга «Із Гулагу у вільний світ»[23].

Останнє видання мемуарів діяча вийшло у Києві у 1998 році під назвою «Пережите і передумане». Спогади й роздуми українського дисидента-політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України(1921-1981)». У передмові до книги Д.Шумук писав: «Розповідаючи про себе в похилому віці, мабуть, неможливо передати почуттів, світосприймання з років свого дитинства та юности без печаті багатолітнього життєвого досвіду. Важко, і то дуже важко, розповісти про себе об'єктивно. Однак в похилому віці значно легше засуджувати дії своєї юности, ніж у юнацькі часи. Отже, я хочу оглянути своє минуле з вершин багатолітнього досвіду і дати йому, по можливості, об'єктивну оцінку» [22, с. 11].

Загалом, маємо зауважити, що між рукописними та опублікованими спогадами автора є ряд відмінностей. Очевидно, що більш цінними для дослідників будуть мемуари, написані Д. Шумуком найраніше [3]. Саме вони точніше передають характер і зміст подій, які спостерігав діяч. Натомість, більш критично варто підійти до текстів, написаних пізніше, адже на характер оповіді завжди негативно впливає притуплення гостроти пам'яті автора, а також зміни, що відбулися у його поглядах та сприйнятті дійсності. Водночас, не варто опускати і той факт, що пізніші мемуари Д. Шумука, видані окремими книгами, піддавалися літературній критиці та обробці. В порівнянні з неопублікованими спогадами в них відсутні окремі події та факти.

Загалом оповідь про свій життєвий шлях Д.Шумук розпочинає із дитячих років [22, с. 11-12]. Особливу увагу він звертає на родинні відносини, побут, навчання в польській школі. Описуючи

свої дитячі та юнацькі роки, автор акцентує увагу на діяльності ліворадикальних партій та організацій (КПЗУ, КСМЗУ, «Сельроб» та ін.) на теренах Волині у міжвоєнний період, свою участь у них [17, с. 2]. Окремо згадується і функціонування польських владних структур, правоохоронних органів на теренах краю в 20-30-ті рр. ХХ ст. [22, с.17-18].

Значна частина спогадів присвячена перебуванню Д.Шумука у польських тюрмах у містах Ковель, Ломжа, Білосток [12, с. 8]. Тут він детально описує умови ув'язнення, характер відносин із іншими затриманими тощо [11, с. 8]. Загалом ця частина мемуарів може бути використана науковцями для дослідження польської пенітенціарної системи міжвоєнного періоду.

Окремо автор згадує про становлення радянської влади на Волині в 1939-1941 рр. [21, с. 100-102]. Будучи безпосереднім учасником подій, Д.Шумук вдається до деталей при описі проведення виборів до місцевих органів влади, роботи навчальних закладів, відносин між місцевим населенням і прибулим партійним активом та ін. [18, с. 4].

Велика увага автора приділена німецько-радянській війні в період червня-серпня 1941 року. Як свідок, він виразно змальовує реалії фронту, повсякденне життя рядових солдатів, відступи окремих частин армії, полон у нацистському таборі для військових у м. Хорол на Полтавщині тощо [19].

Одну з найбільших частин мемуарів Д. Шумука присвячено його перебуванню в українському національно-визвольному русі в період Другої світової війни [20]. Так, він детально описує свої перші контакти із членами ОУН, діяльність на посаді політичного інструктора УПА, побут повстанців, внутрішні розбіжності між керівництвом окремих відділів підпілля, діяльність спецорганів ОУН, відносини з іншими партизанськими рухами [10]. Автор торкається також теми тогочасного українсько-польського конфлікту [5, 8], звертає увагу на діяльність радянських органів безпеки в боротьбі з націоналістичним рухом на теренах Волинської, Рівненської, Житомирської, Київської областей.

Об'ємну частину у спогадах Д.Шумука займає розповідь про його арешти радянськими органами державної безпеки, перебування в умовах ув'язнення у виправних трудових таборах. Тут, зокрема, варто звернути увагу на опис Норильського повстання політв'язнів, співкерівником якого він був. Поруч з іншими відомими мемуарами з цієї тематики, тут добре прослідковано причини, передумови, хід та підсумки самої акції [2, 38-40].

Цікавими, на наш погляд, для дослідників будуть спомини діяча і в частині, де згадано про відносини між українськими політв'язнями, їх стосунки, протидії радянській репресивній системі [23, с. 94-95].

Інформативними є також спогади Д.Шумука про його перебування у середовищі українських дисидентів, знайомство із Василем Стусом, Аллою Горською, Євгеном Сверстюком, Іваном Світличним, Надією Світличною, В'ячеславом Чорноволом, Іваном Дзюбою та багатьма іншими. Окрему увагу автор приділяє співпраці з окремими із них, зокрема, в плані видання власного автобіографічного нарису [23, с. 217-218].

Значну частину мемуарів діяча присвячено його останньому радянському ув'язненню та засланню (1972-1987 рр.). Вони є оригінальними з тої точки зору, що дають змогу прослідкувати взаємовідносини українських дисидентів в умовах ув'язнення (зокрема, т. зв. «сосновський конфлікт політв'язнів»), з'ясувати роль міжнародних правозахисних організацій у справах звільнення арештованих тощо [22, с.383-384].

Також доволі інформативними є мемуари Д.Шумука щодо організації та життя української діаспори в США, Канаді, Франції [23].

Поряд із цим у спогадах автора знаходимо й інформацію на іншу тематику. Зокрема, показовими є згадки про власні розмови із свідками Голодомору 1932-1933 рр. [17, с. 2], сталінських репресій 30-х рр. ХХ ст. [12, с.8] та ін.

Таким чином, мемуари Данила Шумука можуть бути використані як джерело до окремих тем з новітньої історії України. При опрацюванні спогадів варто звертати увагу на їх суб'єктивний характер. Тому, насамперед, вони вимагають критичного підходу, зокрема, їх зіставлення із іншими джерелами, де відображені ті самі події.

Список використаних джерел та літератури:

1. Антонюк Я. Дисидентський шлях Данила Шумука. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль і Любомльщина в українській та європейській історії*. Луцьк, 2017. С. 516-519.
2. Бондарук Л. Роль українського Руху опору в організації Норильського повстання. *Історичний архів. Наукові студії*. Миколаїв, 2010. Вип. 4. С. 38-43.

3. Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України. Ф.202. Архів Д.Л.Шумука. Спогади. 89 с.
4. ГДА СБУ (Галузевий державний архів Служби безпеки України). Ф. 6. Спр.70827. Д.Шумук (уся справа в 10 томах). Т.І. 440 арк.
5. Денисюк М., Трофимович В., Каляев А. Українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни у спогадах. *Наукові записки. Серія «Історичні науки»*. Острог, 2008. С. 247-263.
6. Забілий Р. Як КДБ «дописував» спогади повстанців. URL: <http://www.istpravda.com.ua/columns/4d7ec7176e86e/>
7. Зінкевич О. Про спогади Д.Шумука і «всезнаюче» КДБ. URL: <http://www.istpravda.com.ua/columns/4d828b3590742/>
8. Колошук Н. Конфлікт між українцями і поляками у книзі Д.Шумука «Пережите і передумане». У *пошуках правди.: Збірн. міжн. наук. конфер. : «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки*. Луцьк, 2003. С. 474-482.
9. Овсієнко В., Рапп І. Данило Лаврентійович Шумук. *Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР*. Т.1. Україна. Частина 2. Харків, 2006. С.841-844.
10. Петренко О. Деконструкції декоративного. Про провокаційні спомини Данила Шумука та його жіночі портрети. URL: <http://uamoderna.com/blog/214-214>
11. Стех Я. Майже половина життя в ув'язненні. *Наше Слово*. 2004. 30 листопада. №48. С. 8.
12. Тима П. «Я був той комуніст, що сидів у тюрмі, а не той, що саджав до неї інших». *Наше Слово*. 2004. 7 листопада. № 28. С.8.
13. Фініковський Ю. Данило Шумук у комуністичному русі на Волині (20-30-ті рр. ХХ ст.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». Острог, 2018. Вип. 27. С.85–89.
14. Шанковський Л. Спомини Д. Шумука у світлі фактів. *Визвольний шлях*. 1975. Ч.1-4.
15. Шумук Д. Автобіографія:[Машинопис]. *Фонди Любомльського краєзнавчого музею*. Інв. №НДФ-3317. 2 арк.
16. Шумук Д. Звернення до членів Гельсінської комісії: [Машинопис]. *Фонди Любомльського краєзнавчого музею*. Інв. №КДФ-5285. 4 арк.
17. Шумук Д. Комуністичне словоблудство. *Українське слово*. Париж. 1991. 12 травня. С.2.
18. Шумук Д. Моя рідна умираюча Боремщина. *Українські Вісті*. Детройт, 1994. 25 грудня. С.4.
19. Шумук Д. Від Майорщини до Хоролу. *Сучасність*, 1980. Ч. 7-8. С. 224-232.
20. Шумук Д. За східним обрієм: Спомини. Париж, Балтимор, 1974. 447 с.
21. Шумук Д. Пережите й передумане: Спогади й роздуми українського дисидента-політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921-1981). Детройт, 1983. 536 с.
22. Шумук Д. Пережите й передумане: Спогади й роздуми українського дисидента-політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921-1981). Київ, 1998. 431 с.
23. Шумук Д. Із Гулагу у вільний світ. Торонто, 1991. 259 с.
24. Шумук Данило. *Українська Гельсінська група.1978-1982: документи і матеріали*. Торонто, Балтимор. 1983. С.942-958.
25. Ясь О.В. Мемуари. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2009. Т.6. С.604–608.

References

1. Antoniuk Ya. Dysydentskyi shliakh Danyla Shumuka. Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Liuboml i Liubomlshchyna v ukrainskii ta yevropeiskii istorii. Lutsk, 2017. S.516-519.
2. Bondaruk L. Rol ukrainskoho Rukhu oporu v orhanizatsii Noryl'skoho povstannia. Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii. Mykolaiv, 2010. Vyp. 4. S.38-43.
3. Viddil rukopysnykh fondiv ta tekstolohii Instytutu literatury imeni T.H.Shevchenka NAN Ukrainy. F.202. Arkhiv D.L.Shumuka. Spohady. 89 s.
4. HDA SBU (Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy). F. 6. Spr.70827. D.Shumuk (usia sprava v 10 tomakh). T. I. 440 arkh.
5. Denysiuk M. Trofymovych V. Kaliaiev A. Ukrainsko-polskyi konflikt roky Druhoi svitovoi viiny u spohadakh. Naukovi zapysky. Serii «Istorychni nauky». Ostroh, 2008. S. 247-263.
6. Zabilyi R. Yak KDB «dopysuvav» spohady povstantsiv. URL: <http://www.istpravda.com.ua/columns/4d7ec7176e86e/>
7. Zinkevych O. Pro spohady D.Shumuka i «vseznauiuche» KDB. URL: <http://www.istpravda.com.ua/columns/4d828b3590742/>
8. Koloshuk N. Konflikt mizh ukrainsiamy i poliakamy u knyzi D.Shumuka «Perezhyte i peredumane». U poshukakh pravdy.: Zbirn. mizhn. nauk. konfer. : «Ukrainsko-polskyi konflikt na Volyni v roky Druhoi svitovoi viiny:henezys, kharakter, perebih i naslidky. Lutsk, 2003. S. 474-482.
9. Ovsiienko V. Rapp I. Danylo Lavrentiiovych Shumuk. Mizhnarodnyi biohrafichnyi slovnyk dysyidentiv krain Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy u kolyshnoho SRSR. T.1. Ukraina. Chastyina 2. Kharkiv, 2006. S.841-844.
10. Petrenko O. Dekonstruktzii dekoratyvnoho. Pro provokatsiini spomyny Danyla Shumuka ta yoho zhinochi portrety. URL: <http://uamoderna.com/blog/214-214>
11. Stekh Ya. Maizhe polovyna zhyttia v uviaznenni. Nashe Slovo, 2004. 30 lystopada. №48. S. 8.
12. Tyma P. «Ia був той комуніст, shcho sydiv u tiurni, a ne той, shcho sadzhav do nei inshykh». Nashe Slovo, 2004. 7 lystopada. № 28. S.8.

13. Finikovskiy Yu. Danylo Shumuk u komunistychnomu rusi na Volyni (20-30-ti rr. XX st.). Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademii». Seriya «Istorychni nauky». Ostroh, 2018. Vyp. 27. S.85–89.
14. Shankovskiy L. Spomyny D. Shumuka u svitli faktiv. Vyzvolnyi shliakh. 1975. ch.1-4.
15. Shumuk D. Avtobiografiia:[Mashynopys]. Fondy Liuboml'skoho kraieznavchoho muzeiu. Inv. № NDF-3317. 2 ark.
16. Shumuk D. Zvernennia do chleniv Helsinskoï komisii: [Mashynopys]. Fondy Liuboml'skoho kraieznavchoho muzeiu. Inv.№KDF-5285. 4 ark.
17. Shumuk D. Komunistychnе slovo. Ukrainske slovo. Paryzh, 1991. 12 travnia. S.2.
18. Shumuk D. Moia ridna umyraiucha Boremshchyna. Ukrainski Visti. Detroit. 1994. 25 hrudnia. S.4.
19. Shumuk D. Vid Maiorshchyny do Khorolu. Suchasnist, 1980. Ch. 7-8. S. 224-232.
20. Shumuk D. Za skhidnym obriiem: Spomyny. Paryzh. Baltymor, 1974. 447 s.
21. Shumuk D. Perezhyte y peredumane: Spohady y rozдумы ukrainskoho dysydenta-politviaznia z rokiv blukan i borotby pid troma okupatsiiamy Ukrainy (1921-1981). Detroit, 1983. 536 s.
22. Shumuk D. Perezhyte y peredumane: Spohady y rozдумы ukrainskoho dysydenta-politviaznia z rokiv blukan i borotby pid troma okupatsiiamy Ukrainy (1921-1981). Kyiv, 1998. 431 s.

Отримано: 14.08.2019 р.

Прорецензовано: 21.08.2019 р.

Прийнято до друку: 28.08.2019 р.

e-mail: krasnostav@ukr.net;

1-704@i.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-28-116-130

Близняк М., Ковальська-Павелко І. «Як і Ярослав Дмитрович я був студентом історичного факультету Львівського державного університету ім. І. Франка...». Листи Ярослава Ісаєвича (1936–2010) до Миколи Ковальського (1929–2006). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острого, 2019. Вип. 28. С. 116–130.

УДК 930.1(477)

**Микола Близняк,
Ірина Ковальська-Павелко**

**«ЯК І ЯРОСЛАВ ДМИТРОВИЧ Я БУВ СТУДЕНТОМ ІСТОРИЧНОГО
ФАКУЛЬТЕТУ ЛЬВІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМ. І. ФРАНКА...»¹. ЛИСТИ ЯРОСЛАВА ІСАЄВИЧА (1936–2010)
ДО МИКОЛИ КОВАЛЬСЬКОГО (1929–2006)**

Стаття є спробою проаналізувати на основі листування головні аспекти співпраці відомих українських істориків – Миколи Ковальського та Ярослава Ісаєвича. У приватному листуванні найбільш повно і всебічно виявляється людина. Відзначено про знайомство істориків у студентські та аспірантські роки, під час навчання на історичному факультеті Львівського державного університету ім. І. Франка. Контакти учених продовжувалися упродовж усього їх життя. Листи Я. Ісаєвича до М. Ковальського збереглися у домашньому фамільному архіві родини Ковальських, що в Острозі. Листи М. Ковальського до свого колеги зберігаються в архіві Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, перебувають на стадії опису та фондування, до дослідження не залучені, відносяться до наукової перспективи. Листи є неоціненним джерелом із історії повсякденного життя та діяльності українських істориків другої половини ХХ – початку ХХІ ст. З листів постає коло дружніх творчих контактів із зарубіжними ученими. Інформативний потенціал надрукованих листів дозволяє зрозуміти головні організаційні форми та шляхи розвитку вітчизняної історичної науки. Зміст листів дає можливість чітко зрозуміти проблеми й тогочасні перспективи відродження Острозької академії та внесок обидвох учених у цей процес. Важливою складовою листів можна назвати процес книгообміну та інформування про новини виходу у світ наукової продукції історичної тематики. Здійснено публікацію листів Я. Ісаєвича до М. Ковальського.

Ключові слова: листування, Я. Ісаєвич, М. Ковальський, історична наука, творчі контакти, наукові заходи.

**Mykola Blyzniak,
Iryna Kovalska-Pavelko**

**“SIMILAR TO YAROSLAV DMYTROYCH, I WAS A HISTORY MAJOR
AT IVAN FRANKO NATIONAL UNIVERSITY OF LVIV...”. YAROSLAV
ISAIEVYCH’S LETTERS (1936–2010) TO MYKOŁA KOVALSKYI (1929–2006)**

The article attempts to analyse the main aspects of the collaboration of famous Ukrainian historians Mykola Kovalskyi and Yaroslav Isaievych based on their correspondence with each other. Private letters provide the most comprehensive and complete information on a person. The article discusses the meeting of the historians when they were college students and PhD students, their studies at the Department of Historical Studies in Ivan Franko National University of Lviv. The scholars’ relationship continued throughout their entire lives. Yaroslav Isaievych’s letters to Mykola Kovalskyi have been saved in the Kovalskyi family’s archive in Ostroh. Mykola Kovalskyi’s letters to his colleague are being kept in the archive of Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies at the NASU; they are currently being catalogued and registered, thus are not included in the study but can be used for future research. Correspondence is an invaluable source of the history of daily lives and activities of Ukrainian historians in the second half of 20th – the beginning of 21st centuries. The letters describe the circle of friendly creative relations with foreign scholars. The informative potential of print letters allows understanding the main organisational forms and developmental directions of the national historical science. The content of the letters allows clearly outlining the problems and Ostroh

¹ Ковальський М. Джерелознавчі аспекти історії культури України XVI – XVIII ст. у працях Ярослава Ісаєвича. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. ПРОСФΩΝΗΜΑ. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича*. Львів, 1998. Вип. 5. С. 309.

academy revival prospects at the time as well as the contribution of both scholars to this process. An important element of the letters is the exchanging of books and the informing about new scientific publications on history. The letters of Yaroslav Isaievych's to Mykola Kovalskyi have been published.

Keywords: *correspondence, Yaroslav Isaievych, Mykola Kovalskyi, historical science, creative relations, scientific events.*

Листування у науковій праці вчених варто визначити як важливу складову їх творчої лабораторії та як групу наративних джерел до інтелектуальної біографії. В цілому серед розмаїття писемних джерел, якими послуговується історична наука, епістолярній спадщині відводиться особливе місце. Вона не лише доповнює і розширює знання про історію історичної науки, але й сприяє переосмисленню і кращому розумінню відомих фактів і подій. Часто отримані з листів відомості дозволяють точніше визначити історичний контекст. Саме у приватному листуванні найбільш повно і всебічно виявляється людина, розкривається її внутрішній світ. Тому не випадково сучасні вчені називають листування найбільш живим джерелом вивчення життя і творчості особистості. Водночас варто мати на увазі природний ступінь суб'єктивності такого виду джерел і необхідність їх критичного вивчення.

До нашого часу в фамільному архіві професора Ковальського, що в Острозі, збереглася переважна більшість епістолярій, які надходили йому. Усі листи упорядковані самим ученим за алфавітним принципом і складені у теки у другій половині 1990-х рр.², після переїзду з Дніпра до Острога для відродження Острозької академії.

Широчінь наукових інтересів, життєві обставини (переїзди, подорожі), активна наукова, лекційна та організаційна діяльність професора М. Ковальського, комунікабельність сприяли встановленню творчих і дружніх стосунків із багатьма представниками вітчизняної та зарубіжної науки й культури. Таким чином збережена епістолярна спадщина М. Ковальського – це комплекс листів службового, наукового та особистого характеру, що відзначається значним обсягом та цінним інформативним потенціалом. За нашими попередніми підрахунками у фамільному архіві історика в Острозі зберігається приблизно 2500 епістолярій, значно менша їх частина перебуває у сімейному архіві родини Ковальських у Дніпрі. Листи самого вченого розпорочені по архівах його адресатів, окремі введені до наукового обігу, про що йтиметься нижче.

Зважаючи на цінність та важливість листів проф. М. Ковальського їх публікація розпочалася ще при його житті. Так, листування історика з його колегою, президентом УІТ Любомиром Винарем (1932–2017) було підготовлено до друку його учнями Аллою та Віктором Атаманенками [1; 4; 5]. У 1999 р. Микола Павлович здійснив публікацію підбірки фрагментів листів до нього відомих учених – істориків, джерелознавців, археографів, висловлюючи при цьому сподівання «у недалекому майбутньому продовжити подачу дальших витягів з мого епістолярного особистого архіву» [11, с. 583]. Отже, оприлюднення та публікація епістолярної спадщини входили до наукових планів проф. М. Ковальського.

Низку публікацій листів здійснили учні історика, його колеги та окремі дослідники. На особливу увагу заслуговують важливі публікації о. Юрія Мицика спільно з Інною Тарасенко, у яких представлено взаємне листування проф. М. Ковальського та його учнів і колег – проф. Ю. Мицика, проф. М. Улащика, І. Бутича та ін. [14; 15; 16; 17; 19; 20; 21; 22]. До сфери наукових зацікавлень Ю. Мицика також слід віднести й листування Я. Ісаєвича [17]. В. Марчук спільно з М. Близняком надрукував листи М. Ковальського до І. Пашука [3]. Автори цього матеріалу у своїх попередніх спільних студіях ввели до наукового обігу листування Ф. Шевченка та М. Ковальського [8]. Листи останнього до відомого російського історика Олександра Пронштейна надруковані Н. Швайбою [23] тощо. Наукова робота у цьому напрямку продовжується.

Окрім того досліджувані епістолярії останнім часом достатньо активно використовуються у наукових текстах. Листування між Я. Ісаєвичем та М. Ковальським стало складовою джерельної бази наукової публікації про «школу Ковальського» [12, с. 138]. Отже, історія вивчення листування проф. М. Ковальського з колегами перебуває на початковій стадії наукового аналізу та археографічного засвоєння й потребує подальших наукових зусиль.

² Проф. М. Ковальський про систематизацію епістолярного фонду в Острозі писав так: «на жаль, переїзд із Дніпропетровська не дає можливості поки-що привести до системи всю сукупність ще дуже цікавих епістолей, які я зберігав протягом років...» [11, с. 583].

Підвалини наукових успіхів Миколи Ковальського, на думку проф. В. Яремчука, було закладено в студентські роки, проведені в стінах його *alma mater* [24, с. 27], з чим цілком можна погодитися. Львівський державний університет ім. І. Франка став місцем навчання та знайомства у середині 1950-х років двох майбутніх відомих українських учених, фахівців з ранньомодерної історії України. В одній із своїх статей Микола Павлович розповів, що перші контакти з Ярославом Ісаєвичем відбулися тоді, коли він був вже аспірантом кафедри української історії, а його товариш – студентом, який «вирізнявся вдумливістю, ерудицією, обдарованістю» [9, с. 309]. Я. Ісаєвич виявив зацікавлення першою науковою роботою М. Ковальського на секційному засіданні науково-підсумкової конференції професорсько-викладацького колективу ЛДУ навесні 1956 р. Перший задав другому питання щодо репрезентативності та вірогідності писемних джерел на тему західноукраїнських земель і Львова XVI – XVII ст. [9, с. 309]. Зі студентської лави веде свій початок співпраця істориків [2, с. 34].

Після від'їзду зі Львова до Кривого Рогу, а пізніше Дніпропетровська (тепер – Дніпра) історики листувалися, обмінювалися виданнями, про що йдеться зокрема в опублікованих листах. М. Ковальський у 1978 р. підготував відгук на автореферат докторської дисертації Ярослава Дмитровича, останній у свою чергу також дав такий відгук на докторську роботу Миколи Павловича.

Двічі Я. Ісаєвич здійснював опонування дисертацій аспірантів М. Ковальського – роботи Ю. Мицика та Ю. Князькова [10, с. 311]. Все це дало підстави М. Ковальському стверджувати про Я. Ісаєвича як «авторитетного експерта в габілітаційному науковому процесі України, особи, яка вклала чималий внесок у формування науково-педагогічних кадрів, зокрема на Подніпров'ї і саме в галузі джерелознавства та історіографії історії України XVI–XVII ст.» [9, с. 311]. Спільною професійною проблемою для двох істориків, що їх об'єднувала, стала джерелознавча тематика періоду XVI – XVIII ст.

Виявом пошани один до одного варто визнати статті у ювілейних збірниках обидвох колег, а також публікація нарисів про внесок учених у конкретні ділянки наукових студій [7; 9; 10]. Листи Я. Ісаєвича відзначаються багатою епістолярною культурою. Комплекс епістолярій, поданих нижче, є неоцінним джерелом із історії повсякденного життя та діяльності українських істориків другої половини XX – початку XXI ст. У листах окреслено коло дружніх творчих контактів із зарубіжними ученими. Вцілому є добрі підстави для визначення місця і ролі учених у розвитку національної науки та культури. З листів проступає активна участь істориків в організації та проведенні наукових заходів регіонального та всеукраїнського значення, деталі та обставини архівної евристики й невідоме вболівання за долю національної клію.

Листи

№ 1

Львів, 10.ІІ.1970

Вельмишановний Миколо Павловичу!

Щиро дякую Вам за добре слово і за написання двох рецензійних нотаток про мій каталог. Правду кажучи, я не міг навіть сподіватися, що Ви так швидко відгукнетесь на моє прохання. Сердечно Вам вдячний! Якщо «Культура і життя» не захоче надрукувати, то я зміг би поспробувати надрукувати цю ж нотатку в «Архівах» чи «Жовтні». Думаю, що зміг би домовитися з редакціями цих журналів.

Про те, що Ви працюєте над дисертацією про джерела з історії України др[угої] пол[овини] XVI – першої пол[овини] XVII ст., знаю, бо був присутній на проблемній Наук[овій] раді з джерелознавства та історіографії (рік тому), де затверджувалися дисертаційні теми. На жаль, дійсно не знаю Ваших статей в Наукових записках /арк. 1 зв./ за 1970, але статтю в «Пам'ятниках України», розуміється, прочитав з великою приємністю. Маю іншу думку тільки в одному відношенні. Ви наголошуєте в своєму листі, що це не буквар, а азбука. Але, що таке буквар? Це загальна³ назва для книжок, що служили навчанню грамоти, а саме такий характер мали книжки Федорова. Навіть якщо він сам їх не називав «букварями», то об'єктивно це були букварі. Назву «буквар» впровадив Спиридон Соболь, але ж його навчальна книжка наскільки пам'ятаю, мало відрізняється від фєдоровської. Букварі могли називатися по-різному – азбуками, граматиками (так в актах ставропігії; на Сх[ідній] Україні ще

³ Підкреслення в оригіналі.

в XIX ст. буквар називали «граматикою»: згадайте «граматику» Куліша), – але ми маємо право проєктувати в авторському тексті сучасну назву навчальної книжки і на той період, коли книжки /арк. 2/ цього типу існували, хоч і називалися інакше. Так само як ми проєктуємо назви «український народ» на весь період, відколи цей народ існував, хоч і не називав себе так. Такий погляд я висловлював в «Наук[ово]-інф[ормаційному] бюл[етені] арх[івного] управління» за 1964 рік, № 4, с. 60–61. Іншої думки дотримується Ботвінник, книжку якого Вам висилаю: в мене виявився дублет, а гадаю, що в Вас цієї книжечки нема.

Втім, без потреби, мабуть, вдався в дискусію на тему чи можна назву буквар переносити вглиб. Саме по собі це дрібниця, – але важлива сама засада: якщо якийсь явище протягом свого існування міняло назву, не міняючи своєї суті, ми маємо право вживати щодо нього одну назву (ззначаючи, звичайно, і всі зміни найменувань).

Моя заміточка в «Україні», звичайно, застаріла, до того ж досить обкромлена редакцією. Втішаю себе лише тим, що наскільки знаю, це було хронологічно перше повідомлення на цю тему в радянських виданнях. Застаріла стаття і в /арк. 2 зв./ «Літературознавстві» – це власне не стаття, а відгук на першу статтю Грасгофа і Сіммонса, але редакція надала йому вид статті. Повідомлення це опублікувала в перекладі і московська «Книга».

Список праць всіх співробітників нашого інституту друкує на ротапринті Львівська бібліотека АН УРСР⁴. Як тільки він вийде, вишлю Вам. Книгу М. Литвиненко «Джерела історії України XVIII ст.» (ХДУ, 1970 рік), про яку я згадував у попередньому листі, мені вдалося роздобути. Був би радий отримати від Вас дніпропетровські записки з Вашими працями.

Італійська енциклопедія 30 – 40-х років є в бібліотеці ЛДУ, а сучасну, дуже велику за обсягом, бачив у бібліотеці Леніна. Ви можете замовити у них ксерокопії статті Gwagnini. Був недавно у Рівному. Вони кінчають свій том історії міст і сіл. Шкода, що Ви не берете участі.

Вітання Вам від Стебля та інших колег!

З найкращими побажаннями доброго здоров'я і великих наукових успіхів Ваш Ярослав Ісаєвич.
[P.S.] Чи є у Вас моя брошура 1964 року «Федоров на Україні» ?

Оригінал, рукопис, отримано 20.02.1970, без вхідного номера.

№ 2

Вельмишановний і дорогий Миколо Павловичу!

Дякую Вам за пропозицію виступити у співавторстві. Але стаття Ваша настільки ґрунтовна, що я не маю ніяких істотних зауважень, – отже не можу додати настільки доповнень, щоб можна було говорити про співавторство.

Щиро дякую Вам також за збірники, що містять Ваші статті, дуже цінні і цікаві для мене. Як ви, мабуть, знаєте І.Л. Бутич пішов з Архівного управління. Боюся, що після цього не лише «Архіви», але й «Історичні джерела» набагато менш охоче друкуватимуть про давнину.

Повертаю Вам статтю, додаю також аркуші з дрібними зауваженнями, що виникли в мене в процесі читання. Звичайно, Ви бачите, що все це переважно другорядні, або третьорядні подробиці. Хочу лише додати, що, на мій погляд, знахідки Мацюка не підтверджують гіпотез попередніх дослідників про дофедорівське друкування у Львові. Тобто, аргументи попередніх дослідників, /арк. 2/ найповніше подані Колядою, роблять ймовірним припущення, що друкарня до Федорова у Львові могла бути. Але це не друкарня Дропана, який мав би бути другим друкарем у світі після Гутенберга (якщо не рахувати Костера), а якась значно пізніша друкарня. Знайдений Мацюком акт – це твердження монахів у 1790 році, начебто акт Степана Дропана 1460 року (330 років до того) стосувався передачі Онуфрійському монастирю друкарні. Але насправді акт Дропана вже на початку XVII ст. був втраченим і пізніше були спроби інтепритувати цей акт, як кому хотілося. Зокрема твердили, начебто Дропан цим актом передав монастирю під опіку братства (див. «Іст[оричні] джерела», т. 2, с. 15). Я цілком згідний з оцінкою статті Мацюка, що її дав Немировський в бюлетені «Издательское дело. Книговедение» (1969, № 2 (4)). Я не збираюся вступати покищо в полеміку з цього питання, відкладаючи це до часу, коли зберу ще деякі додаткові аргументи. Але для мене міфічність друкарні Дропана (до речі, – в більшості документів він Станіслав, а не Степан) очевидна. Я змінив нещодавно адресу (див. на конверті)⁵.

⁴ Тепер – Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаніка.

⁵ «Нова адреса» з 1971 р. така: «Львів 12, вул. Стрийська, 28, кв. 62».

З щирим привітом і найкращими побажаннями Ваш [підпис].

[До листа додано редакційні правки:]

/арк. 1/ С. 3 – справці (управителя) монастиря. Може, краще: управителя маєтку.

С. 3 – Б. Михайлович (Б. Януш). Може, варто вказати «псевдонім Б. Януша».

С. 4, рядок 8: друкарська помилка – «тексти» замість заголовки? Чи, може, мало бути «тексти з виданих книг», «уривки тексту»? Адже повного тексту всіх книг каталоги не давали (крім коротких видань типу «Хронології» Римші).

С. 11 На конгресі істориків в Москві мені довелося чути, що якийсь західнонімецький славист (?) готує статтю з доказами, що листування Курбського з Ів. Грозним – фальсифікат. Звичайно, поки що це лише гіпотеза, про обґрунтованість якої ми не можемо судити.

С. 14 (і в інших місцях) «Псалтир» укр[аїнською] мовою чоловічого роду, тому слід писати з «псалтирем», а не з «псалтир'ю»

С. 26 як вияснилося нещодавно, під час першого приїзду до Москви Федоров жив не на Підзамчі, а на Краківській вулиці (публікацію документу готує Е. Ружицький).

С. 29 «називам в публікації Миничем» – як я згадував у примітці, це лише неправильне відчитання тексту. В оригіналі його названо Минцем.

/арк. 2 / С.30 «селяни двох сіл ворогували» – можливо, це були конфлікти феодалів, які до взаємних «наїздів» залучали своїх підданих.

С. 32 «Зарванська» вулиця. «Зарванські», «Зерванські» вулиці, або «Зарваниці» були в багатьох містах. Мене вже давно цікавить етимологія цього слова, але поки що нічого не можу віднайти на цю тему. До речі, назва Львівської Сербської вулиці була дана, мабуть, не через сербів, але тому, що поблизу була колись «Зарваниця» (давня назва вулиці – Шотський торг, тут мешкали шкоти).

С. 35 ніяк не можна називати акт 1579 і 1588 уривками з касової книги братства (в 1579 його не було, та й назва «касова книга» – модернізація). Такий заголовок цим актам придумали укладачі опису 129 фонду в перші післявоєнні роки, а Немировський безкритично прийняв таке формулювання. До речі, це не перший випадок, коли публікатори документів, трактують як святощі заголовки документів, придумані архівістами при укладанні описів. А описи ці уклалися, як Ви знаєте, дуже поспішно, нерідко не досить компетентними людьми.

С. 36 не опубліковано акт, що братство платило викупні платежі до 1591 р. за друкарню Федорова («Братства», с. 177 і 246 прим. 12). /арк. 3/

С. 36 «W. Hubicki» укр[аїнською] мовою слід передавати «Губицький». По російськи пишуть Хубицький, бо рос[ійське] «Г» = польськ.[кому] «G». Хоч і по-російськи польське «Г» часто передають через «г»: Генрик Сенкевич, а не «Хенрик». І в рос[ійській] статті там: «В. Губицький».

С. 37 «варовні» – можна перекладати «укріплені», «фортифіковані» і т.п.

С. 38 «кроль» чи «король» ?

Доцільно згадати статтю і публікацію укр[аїнського] перекладу Кревецьким (І. Кревецький Спомини Ів. Федоровича про початки друкарства на Україні) – «Стара Україна», 1924, № 2 – 5, с. 35 – 37). Кревецький (помер 1940 р.) заслуговує, на мій погляд, позитивної оцінки його внеску в історіографію та джерелознавство.

В огляді дослідників післямови Федорова варто згадати про Козачинського і Гриневецького (їх я згадав у брошурі на с. 24, але там текст деформовано редакцією і в «Архівах України» № 6 за 1970 р.).

Варто висловити свою думку і щодо твердження Немировського про документ про навчання Iohannis Theodoris Moschi в Кр[аківському] ун[іверситеті], стосується друкаря. Я думаю тут випадковий збіг.

Оригінал, рукопис, рекомендована бандероль, отримано 14.03.1971, без вхідного номера

№ 3

Дорогий Миколо Павловичу!

Я повернувся з Польщі. Їздив на приватне запрошення, але, розуміється, багато працював в бібліотеках і архівах. Є цікаві знахідки, про які колись, можливо, буде нагода розказати більше.

А зараз пишу, щоб повідомити Вас, що буквально днями має вийти каталог «Восточнославянские и южнославянские рукописи в собраниях ПНР». Перева- /арк. 1 зв./ жають серед них українські ру-

кописи XVI – XVIII ст. Замовляти можна за адресою: «Москва 117036, ул. Ульянова, 19, Ин[ститу]т истории СССР, редакционно-издательский отдел».

З щирими вітаннями Ваш Ярослав Ісаєвич
Оригінал, рукопис, отримано 23.06.1976, № 144.

№ 4

Дорогий Миколо Павловичу!

Пишу Вам з Кисловодська, куди я несподівано отримав «спалену» путівку. Дуже радий, що ми зустрілися в Острозі, але шкода, що ненадовго. Дуже я шкодував, що Вас не було з нами в Дермані, буду дуже вдячний, якщо Ви зможете надіслати мені по примірнику «Хронології» і «Літописів». У Кисловодську буду до 28.X. включно, а у листопаді сподіваюся зустрінемося з Вами у Вільнюсі.

З сердечними вітаннями і найкращими побажаннями Ваш Ярослав
Оригінал, рукопис, на поштівці, отримано 14.10.1978, № 275

№ 5

16.X.78

Дорогий Миколо Павловичу!

Дружина переслала мені сюди до Кисловодська листа від Анатолія Петровича з Мінська. Його книжка, запланована тиражем 1000 примірників, під загрозою тому, що бракує замовлень ще на 200 прим[ірників]. Він дуже просить замовити, хоча б 20-30 прим[ірників] для львівського книготоргу. Такої можливості я не маю, але пообіцяв йому, що напишу всім знайомим медієвістам, які зацікавлені в отриманні даної книжки для себе і для своїх установ. Отже, подаю Вам дані про цю книжку: Грицкевич А.П. Социальная борьба горожан Белоруссии XVI–XVIII вв. Минск «Наука и техника», 1979. / арк. 1 зв./ 220668 Минск, пл. Свободы 19, маг. «Книга – почтой».

Сподіваюся зустрітися з Вами у Вільнюсі. Найкращі вітання Вашим матерям і дочкам.
З щирими побажаннями Ваш [підпис].

Оригінал, рукопис, отримано 22.10.1978, № 281

№ 6

Дорогий Миколо Павловичу!

Щиро Вам дякую за надіслані мені книги і за запрошення прибути до Дніпропетровська. На жаль, мені не вдається знайти час для поїздки до Вашого міста. Але дуже раді будемо бачити Вас у Львові!
Отже – до зустрічі.

З кращими вітаннями Ваш [підпис]
Оригінал, рукопис, на поштівці, отримано 14.11.1978, № 326

№ 7

Яремче, 12.VIII.79.

Дорогий Миколо Павловичу!

Як тільки я повернувся з Польщі, на мене посипалося стільки всяких невідкладних справ, що взятися за листування я можу тільки сьогодні: я виїхав на двотижневий відпочинок на Гуцульщину. На більше не можу собі дозволити, бо в цьому році маю написати розділи до нової «Історії Львова», параграф «Образование древнепольской народности» для московської колективної монографії і оглядову статтю про «Українську культуру XVIII ст.». Надто це все різнохарактерне, але це вже властивість академічних установ – часто планують не зовсім те, що хотілося б. Втім, мені гріх нарікати, кожна з цих тем сама по собі не така й погана, тільки що часу надто мало.

В Польщі вдалося знайти чимало цікавого, особливо приємною для мене була знахідка документу /арк. 1 зв./ про замовлення «Іваном Хведоровичем друкарем пана воєводи київського, мешканцем Острога» (документ з першої декади червня 1578 року) 150-трьох мідеритів – ілюстрацій до Біблії вроцлавському граверу Блазіусу Ебішу з Шнееберга. За роботу Ебіш просив 700 злотих плюс їжу й харчі для нього, родини і підмайстрів за весь час роботи, яку він мав виконувати у Львові. «Вопросы истории» обіцяють опублікувати замітку про це «в одному з перших осінніх номерів». Якщо ж йдеться про знахідки стародруків, то більшість їх я встигну відбити в каталозі, який на вимогу ви-

давництва названо не зовсім вдало – «Пам'ятки книжкового мистецтва» (темплан «Вищої школи» на 1980 рік, позиція 310). Видавництво боїться, що не збере мінімального, з їх точки зору, тиражу 1500 примірників, бо ціна досить висока – 5 крб. 10 коп. /арк. 2/.

Був у нас Ваш студент, який займається Пасторієм. Я, на жаль, не зміг допомогти йому чимсь конкретним, але ще і ще раз схиляюсь перед Вами: тільки Ви наполегливо і систематично готуєте на Україні нове покоління медієвістів й уже створили серйозну школу в Дніпропетровську, якої так бракує іншим університетським центрам.

Інститут слов'янознавства спільно з нашим інститутом хоче провести конференцію, присвячену 325-річчю возз'єднання. Думаємо провести її в Олеську наприкінці вересня або в жовтні. Я був би дуже радий, якщо б Ви змогли приїхати. Будуть, мабуть, Королюк, Рогов, Флоря, Семйолова і Заборовський, а з Києва – Сергієнко...

Дуже приємно було мені зустрітися в Кракові з Юрієм Андрійовичем. Я йому напишу ще звідсіля окремого листа /арк. 2 зв./.

Був у нас Ярослав Мельничук і від нього я довідався про видання Вами вже трьох випусків «Джерелознавства історії України». Був би дуже вдячний, якщо б Ви змогли знайти по примірнику і для мене.

З щирими вітаннями Ваш [підпис].

P.S. Буль ласка, напишіть про тему Вашої доповіді так, щоб я отримав Вашого листа не пізніше останніх чисел серпня. Я.І[саєвич]

Оригінал, рукопис, отримано 17.08.1979, № 290

№ 8

Дорогий Миколо Павловичу!

За станом на сьогодні конференція намічається на 2 – 5.X. Сам я з 16 до 30.IX буду в Єревані, але Ф.І. Стеблій переконає, щоб Вам своєчасно було вислано запрошення, як тільки буде остаточно затверджена дата (це станеться в понеділок). Крім того, я попросив, щоб Вам і Ю.А. Мицику вислали запрошення і від нашої об'єднаної товариства охорони пам'яток. Оскільки конференція відбудеться, ймовірно, на початку жовтня не було змоги відкласти укладання програми. Вам ми записали тему «Джерела з історії російсько-українських зв'язків у XVI – першій половині XVII ст.» Звичайно, Ви зможете змінити або уточнити тему, якщо таке формулювання надто широке.

Отже, до побачення у Львові!

З щирими вітаннями

Ваш [підпис]

Оригінал, рукопис, отримано 17.09.1979, № 313

№ 9

Дорогий Миколо Павловичу!

Дуже просимо Вас і Юрія Андрійовича терміново повідомити дату свого приїзду (29 або 30.X. Перше засідання 30.X). Це потрібно знати якнайшвидше, щоб встигнути забронювати місце в готелі. Найкраще подзвоніть або телеграфуйте мені і передайте будь ласка це саме Ю.А.

Чекаємо на Вас! Ваш [підпис]

Програма буде надрукована 25.X. відразу ж вишлемо.

Оригінал, рукопис на поштівці, отримано 23.10.1979, № 339.

№ 10

Дорогий Миколо Павловичу!

Пересилаю Вам і Вашій родині сердечні новорічні вітання, побажання всього-всього найкращого. Хай Вам щастить у всіх ділянках Вашої діяльності, хай усе буде добре у всіх відношеннях!

Ваш Ярослав Ісаєвич.

Вкладаю рекламу збірника, який ми видаємо спільно з сектором Королюка [в листі вкладка з рекламою: «Славянские древности. (Этногенез. Материальная культура Древней Руси): Сб. науч. тр. – Киев: Наук. думка, 1980 (I кв.). – 10 л. – 1 р. 50 к. 1500 экз.]

Оригінал, рукопис на поштівці, отримано 3.01.1980, № 3.

№ 11

28.V.80.

Дорогий Миколо Павловичу!

Надсилаю рекламку на дві книжки, заплановані на наступний рік. Перша, як Ви пам'ятаєте, планувалася і на цей рік, але не вийшла. Минулорічні замовлення недійсні, їх слід поповнювати.

Наступного року в нашому інституті буде проводитися конференція полоністів, на якій ми хотіли б мати і /арк. 1 зв./ секцію з питань взаємин з Польщею всіх її східних сусідів, – і прямих, і трохи дальших. Але ці плани поки що не узгоджені.

З щирими вітаннями Ваш [підпис]

Оригінал, рукопис, отримано 4.06.1980, № 239.

№ 12

Дорогий Миколо Павловичу!

Отже, сподіваємось на Ваше сприяння в організації конгресу – як на Вашу особисту участь, так і на допомогу в інформуванні всіх тих, хто забезпечить належний рівень.

З щирими вітаннями Ваш [підпис]

Оригінал, рукопис, отримано 17.07.1992, № 120.

№ 13

18.09.92.

Дорогий Миколо Павловичу!

Дякую за надіслання тез доповіді. Оскільки ми хотіли б надрукувати до конгресу, видати скорочений виклад змісту доповідей, просимо надіслати трохи розширений текст (5 – 8 стор.) – з посиланнями, але в обмеженій кількості. Можемо чекати на цей текст до 1.XII. програма буде верстатися на основі розгляду цих розгорнутих тез. Звичайно, нема ніякого сумніву, що Ваша доповідь буде включена до програми.

Чи відомі Вам якісь місцеві (малотиражні зокрема) видання – історичні, краєзнавчі, літературні, політичні? Я хотів би написати про «неформальний» видавничий рух, а /арк. 1 зв./ також про бібліографії, які видаються обласними бібліотеками. Буду вдячний, якщо зможете надіслати такі видання.

З щирими вітаннями Ваш Яр. Ісаєвич

Оригінал, рукопис, отримано 28.09.1992, № 144.

№ 14

Шановний Пане Миколо Павловичу!

Запрошуємо Вас взяти участь у розширеному засіданні Наукової ради Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України.

Порядок денний:

1. Доповідь директора Інституту академіка НАН України Я. Ісаєвича «Історична наука в сучасній Україні».

2. Презентація нових видань Інституту українознавства.

Засідання відбудеться 7 березня 1996 р. в новому приміщенні Інституту українознавства за адресою: м. Львів, вул. Козельницька, 4 (кінцева зупинка тролейбусного маршруту № 1).

Початок о 14:00 год.

Оргкомітет

Оригінал, машинопис. На запрошенні зображення: «Середньовічна школа. З давньої гравюри».
Без конверта, без дат.

[Додаток до листа]

Шановний Пане М.П. Ковальський

Запрошую на товариську вечерю, яка відбудеться у кафе Академії мистецтв (вул. Кубійовича, 38). 7 березня 1996 р. Початок о 17 год.

З повагою, [підпис] Я. Ісаєвич

Оригінал, машинопис, без конверта, без дати.

№ 15

30.04.96

Дорогий Миколо Павловичу!

Щиро дякую за надіслані мені ювілейні вітання! Дуже шкодую, що з різних причин не зміг взяти участь у попередній конференції в Острозі, як і не зможу взяти участі у наступній. Але дуже вдячний за запрошення і за пам'ять про мене. Хотілось би, щоб мої особисті контакти з Острозьким колегіумом були систематичними. Зокрема готовий допомогти у забезпеченні колегіуму книгами, як нашими виданнями, так і дублетами з нашої бібліотеки. Ви, мабуть, знаєте про діяльність фонду «Сейбр-Світло», в якому працює моя дружина, і який має певні можливості для постачання англomовних видань. Щоправда, майже немає засобів для пересилки книжок. Чи плануєте Ви або хтось з Ваших колег бути найближчим часом у Львові? Є ціла низка питань, про які хотілося б з Вами щиро поговорити. Зокрема, ми кінчаємо працю над другим виданням книги Биковського «У службах української книжки»⁶. Вдалося знайти кільканадцять позицій, які йому самому не були відомі і не увійшли у його авто-бібліографію 1972 року. Можливо й Ви знаєте якісь маловідомі його публікації, або публікації про нього.

З щирим привітом,

Ваш [підпис] Ярослав Ісаєвич

P.S. Надсилаю перелік наших видань. Ми готові їх подарувати колегіуму, хоч, повторюю, – є труднощі з пересилкою. З другого боку, якщо б Ви змогли допомогти у розповсюдженні певної кількості примірників цих видань для шкіл, бібліотек регіону, то це була б дуже велика нам допомога. Адже розповсюджувати книжки тепер дуже важко, а здобути від продажу кошти ми вкладаємо тільки у наступні видання. Були б вдячні і за надсилання нам видань (наукових, літературних та інших), які друкуються у Вашому регіоні й де-інде. Це потрібно і для укладання наших бібл[іографічних] покажчиків⁷. Чи маєте бібліографію України за 1992 р.? /арк. 1 зв./ Складається моя біо-бібліографія. Можливо, Вам відомі якісь відгуки на мої праці у тих виданнях, які з тих чи інших причин могли залишатись невідомими мені. Був би вдячний за такого роду інформації.

Чи подали Ви тези і тему на Міжн[ародний] конгрес українців (хотів ...). Ймовірно оргкомітет зможе оплатити побут у Харкові й дорогу. Пошуки коштів на це тривають.

Ваш Я.І[саєвич]

*Оригінал, машинопис, рукопис, отримано 22.05.1996, № 99.**Додаток до листа*

Список українціки фонду «Сейбр-Світло»

1.	Юрій Шевельов	«Українська мова в першій половині двадцятого століття» (1900-1914)
2.	Михайло Хейфец	«Українські силуети» (про українських дисидентів)
3.	Люба Комар	«Процес 59-и»
4.	Остап Тарнавський	«Слова і мрії», вірші
5.	Юрій Самборс	«Щаблі», повість
6.	Анатоль Камінський	«До перспектив нашої політики»
7.	Юрій Лавріненко	«Розстріляне відродження»
8.	Михайло Осадчий	«Бельмо»
9.	Едвард Й.Ц. ван Готегем	«Моя зустріч з УПА»
10.	Мирослав Прокоп	«Україна й українська політика Москви»
11.	Олекса Ізарський	«Полтава»
12.	Роман Чорнобиль	«Із наших буднів і празників. Рефлексії»
13.	Д.М. Дорошенко	«Історія України»
14.	Вячеслав Липинський	«Релігія і церква в історії України»
15.	Алла Косовська	«Гірський вовк»
16.	Алла Косовська	«Ціна душі»
17.	Марія Лівницька	«На грані двох епох»
18.	Ольга Мак	«Куди йшла стежка?», повість
19.		«Українська суспільно-політична думка»
20.		«Слово-збірник українських письменників»
21.		«Другі Всеукраїнські збори народного руху»

⁶ Биковський Лев Юстимович (1895–1992) – український бібліограф, книгознавець, бібліотекознавець, історик та мемуарист. До слова, дружина ученого – Марія Олександрівна Кікець-Ковальська-Биковська (1910–1996) доводилася Миколі Ковальському тіткою. Книга упорядкована Любомиром Винарем та Ярославом Ісаєвичем є перевиданням автобібліографічної праці: Биковський Л. У службах українській книжці / Упоряд.: Л. Р. Винар, Я. Д. Ісаєвич. Львів-Нью-Йорк, 1997. 327 с.

⁷ Це речення та всі наступні написані рукою.

22.		«Вивід прав України»
23.		«Глосарій»
24.		«Український вісник», випуск сьомий, 1987р.

Ці книжки можуть бути передані Колегіумові безплатно, для відбору англomовних видань доцільно прислати людину.

[В конверті додано інформаційний лист «Видання інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України»]

№ 16

11.XI.1996 р.

Дорогий Миколо Павловичу!

Щиро Вам дякую за написання довідки про мене. Надсилаю фото. На жаль, мені не вдалося приїхати до Острога.

Кінчаємо друкувати авто-біобібліографію Л. Биковського. Про все інше напишу після Польщі, куди їду на 10 днів.

З щиром привітом Ваш Я.І[саєвич]

Оригінал, рукопис. На офіційному бланку, у лівому правому куті «Академія наук України. Академік-секретар. Відділення історії, філософії та права», без вхідного номера.

№ 17

26.XII.96.

Вельмишановний і Дорогий Миколо Павловичу!

Щиро Вас вітаю з Різдром Христовим і Новим роком, бажаю Вам і Вашій родині здоров'я, щастя, добра і успіхів у Вашій діяльності.

Прошу великодушно вибачити, що не на всі Ваші листи я відповів. Постійно не встигаю зробити все, що запланував, постійно відкладаю все щось на пізніше. Мучить мене почуття вини перед Вами ... Будь ласка, повідомте чи надіслано було Вам випуск матеріалів Другого конгресу українців, у якому було вміщено виклад Вашої статті. Чи маєте Ви мою книжку «Україна давня і нова»⁸, я не пам'ятаю чи я Вам вислав ці матеріали, чи тільки планував? Прошу написати ще раз, які портрети істориків Вам потрібні: можливо за час, що минув від отримання Вашого листа Ви уже щось роздобули?

З Різдвяними побажаннями⁹

Ваш [підпис]

P.S.

Чи дійшла до вас брошура Мик[оли] Садовського «Микола Ковальський (1885–1944)» (Нью-Йорк, Торонто, 1954)? Книжка Биковського вийде друком найближчим часом.

Оригінал, машинопис, рукопис, отримано 3 січня 1997, № 4.

№ 18

5.4.97.

Вельмишановний і Дорогий Миколо Павловичу!

Батько мій Дмитро Григорович, політичний діяч УНР, пізніше вчитель; мати – Наталя-Євфросина Чабан («з Чабанів», як казали в Галичині), вчителька. Незабаром зможу Вам надіслати статтю про батька, крім того, Ю. Шаповал напише про нього в «Літ[ературній] Україні».

Для Вас летить 10 примірників Биковського. Якщо не зможете приїхати, то, може, частину вислати? А, може, забере Ваш аспірант? Якщо Ви приїдете в такий час, коли я буду у Львові, то змогли б вибрати дещо з наших дублетів для себе і для академії – тільки бажано мати /арк. 1 зв./ офіц[ійне] доручення, в яке ми впишемо кількість книжок – це дозволить їх «списувати».

Збірник з Вашою статтею (за яку я Вам дуже щиро дякую) вийде з великим запізненням, але таки вийде.

⁸ Книга Я. Ісаєвича з автографом зберігалася у бібліотеці М. Ковальського [7].

⁹ З цього речення всі наступні написані від руки.

Незабаром вийде і том нашого реферативного журналу «Українознавство». Для праці над дальшим дуже потрібні різні малодоступні видання, особливо малотиражні.

З щирим привітом і добрими побажаннями!

Ваш Я. І[саєвич]

P.S. Буду радий відрецензувати Вашу працю, якщо це потрібно.

Ми могли б передати академії 100-200 примірників «Острозької давнини» – по 4 гривні за примірник за перерахунком. Гадаю, що це було б доцільно, щоб їх взяли.

[До листа вкладено вирізку з газети «День» № 18. 13.XI.96 зі статтю Я. Ісаєвича «Твердження про непізнаність історії стирає грань між фальсифікацією та пошуком істини»].

Оригінал, рукопис, отримано 14.04.1997, № 73.

№ 19

Дорогий Миколо Павловичу!

Дуже шкодую, що не мав змоги приїхати до Острога, щоб обговорити плани нашої реальної співпраці – нас особисто і наших установ.

Дуже сподіваюсь на Ваше сприяння у підготовці конгресу і на Вашу допомогу в укладанні чергових (з 1996 р.) випусків реф[еративного] бюлетня «Українознавство» і «Бібліографії історії України». Чи маєте їх випуски за 1993 рік ?

Збірник статей з нагоди мого дворічної давності ювілею вийде небагато, найближчим часом.

Пишу цих кілька слів перед виїздом до Кракова на конгрес славистів. Після повернення /арк. 1 зв./ чекає нас велика робота щодо підготовки до друку 2 тому 5-томної «Історії укр.[аїнської] культури». Про це ще я Вас повідомлю.

З теплими побажаннями добра і здоров'я

Ваш [підпис] 27.VIII.98

Оригінал, рукопис, без конверта.

№ 20

Дорогий Миколо Павловичу!

Щиро дякую за надіслання мені гарно оформленої і змістовної енциклопедичної книги про Острозьку академію. Вона поєднує науковість, насиченість фактами з доступністю викладу. Тим самим буде цінною і для вчених, і для широкого кола читачів. Щиро вітаю Вас з виходом цієї книги.

Ще раз хочу подякувати Вам за написання статті для збірника, присвяченого моему ювілеєві. Сподіваюся, що примірник книжки, який я передав через М.Г. Крикуна, вже дійшов до Вас. Скільки примірників було б Вам ще потрібно?

Вибачте, що ще не надіслав Вам збірку статей «Україна давня і нова». Прошу повідомити, на яку адресу краще надсилати Вам книги – на домашню чи службову. А, можливо, хтось від вас буде у Львові?

Маю змогу надіслати для бібліотеки Острозької академії не тільки всі наші видання, але й дублети, як з числа діаспорних видань, так і видання останніх років наукових осередків з різних регіонів України. Було б добре, щоб хтось від Вас приїхав і забрав їх. В обмін хотілось би отримати хоч кілька (бажано 8-10) примірників Вашої енциклопедії.

Чи дійшла до Вас інформація про наступний конгрес українців? На всякий випадок, надсилаю Вам інформаційний лист ще раз.

Хотілось би знати про Ваші останні видання, про плани на майбутнє. Чи будете брати участь у відзначенні року Юліуша Словацького?

З нетерпінням чекатиму на Вашу відповідь.

З щирим привітом і добрими побажаннями!

Ваш Яр. Ісаєвич [підпис]

10.XII.98

Міжнародна асоціація українців

Секретаріат: Київ, 252001, Грушевського 4, кімн. 214

Тел. і факс (38044) 2297650

Президент: Львів 290026, Козельницька 4. Тел. і факс (380322) 427021

[Додаток до листа]

Вельмишановний Миколо Павловичу!¹⁰

Запрошуємо Вас і Ваших колег до участі у 4-му міжнародному конгресі українців (МКУ-4), який буде проведено в Одесі 26 – 30.08.1999. Згідно ухвали Комітету МАУ, при формуванні програми переваги будуть надаватись доповідям, які розглядатимуть методологічні аспекти українознавчих дисциплін або ж вноситимуть принципово свіжий матеріал для оновлення інструментарію досліджень чи розв'язання вузлових наукових проблем.

Істотну частину програми мають становити доповіді, в яких українознавчі проблеми висвітлюватимуться в міждисциплінарному або міжнародному контексті. Важливо, щоб у доповідях ставились питання, які вимагають серйозної наукової дискусії.

Тези засідань з ключових проблем будуть заплановані. Будуть проведені також тематичні засідання, сформовані оргкомітетом і головами секцій з доповідей, оголошених учасниками. Кожне двогодинне тематичне засідання, як правило, буде присвячене визначній проблемі і включатиме доповіді, виступи запланованих диспутантів і вільну дискусію. Першими виголошуються дві-три доповіді, відібрані як ключові для обговорення, інші доповіді публікуються як стендові. Деякі із засідань матимуть характер круглих столів (дві доповіді і вільна дискусія). Будемо вдячні тим науковцям, які візьмуть на себе організацію тематичних засідань.

Програма формуватиметься на основі тез доповідей, які просимо надіслати до 15.01.1999 р. Орієнтовний обсяг – 5 – 8 стор. машинопису, допускаються поклики.

Президент МАУ [підпис] Я. Ісаєвич

Оригінали, машинописи, отримано 24.XII.1998, № 32.

№ 21

Професор Ярослав Ісаєвич

Львів 290026, Козельницька, 4, Інститут українознавства

Тел. (322) 42 70 22, факс (322) 42 70 21

E-mail alex@sabre.lviv.ua

Дорогий Миколо Павловичу!

Нарешті маю змогу надіслати Вам відбитка Вашої статті, за яку ще раз щиро дякую.

Надсилаю ще кілька дублетів своєї збірки. Якщо якийсь Вам не потрібний, прошу передати до Бібліотеки. Чи у Вас щось останнім часом вийшло? Маю на увазі праці з усіх гуманітарних наук, краєзнавчі, політичні (крім малих брошур).

Дуже дякую за «Енциклопедії». Давно мав звістку від Вас, хотілось би знати Ваші новини.

З сердечним привітом

Ваш Я. І[саєвич]

Оригінал, рукопис, на персональному бланку Я. Ісаєвича, форма якого у правому лівому куті друкована. У правому куті рукою М. Ковальського проставлена дата – 5.05.1999 р., без конверта.

№ 22

Дорогий Миколо Павловичу Дуже радий був отримати звістку від Вас. На жаль, за останні роки мені було важко добратись до Ваших країв, а Ви теж не бували у Львові.

Хотілось би також активізувати книгообмін з Вами. Я маю надіслати список наших дублетів. Все, що Вам може бути потрібне, найкраще передавати через колег, які курсують між нашими містами. Чи можливо було б отримувати по 4-5 примірників усіх Ваших видань? Наша бібліотека веде великий книгообмін, а фонд «Сейбр-Світло», де працює дружина, розсилає книги університетам і обласним бібліотекам багатьох регіонів України.

З Вашої бібліографії довідався про деякі дуже цікаві для мене публікації, про яких я не знав. Тому особливо вдячні Вам за бібліографію¹¹.

З щирим привітом і добрими побажаннями

Ваш [підпис] 26.XI. 2002

Оригінал, рукопис, на бланку з написом зверху «Harvard. College. Library. Cambridge. Massachusetts 02138». Отримано 30.11.2002,.

¹⁰ У правому верхньому куті квадратна печатка «Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича». Вихідний № 141/368 від 17 грудня 1998 р.

¹¹ Йде мова про бібліографію проф. М. Ковальського [14]. Бібліографічний покажчик Я. Ісаєвича надійшов до Острога у грудні 2002 р. з підписом «Дорогому колезі Миколі Ковальському з щирими побажаннями. Яр. Ісаєвич» [26].

Додаток А.

Листи Я.Д. Ісаєвича до М.П. Ковальського

№ п/п	Хронологія	Чисельні показники
1.	1970 р.	1
2.	1971 р.	1
3.	1976 р.	1
4.	1978 р.	3
5.	1979 р.	3
6.	1980 р.	2
7.	1989 р.	1 (зберігся конверт без листа)
8.	1992 р.	2
9.	1996 р.	4
10.	1997 р.	1
11.	1998 р.	2
12.	1999 р.	1
13.	2002 р.	1

Список використаних джерел та літератури:

- Атаманенко А. Листування Миколи Ковальського як джерело до вивчення історії Українського Історичного Товариства. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки. Вип. 4: Збірник на пошану професора Миколи Павловича Ковальського*. Острог, 2004. С. 40–46.
- Близняк М. Спогади професора Миколи Павловича Ковальського «Про тих, кого пам'ятаю і шаную (Роздуми про коло особистостей, з якими доводилось зустрічатись і співпрацювати)». *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки*. Острог, 2014. С. 25–48.
- Близняк М., Марчук В. Листування Миколи Ковальського та Івана Пашука (1992 – 2004 рр.). *Острозький краєзнавчий збірник* / Ред. група: М. Манько, М. Данилюк, С. Позіховська. Острог, 2017. Вип. 9. С. 115–137.
- Винар Л. Наше листування (з приводу 70-ліття основника УІТ в Острозі). *Осягнення історії. Збірник наук. праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя* / Редкол.: В. Смолій, С. Плохій, В. Степанков та ін. Острог, Нью-Йорк, 1999. С. 553–554.
- Епістолярні джерела до утворення осередку УІТ в Острозі / Упоряд. А. Атаманенко, В. Атаманенко. *Осягнення історії. Збірник наук. праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя* / Редкол.: В. Смолій, С. Плохій, В. Степанков та ін. Острог, Нью-Йорк, 1999. С. 554–577.
- Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. Львів, 1996. 336 с.
- Ісаєвич Я.Д. Подвижник науки. *Дніпропетровський історико-археологічний збірник. Вип. 1: на пошану професора Миколи Павловича Ковальського*. Дніпропетровськ, 1997. С. 56–57.
- Ковальська І., Близняк М. Листування Федора Шевченка та Миколи Ковальського (1977–1990). *Шевченко Ф. Історичні студії: Збірка вибраних праць і матеріалів (До 100-річчя від дня народження)* / Ред. кол.: В. Смолій (голова), Г. Боряк, Л. Дубровіна та ін. Київ, 2014. С. 429 – 447.
- Ковальський М. Джерелознавчі аспекти історії культури України XVI – XVIII ст. у працях Ярослава Ісаєвича. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. ПРОСФΩΝΗΜΑ. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича*. Львів, 1998. Вип. 5. С. 309–328.
- Ковальський М. Значення праць академіка Я. Ісаєвича в дослідженні та популяризації конфесійних стародруків України XVI – XVII ст. з основ християнської ідеології. *Християнські цінності: історія і погляд у третє тисячоліття. Зб. наук. праць Національного університету «Острозька академія». Історичні науки*. Острог, 2002. Вип. 2. С. 195–206.
- Листи вчених до професора М. Ковальського (з його особистого архіву) [Підбірка здійснена М. Ковальським]. *Осягнення історії. Збірник наук. праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя* / Редкол.: В. Смолій, С. Плохій, В. Степанков та ін. Острог, Нью-Йорк, 1999. С.578–583.
- Мельник О., Трофимович В. «Вони повірили в мене, а я повірив у них» (особливості наукової школи М.Ковальського). *Український історичний журнал*. 2019. № 1. С. 137–165.
- Микола Павлович Ковальський: матеріали до біобібліографії / За ред. І. Пасічника, передм. Л. Винара, втсуп. Стат. А. Атаманенко. Острог, 2002. 149 с.
- Мицик Ю. Вірні сини двох братніх народів (листи М.М. Улащика до М.П. Ковальського). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки*. Острог, 2004. Вип. 4: Збірник на пошану професора Миколи Павловича Ковальського. С. 24–32.
- Мицик Ю. Доповнення до листування М. П. Ковальського. *Національний університет «Острозька Академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2012. Вип. 19. С. 4–30.
- Мицик Ю. З листів М. П. Ковальського. *Микола Павлович Ковальський (1929-2006). Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / За ред. Г. К. Швидько*. Дніпропетровськ, 2007. С. 34-75.
- Мицик Ю. З листів Ярослава Ісаєвича. *НАУКМА. Наукові записки. Історичні науки*. Київ, 2012. Т. 130. С. 72–78.
- Мицик Ю. З листування Івана Бутича з Миколою Ковальським. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, 2013. Вип. 12-13. С. 431–446.
- Мицик Ю. Один з вчителів М. П. Ковальського. *Національний університет «Острозька Академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2012. Вип. 14. С. 4–16.

20. Мицик Ю. Ще з листів М. П. Ковальського. *Національний університет «Острозька Академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2011. Вип. 17. С. 4–19.
21. Тарасенко І. Чотири листи М.П. Ковальського. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2016. Вип. 25. Острог, С. 22–28.
22. Тарасенко І.Ю. Учень – вчителю (листи Ю.А. Мицика до М.П. Ковальського). *Гілея*. 2018. Спецвипуск. Історичні науки. С. 83–100.
23. Швайба Н.І. Епістолярна спадщина О.П. Пронштейна: листи істориків з України. *Історія та культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: наук. щорічник*. Київ, 2004. С. 82–103.
24. Яремчук В. Студентські роки М.П. Ковальського. *Осягнення історії. Збірник наук. праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя / Редкол.: В. Смолій, С. Плохий, В. Степанков та ін.* Острог, Нью-Йорк, 1999. С.18–29.
25. Ярослав Ісаєвич. *Бібліографічний покажчик*. Упоряд. М. Боянівська, наук. ред. Ю. Ясіновський. Львів, 1999. 195 с.

REFERENCES

1. Atamanenko A. Lystuvannia Mykoly Kovalskoho yak dzherelo do vyvchennia istorii Ukrainkoho Istorychnoho Tovarystva. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. Istorychni nauky. Vyp. 4: Zbirnyk na poshanu profesora Mykoly Pavlovycha Kovalskoho. Ostroh, 2004. S. 40–46.
2. Blyzniak M. Spohady profesora Mykoly Pavlovycha Kovalskoho «Pro tykh, koho pamiataiu i shaniu (Rozdumy pro kolo osobystosti, z yakymu dovodylos zustrichatys i spivpratsiuvaty)». *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. Istorychni nauky. Ostroh: Vyd-vo NUOA, 2014. S. 25–48.
3. Blyzniak M., Marchuk V. Lystuvannia Mykoly Kovalskoho ta Ivana Pashchuka (1992 – 2004 rr.). *Ostrozkyi kraieznavechyi zbirnyk / Red. hrupa: M. Manko, M. Danyliuk, S. Pozikhovska*. Ostroh, 2017. Vyp. 9. S. 115–137.
4. Vynar L. Nashe lystuvannia (z pryvodu 70-littia osnovnyka UIT v Ostrozi). *Osiahnennia istorii. Zbirnyk nauk. Prats na poshanu profesora Mykoly Pavlovycha Kovalskoho z nahody 70-richchia / Redkol.: V. Smolii, S. Plokhii, V. Stepankov ta in.* Ostroh, Niu-York, 1999. S. 553–554.
5. Epistoliarni dzherela do utvorennia oseredku UIT v Ostrozi / Uporiad. A. Atamanenko, V. Atamaneko. *Osiahnennia istorii. Zbirnyk nauk. prats na poshanu profesora Mykoly Pavlovycha Kovalskoho z nahody 70-richchia / Redkol.: V. Smolii, S. Plokhii, V. Stepankov ta in.* Ostroh, Niu-York, 1999. S. 554–577.
6. Isaievych Ya. Ukraina davnia i nova: narod, relihiia, kultura. Lviv, 1996. 336 s.
7. Isaievych Ya.D. Podvyzhyk nauky. Dnipropetrovskiy istoryko-arkheohrafichnyi zbirnyk. Vyp. 1: na poshanu profesora Mykoly Pavlovycha Kovalskoho. Dnipropetrovsk: Vyd-vo Promin, 1997. S. 56–57.
8. Kovalska I., Blyzniak M. Lystuvannia Fedora Shevchenka ta Mykoly Kovalskoho (1977–1990). Shevchenko F. *Istorychni studii: Zbirka vybranykh prats i materialiv (Do 100-richchia vid dnia narodzhennia) / Red. kol.: V. Smolii (holova), H. Boriak, L. Dubrovina ta in.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2014. S. 429 – 447.
9. Kovalskiy M. Dzhereloznavchi aspekty istorii kultury Ukrainy XVI – XVIII st. u pratsiakh Yaroslava Isaievycha. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. PROΣΦΩNHMA. Istorychni ta filolohichni rozvidky, prysviacheni 60-richchiu akademika Yaroslava Isaievycha*. Lviv, 1998. Vyp. 5. S. 309–328.
10. Kovalskiy M. Znachennia prats akademika Ya. Isaievycha v doslidzhenni ta populiaryzatsii konfesiinykh starodrukiv Ukrainy XVI – XVII st. z osnov khrystyianskoi ideolohii. *Khrystyianski tsinnosti: istoriia i pohliad u tretie tysiacholittia. Zb. nauk. prats Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. Istorychni nauky. Ostroh: NUOA, 2002. Vyp. 2. S. 195–206.
11. Lysty vchenykh do profesora M. Kovalskoho (z yoho osobystoho arkhivu) [Pidbirka zdiisnena M. Kovalskym]. *Osiahnennia istorii. Zbirnyk nauk. Prats na poshanu profesora Mykoly Pavlovycha Kovalskoho z nahody 70-richchia / Redkol.: V. Smolii, S. Plokhii, V. Stepankov ta in.* Ostroh, Niu-York, 1999. S.578–583.
12. Melnyk O., Trofymovych V. «Vony poviryly v mene, a ya poviryv u nykh» (osoblyvosti naukovoii shkoly M.Kovalskoho). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2019. № 1. S. 137–165.
13. Mykola Pavlovych Kovalskiy: materialy do biobibliohrafii / Za red. I. Pasichnyka, peredm. L. Vynara, vtsup. Stat. A. Atamanenko. Ostroh, 2002. 149 s.
14. Mytsyk Yu. Virni syny dvokh bratnykh narodiv (lysty M.M. Ulashchyka do M.P. Kovalskoho). *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. Istorychni nauky. Vyp. 4: Zbirnyk na poshanu profesora Mykoly Pavlovycha Kovalskoho. Ostroh, 2004. S. 24–32.
15. Mytsyk Yu. Dopovnennia do lystuvannia M. P. Kovalskoho. *Natsionalnyi universytet «Ostrozka Akademiia»*. Serii «Istorychni nauky». Ostroh, 2012. Vyp. 19. S. 4–30.
16. Mytsyk Yu. Z lystiv M. P. Kovalskoho. Mykola Pavlovych Kovalskiy (1929-2006). *Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / Za red. H. K. Shvydko*. Dnipropetrovsk, 2007. S. 34-75.
17. Mytsyk Yu. Z lystiv Yaroslava Isaievycha. *NAUKMA. Naukovi zapysky*. Istorychni nauky. Kyiv, 2012. T. 130. S. 72–78.
18. Mytsyk Yu. Z lystuvannia Ivana Butycha z Mykoloiu Kovalskym. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy, 2013. Vyp. 12 – 13. S. 431–446.
19. Mytsyk Yu. Odyn z vchyteliv M. P. Kovalskoho. *Natsionalnyi universytet «Ostrozka Akademiia»*. Serii «Istorychni nauky». Ostroh, 2012. Vyp. 14. S. 4–16.
20. Mytsyk Yu. Shche z lystiv M. P. Kovalskoho. *Natsionalnyi universytet «Ostrozka Akademiia»*. Serii «Istorychni nauky». Ostroh, 2011. Vyp. 17. S. 4–19.
21. Tarasenko I. Chotyry lysty Kovalskoho. M. P. Kovalskoho. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Острог, *Наукові записки Нацио-нального університету «Острозька академія»*. Istorychni nauky. 2016. Vyp. 25. S. 22–28.

22. Tarasenko I.Iu. Uchen – vchyteliu (lysty Yu.A. Mytsyka do M.P. Kovalskoho). Hileia. 2018. S. 83–100.
23. Shvaiba N.I. Epistoliarna spadshchyna O.P. Pronshteina: lysty istorykiv z Ukrainy. Istoriiia ta kultura Prydniprovia. Nevidomi ta malovidomi storinky: nauk. shchorichnyk. Kyiv, 2004. S. 82–103.
24. Yaremchuk V. Studentski roky M.P. Kovalskoho. Osiahnennia istorii. Zbirnyk nauk. Prats na poshanu profesora Mykoly Pavlovycha Kovalskoho z nahody 70-richchia / Redkol.: V. Smolii, S. Plokhii, V. Stepankov ta in. Ostroh, Niu-York, 1999. S.18–29.
25. Yaroslav Isaievych. Bibliohrafichni pokazhchyk. Uporiad. M. Boianivska, nauk. red. Yu. Yasinovskyi. Lviv, 1999. 195 s.

Отримано: 05.06.2019 р.

Прорецензовано: 12.06.2019 р.

Прийнято до друку: 10.07.2019 р.

e-mail: mytskyk2002@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-28-131-137

Мицик Ю. Із спогадів про Миколу Павловича Ковальського. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. Вип. 28. С. 131–137.

УДК 930.2(477)(092)

о. Юрій Мицик

ІЗ СПОГАДІВ ПРО МИКОЛУ ПАВЛОВИЧА КОВАЛЬСЬКОГО

У статті подані спогади про видатного українського історика-джерелознавця Миколу Ковальського (1929-2006), які написані людиною, котра знала його майже 40 років (студент, аспірант, колега по роботі). Особливо важливе значення має та частина спогадів, яка проливає світло на світогляд М.П. Ковальського, зокрема на його релігійні переконання, критичне ставлення до дійсності в тоталітарному суспільстві, що в тогочасних умовах не могло відкрито декларуватися з відомих причини.

Ключові слова: історія, джерелознавство, мемуаристика, біографія, спогади.

Yurii Mytsyk

FROM THE MEMOIRS ABOUT MYKOLA PAVLOVYCH KOVALSKYI

The article presents the memoirs about a prominent Ukrainian historian and source critic Mykola Kovalskyi (1929-2006), which have been written by a person who had known him for almost 40 years (student, doctorate student, colleague). The memoirs include important and unknown facts regarding the scholar's life and works. Their value lies in the fact that almost all Mykola Kovalskyi's contemporaries have passed away and his students are of a respectable age. The memoirs concern primarily the scholar's family life and personal tastes in literature and music, his hobbies (photography, cinema) and his relationships with the colleagues from Dnipro University and the historians who supervised his scientific activities and had a significant impact on him as a scholar. The most important part of the memoir is the one concerning Mykola Kovalskyi's worldview, including his religious beliefs and his critical attitude to the life in totalitarian society, which could not have been openly discussed at the time for obvious reasons. There are also pages devoted to his teaching and research and the foundation of "Kovalskyi's school" or "Dnipro school" of Ukrainian historians.

Keywords: history, memoirs, source criticism, memoir research, biography, recollections.

За ті майже 40 роки, що я працював під керівництвом Миколи Павловича (далі – М. П.) чи вже як колега по цеху істориків, тобто з 1968 р. до самої його смерті у 2006 р., накопичилося маса спогадів про нього. Шкодную і дуже сильно шкодную, що не фіксував їх на папері, бо з плином часу багато з них стерлося з пам'яті... Все ж постараюся пригадати дещо, причому те, що не відбилося в спогадах про нього інших людей.

Почну з Острога. У цьому старовинному місті М. П. народився й виріс, тут починав він свою трудову діяльність. Острог він любив надзвичайно. У його дніпропетровській трикімнатній квартирі на 5 поверсі «хрущоби» по вул. Казакова 2 кв. 28 у найбільшій кімнаті висіли дві картини. На меншій з них було зображено відомий вид Острога (острозький замок з собором і вціліла башта), на більшій – відомий портрет Гальшки Острозької, який зображує княжну незадовго до трагедії (її шлюб мав трагічний кінець: нареченого було вбито, а саму Гальшку кинули у башту, де вона нібито й скінчила свій вік). У спальні-кабінеті М. П. був портрет князя Костянтина II Острозького. На моє питання чому він висить тут, а не в більшій кімнаті М. П. відповів напівжартома-напівсерйозно: «Князь тут перераховує гроші. Ще не вистачало, щоб хтось з «доброзичливців» доповів про це в партком». Про історичне минуле Острога М.П. писав багато, але серйозною перепорою для вивчення його старовини була насамперед політика компартійної влади, яка м'яко кажучи, не заохочувала дослідження до-радянської доби. Ось красномовний приклад. В часи горбачовської перебудови було скликано другу всесоюзну нараду з історії (першу нараду було скликано ще в роки хрущовської відлиги у 1962 р. і вона мала широкий суспільний резонанс). На горбачовській нараді було констатовано вражаючий факт: 90% істориків (кандидатів і докторів) займалися історією КПРС, а всі інші галузі включно з

археологією вивчало всього 10%. Але треба враховувати, що до цих 10% входили й історики, які займалися радянським періодом історії. Якщо наприклад хтось писав про розвиток свинарства на Рівненщині в брежнєвські часи, то це була т. зв. громадянська історія, якщо ж «Роль партії у розвитку свинарства на Рівненщині...», то це вже історія КПРС. До того ж в Дніпропетровську зовсім не було архівів щодо Волині дорадянської доби та й взагалі в дніпропетровських архівах історичному музеї були лише крихти архівних зібрань козацької доби. Тут варто згадати історика Василя Біднова, котрий писав у одній своїх статей, що архівних документів з історії краю козацької доби у дореволюційні часи було так багато у сховищі, що вони вкривали підлогу шаром у півметра! До того ж у Дніпрі було дуже мало й історичної літератури...

А книги М. П. любив неймовірно і весь вільний простір квартири був завалений ними. В його кімнаті, яка слугувала і спальнею і кабінетом книги домінували, були у стелажі, на підвіконню, на підлозі... Книги були і в головній кімнаті, щоправда більш впорядковано. Тут було й чимало художніх книг. Ще ж були потужні зібрання в Острозі! Якось влітку 1972 р. я прожив у його квартирі з дружиною і дочкою (їй був всього рік) цілий місяць. М.П. з сім'єю тоді виїжджав у відпустку, а я мав пильнувати хату (на цю пропозицію М.П. я пристав із задоволенням). Адже я міг користатися з друкарської машинки і величезної бібліотеки М. П. Тоді я прочитав зокрема весь 25-томник наукової фантастики (це був у СРСР величезний дефіцит!), дещо з мемуарів про II світову війну. М. П. цікавився даною проблематикою і хотів мати про війну всебічне уявлення, без совєцьких міфів. Тому серед його книг почесне місце належало спогадам американського генерала Бредлі. На видності постійно стояла книжка польською мовою «Пригоди козьолка (*козеняти*) Натолка (*Анатолія*)». Я запитав: «що це за книжка?». М. П. відповів: «О! Це моя улюблена дитяча книжка. Коли батько не купив її, хоч я дуже просив, то я довго плакав». Те, що М. П. прекрасно знав польську мову, я не сумнівався. Якось він показував свій табель за перші класи (ще за Польщі), там стояло «відмінно» за польську мову. До речі, якось під час подорожей Україною я з приятелями заїхав у Збараж. Експерсії для іноземців там вів солідного віку чоловік, який виявився однокласником М. П. Ми розговорилися. Він сказав, що одного разу вів екскурсію для польських туристів. В кінці якась дама спитала його: звідки він так добре знає польську. Той відповів «Тому що в школі в Острозі нам її викладав...». (Тут він назвав прізвище вчителя, яке я забув). Дама залилася сльозами: «Це мій батько!». Я говорив про це володіння М. П. польською мовою з відомою польським істориком проф. Терезою Хинчевською-Геннель. Вона сказала, що М. П. володів нею бездоганно і що так уже поляки не говорять! Все ж мова не стоїть на місці... Знаючи, як М. П. любить книги, я старався подарувати йому на день народження саме книгу.

Треба сказати, що М. П. добре фотографував і мав добрий апарат, здається «Зеніт». Саме М. П. зробив перші фото моєї кількомісячної доньки, часом і мене фотографував. Він сам робив мікрофільми найбільш важливих розділів книжок і дбайливо зберігав їх (всього понад 7 тис.!) в упаковках з написом, яка саме книга тут сфотографована. Як і книги з його бібліотеки, ці мікрофільми дозволяли хоч трохи ліквідувати прогалину в дніпропетровських бібліотеках. Крім того, М. П. активно користувався послугами МБА (міжбібліотечний абонемент), а бібліотекарі йому навіть дозволяли брати ці книги додому, де він робив з них мікрофільми. Адже ксерокси з'явилися у кінці 1980-х рр. і користування ними було обмежено (в разі дозволу ректора чи проректора дозволялося зробити не більше 40 стор.).

М. П. змалку знав свою майбутню дружину Любов Кирилівну. Її мати (Марія Іванівна) якось розповіла, що М. П. ще підліток закрив з хлопцями двері будинку, де жила Марія Іванівна. Любов Кирилівна (ще немовля) там плакала, Марія Іванівна довго не могла зайти в приміщення, але підліткам, в т. ч. М. П., було весело. Ще Марія Іванівна показувала фото з весілля М. П. з Любов'ю Кирилівною. На ньому вона зустрічає молодих з хлібом-сіллю. Я був вражений, бо внучка Марії Іванівни – Олександра (дочка сина Марії Іванівни Бориса Кириловича) була копією своєю бабусі (замолоду).

М. П. дуже любив свою матір Лідію Олександрівну. З батьком відносини були не такі теплі і якось він коротко згадав про непорозуміння з батьком. Я бачив Лідію Олександрівну тільки одного разу, коли вона приїжджала з Острога на похорон Любові Кирилівни. Вона була високого росту, сухорлява, з сивим волоссям, мала тоді вже 79 років. Інтелігентна (випускниця острозького жіночого училища княгині Блудової), говорила ясно й логічно. Пізніше М. П. скаржився, що його мати швидко старішає, що її любов до кішок стає хворобливою, їх уже понад 20(!). «А деякі сусідки ще й підкидають їй кішок, а їх уже й так забагато» казав він. Потім Лідія Олександрівна тяжко хворіла

і М. П. був у складній ситуації: він любив матір, хотів бути з нею і помагати їй, а в той же час треба було повертатися на роботу в Дніпропетровськ, де він читав лекції і був деканом заочного факультету. Смерть Лідії Олександрівни розв'язала цю дилему...

М. П. згадував часом драматичний епізод з часів німецької окупації Острога. На вулиці у нього виникнув конфлікт з поліцейським-азербайджанцем. 13-річний М. П. кинув у нього каменем. Розлючений поліцейський погнався за ним і міг би застрелити, але М. П. вдалося втекти й сховатися вдома.

М. П. дуже добре навчався в школі. Але чи була в нього золота медаль – не знаю. Після школи він нібито вступив на англійське відділення Львівського університету (ЛДУ), але вчився там недовго (півроку) через хворобу. Пізніше він вступив уже на істфак Львівського університету (ЛДУ). Він з особливою повагою згадував професорів Ярослава Кіся й Дмитра Похилевича, які прищепили йому любов до соціально-економічної історії України доби феодалізму. Але чомусь вони не стали науковими керівниками його дипломної роботи. Його науковим керівником стала доцент Ганна Глядковська (1886-1965), уродженка Катеринославської губернії, більшовичка, учасниця революцій 1905-1907 та 1917 рр., завідувачка кафедри історії більшовизму в Одеському університеті. Займалася насамперед історією робітничого класу, але ніколи не хапала зірок у науці. М. П. рідко коли згадував її, хоча й ніколи не відгукувався негативно про неї. Керівником же кандидатської дисертації став професор (тоді ще доцент) ЛДУ Григорій Юлійович Гербільський (1904-1991), уродженець Катеринослава і випускник Дніпропетровського ІНО. Тема кандидатської дисертації М. П. «Зв'язки західноукраїнських земель з Російською державою (друга половина XVI–XVII ст.)» була своєрідним компромісом у виборі між улюбленою соціально-економічною проблематикою і необхідністю враховувати похмурі реалії підколоніального становища України. Ця тема не була сприйнята провідним істориком не лише Галичини, але й всієї України – Іваном Крип'якевичем. Але М. П. довів, що й така тема важлива! При її написанні він використав чимало джерел з московських архівів. Він казав, що неоціненну допомогу йому склала «История государства Российского» С. М. Соловйова. «Треба тільки піти по слідах Соловйова, по його архівних посиланнях, там же цілі пласти документів відкриваються, Соловйов їх лише трохи зачепив». На той час він уже перевівся на заочну форму навчання через матеріальні труднощі й необхідність помагати батькам. М. П. став працювати в одній з шкіл Острога, викладав історію, англійську мову і... малювання. Він тепло згадував про цей період життя, показував фото класів, де він проводив уроки. Там же були знімки й колег, серед яких я з подивом побачив Анатолія Сергійовича Зав'ялова, майбутнього завідувача кафедри загальної історії ДДУ, де я працював. «А ось і дружина Зав'ялова!» М. П. показав на фото однієї викладачки: «вони там і познайомилися». Працював М. П. і у Львівському обласному інституті вдосконалення вчителів (1956-58), зав. відділом етнографії в Українському державному музеї етнографії та художнього промислу АН УРСР у Львові (1958-63) До речі, поруч з ним працювала в музеї дружина сумнозвісного партайгеносе-українофоба Маланчука. Тоді подружжя Ковальських жили в приватній квартирці в центрі Львова, яку знімали у господині-татарки. Вони дружили з відомим українським мистецтвознавцем Павлом Жолтовським, який теж працював у музеї. Як згадує син Жолтовського – теж Микола Павлович, коли в сім'ї Ковальських народилася перша дочка, татарка запропонувала назвати її ...Рабігою (!). Це повеселило Ковальських, але дочку назвали все ж Тетяною. Хоча в музеї М. П. працював недовго (про що нижче) він захоплено розповідав про цей період. «Ми їздили по селах, збирали сільськогосподарські знаряддя, фотографували...». Ця колекція знарядь була передана до музею, але у М. П. лишилися деякі фото знарядь. Даному питанню присвячена його стаття [1].

Але сім'я М. П. збільшилася, бо народилася друга дочка Ірина. У львівській квартирі, яку М. П. винаймав, стало дуже тісно. Через це він відгукнувся на пропозицію стати деканом Криворізького загальнонаукового факультету (філію Дніпропетровського держуніверситету – ДДУ), який тоді якраз створювався, тим більше, що йому надавали там квартиру. Тут він жив і працював чотири роки (1963-1967) і цей період був чи не найсвітлішим у його житті. Любляча дружина, дочки, улюблена робота, квартира, ще жили батьки М.П.... Він з головою поринув в роботу декана і частенько згадував про дружню атмосферу в колективі. З колег він особливо виділяв доцента Нінель Заверталюк (потім вона працювала на філфаці ДДУ як доцент і як професор). З усмішкою М. П. згадував про сусідів по дому – в основному гірняків. «На Новий рік могли подзвонити мені по телефону і запитати: «Чи Ви вже помили ноги? Бо йде Новий рік!». Там же працювала і доцент Зінаїда Куніна, яка потім перейшла в ДДУ. При зустрічі з нею М. П. цілував їй руку в кращих польських традиціях, що було їй явно приємно і вона кожного разу червоніла. З Куніною Ковальські підтримували дружні стосунки.

Марія Іванівна з сміхом розповідала одну історію, яка взагалі-то могла скінчитися сумнувато. М. П. виїздив з сім'єю в Острог. На вокзалі він з жахом згадав, що забув виключити праску. Тут же подзвонив Куніній і та приїхала, коли вже дошка під праскою починала тліти.

У Кривому Розі М. П. захопився новою темою: життям гірників та шахтарів. Тема робітничого класу тоді всіляко підтримувалася офіціозом. Але М. П. зайнявся нею куди глибше. «Ось наприклад газета як джерело. Але ж я рився і в тому, що не друкувалося, насамперед в листах робітників до редакції. А там практично про все...». М. П. видав у 1964 р. одну статтю на цю тему, а в 1970 р. іншу (в співавторстві з Уваротовим). Потім він перевівся в ДДУ на кафедрі СРСР та УРСР і повернувся до періоду феодалізму. Якось він показав мені статтю Уваротова і з ноткою образи сказав: «Ми ж працювали з ним разом, це ж мій матеріал, а він навіть не послався...».

Якось зайшла розмова про його квартиру в «хрущобі» на вул. Казакова, де жили в основному працівники міліції. «О, це цікава історія. І досі сусіди поглядають на нас як на «білих ворон». Ви-являється коли М. П. переводився в ДДУ і гостро виникло квартирне питання, він довідався, що якогось міліцейського офіцера переводять з Дніпра у Кривий Ріг. Обмін був проведений швидко з обоюдним задоволенням. Сусіди-«менти» не могли заспокоїтися і довго вивідували: як це викладачу вузу дісталася квартира в міліцейському будинку. Це навіть я відчув. На початку 1970-х рр., коли я навчався в аспірантурі, мене чомусь викликали в міське управління міліції (біля Троїцького собору). Це вперше і сподіваюсь в останнє я отримав такий виклик. Мене розпитували, де я був такого-то числа, а коли сказав, що у М. П., то особливо розпитували про нього, чому до нього ходить багато студентів і т. д. Хоча «мент» попередив, щоб я нікому не говорив, я тут махнув на вул. Казакова і розповів М.П. про дивний виклик. М. П. сумно посміхнувся: «Це тому, що я не «мент». А тут поруч було чи згвалтування чи вбивство жінки, то й підозрюють мене». Значно пізніше я довідався, що це був один із злочинів маніяка Берлізова, який тоді працював ...комсоргом на «Південмаші».

А студенти ходили до М. П. часто, насамперед дипломники і було їх багатенько. Одного разу М. П. керував десятком робіт! Звичайно були й ті, хто писав курсову роботу під керівництвом М. П. Любов Кирилівна якось із сміхом згадувала, що якось прийшла на консультацію дипломниця-зачочниця (Буць?). Пришла несвоєчасно. М.П. треба було кудись ненадовго відлучитися у терміновій справі. Щоб студентка не сиділа склавши руки, він дав їй машинопис своєї статті, яка стосувалася близької їй теми. Коли Любов Кирилівна через 10 хвилин заглянула у кімнату, де сиділа студентка, вона побачила, що та ретельно переписує статтю у свій зошит. «Буць! Що Ви робите? Це ж плагіат! Що скажуть потім: що ніби М. П. списує статті у своїх дипломників!». Часто студенти й аспіранти брали книги у М.П. він ніколи не відмовляв (казав мені: «Гербільський мені своїх книг не давав. Правда у Львові прекрасні бібліотеки, не те, що в Дніпропетровську»), але записував назви книг у товстий зошит. Мене це спочатку дивувало, а потім я зрозумів, що таку велику кількість книг з прізвищами тих, кому вони були видані, годі втримати в пам'яті. Остання поїздка М. П. з Любов'ю Кирилівною у відпустку була в Грузію (Махінджаурі) і він часто про неї згадував. Потім він з сумом сказав мені, що після повернення у Любові Кирилівни виявився рак грудей (перша операція дала тільки невеликий перепочинок). Їй ставало все гірше і вона у кінці 1972 р. опинилася в лікарні, з якої вже не вийшла. В лікарню перебрався й М. П. Там він доглядав за смертельно хворою дружиною і звідти ж виходив на лекції. Там же вичитував коректуру своєї першої книги («Джерела про початковий етап друкарства на Україні...»). Я часом прибігав у лікарню, щоб провідати Любов Кирилівну і виконати якісь доручення М. П. Пригадую, що він доручив мені перевірити, чи йде робота над його правками коректури в університетській друкарні. Там я сказав, що сам М. П. не може прийти, бо знаходиться в лікарні з смертельно хворою дружиною. Якась працівниця ляпнула: «Якщо жінка смертельно хвора, чого ж він піклується про книжку?». Коли я розповів М. П. про результати візиту в друкарню і згадав про цей «ляп», М.П. сумно сказав: «Якщо не займатися наукою, то від горя можна збожеволіти». Коли Любов Кирилівна померла в грудні 1972 р., то М. П. протягом року щотижня їздив на її могилу на Сурсько-Литовському кладовищі. Потім відвідини кладовища стали рідшими (ще й близькі відраджували його не відвідувати могилу дружини так часто), але все одно М. П. регулярно відвідував кладовище. Внаслідок цього нещастя М.П. переніс інфаркт (в 1973 чи 1974 рр.), але на щастя видостався з нього. Але серце час від часу нагадувало про себе. Я дарував йому платівки (пригадую записи середньовічної музики та симфоній Шуберта). Одного вечора у М. П. боліло серце і ми тоді поставили Шуберта. Прослухавши симфонію М.П. сказав: «А мені зараз стало легше!». Якось він згадав про те, що знімав сім'ю на кінокамеру. Я загорівся: «Давайте подивимось». М. П.

відхилив моє прохання, бо надто болісно було б дивитися на дружину, яка померла в 32 роки... До речі, в житті М. П. не було більше жодної жінки, хоча претенденток на його серце вистачало.

Скажу ще про любов М. П. до кіно. Наші погляди багато в чому збігалися. Наприклад нам подобалися «Римські канікули» (США) з Одрі Хепберн та Грегорі Пеком у головних ролях. Особливо любив М. П. шведський фільм «Ельвіра Мадіган» (1967 р.) про трагічне кохання шведського офіцера і циркової наїзниці. Я цей фільм подивився вже після смерті М. П. Він дійсно непоганий, але не справив на мене такого сильного враження. Може тому, що там показана трагедія подружжя, а це було для М. П. нагадуванням про смерть його дружини?

У 1970 р. М. П. був на місячному науковому стажуванні у Польщі (Ягелонський університет). Його керівником, як пізніше і моїм, був професор Антоні Подраза, спеціаліст з історії XIX ст. і чудава людина. М. П. згадував і про своє знайомство з польським істориком Козіком (дослідник проблем XIX ст., який потім рано помер). М. П. приїхав з Польщі з багатьма враженнями, в т.ч. і про кіно (так само як і я, вирвавшись у трохи вільніший світ – Польщу у 1978 р., жадібно дихав повітрям свободи, а в кіно ходив практично щовечора). Сильне враження на М. П. справив фільм «Барбарелла» з Джейн Фонда в головній ролі. Однак на мої розпитування він відповідав коротко: «Фантастика» (жанр). Правда сказав, що запам'яталася йому сцена, де Барбареллу кидають в клітку, в котрій її мали заклавати папуги. Ще з посмішкою сказав про епізод, де Барбарелла не тільки вистояла у змаганні з сексмашиною, але й зламала саму машину! Цей фільм я хотів подивитися, але навіть в інтернеті не міг знайти і лише 21.06. 2014 р. подивився його. Дійсно, це цікавий фільм, але трохи вже застарів. Але у 1970 р. це мало бути свого роду сенсацією.

Про любов М. П. до дітей (Тані та Іри) я вже писав, але пригадуються ще деякі епізоди. Якось мова зайшла про дочку М. П. «Шеф» при цьому сказав мені по секрету, що вони з Любов'ю Кирилівною молодшу дочку Ірину трохи більше люблять ніж Тетяну, але «боронь Боже нам це виявити». Розповідаючи про французький фільм «Анжеліка і король», М. П. сказав, що на його перегляд взяли й дітей. «Уявляєш скільки часу пройшло, а вони й досі з жахом розповідають сцену, коли Анжеліка, запідозривши служницю в намаганні її отруїти, б'є її цією сорочкою і та вкривається виразками і помирає... Знав би, то не брав би їх на цей фільм». Якось я поскаржився на те, що моїй дочці Інні явно занижує оцінки по історії її шкільна викладачка. М. П. у відповідь трохи сумно посміхнувся: «Це вже закономірність. Шкільні вчителі часто заздять вузівським викладачам і пробують відігратися на їхніх дітях».

Хоча М. П. не виявляв якогось захоплення спортом, однак проговорився, що колись він займався волейболом, тим більше, що він був високого зросту. Якраз тоді розпочиналася спартакіада ДДУ серед викладачів і я вмовив його прийти, тим більше, що спортзал знаходився майже поруч. М.П. дійсно дотримав слова і прийшов у спортивному костюмі. Він уважно придивлявся до розминки, а потім розвернувся й пішов. Як я не просив його хоч спробувати, М. П. був неблаганним. Швидше за все він не хотів ризикувати здоров'ям. Хоча після інфаркту минуло багато часу, однак його частенько хапав радикуліт і видно це було взято до уваги. Все ж волейбольні поєдинки на спартакіаді були не звичайним перекиданням м'яча через сітку, а цілою битвою з сильними ударами та частими падіннями. (Команда істфаку зайняла тоді друге місце в ДДУ).

Розповідати про подальший науковий шлях М. П., це значить написати цілу книгу. Згадаю лише один епізод. У 1982 р. в ДДУ проходила всесоюзна джерелознавча конференція. Ясно, що її мотором був М. П. Його аспіранти й ті з них, що стали викладачами, мали кожен свою ділянку роботи. Особисто мені випало займатися харчуванням гостей, а Г. К. Швидько мала займатися білетами на поїзд і т.д. Коли учасники почали з'їжджатися, М. П. потрапив у лікарню. Як потім відзначала московська професор Олена Чистякова: «Хоча М. П. і захворів, та учні гідно вивезли конференцію». Всі виступи учасників записувалися на магнітофон і потім частину з них М. П. надрукував у кафедральному збірнику. Він годинами прослуховував доповіді в своєму кабінеті! Особливо йому подобалися виступи грузинських колег: проф. Кікнадзе і доц. Гіулі Аласанія. Першого я особливо не запам'ятав, але виступ другої – молодій красивої брюнетки запам'ятався. Уже в наші часи я довідався, що доктор історичних наук Аласанія є не тільки видатним медієвістом і тюркологом, але й є матір'ю Президента Грузії Саакашвілі!

М. П. мав почуття гумору, хоча взагалі не був записним «весельчаком». Тим цікавіше було спостерігати, як у серйозній людини проблискують смішні перли. Ось наприклад: читає М. П якусь бюрократичну «бамагу». Видно дуже вже дурна. М. П. не витримує і коментує: «die erste Kolonne

marschirt. Und die zweite Kolonne marschirt. Und die dritte Kolonne marschirt...". Хто читав «Пригоди бравого солдата Швейка» Ярослава Гашека, той зрозуміє безглуздість цих слів кадета Біглера, який зубрив щось там з уставу. Так само безглузда була «бамага». Ось Марія Іванівна (теща М. П.) нарікає на водіїв, що безоглядно мчать містом і часом стають причиною смертельних аварій: «Коля, ти будь обережний, коли переходиш вулицю!». М. П. щось друкує. Піднімає голову і каже: «Не хвилюйтесь. Нас і так задавлять». Це було сказано спокійно, але з такою інтонацією, що мені важко було втриматися від сміху.

Були у нього улюблені слова й вирази, які часом цитують у спогадах про М. П. От наприклад слово «паноптикум», яке вживалося ним щодо більшості кафедр історії КПРС і СРСР та УРСР, які «відзначалися» низьким науково-викладацьким рівнем (позитивні приклади: Д.П. Пойда, А. М. Черненко, Г. К. Швидько, Т. Д. Липовська та ще декого погоди не робили). Проф. Д. П. Пойду інколи називав «Пода» (без злості). Під старість М. П. стало важче працювати зі студентами, освітній рівень і рівень дисципліни яких падав на очах. Тоді М. П. сердився і інколи називав їх «троглодитами». Часом вживав польські слова й вирази. Його «холера» передалась і мені та деяким іншим його учням (В.А. Брехуненку). А були ще «фанаберії», «ксьонжки», «щось подібного», «зух», «двуйка» (агенти поліції в довоєнній Польщі, які ходили вдвох) і т. д. Призабув прислів'я: «По що робить з тата (злочинця – Ю.М.) вар'ята» (чи навпаки: «з вар'ята тата», призабув). М. П. постійно випишував журнал «Пшекруй», читав, коли я приносив газети «Жице Варшави», «Політику». У 1970 р. звернув мою увагу на повідомлення про смерть Хрущова («Zgon Nikita Chruszczow»).

М. П. любив тварин. Але в його квартирі важко було їх тримати. Все ж для котячих був зроблений певний виняток. На початку 1970-х років у М. П. з'явилася сіамська кицька Мурка. Красива, як всі сіамці, але характер мала не зовсім врівноважений. Згодом стала «танцювати». М. П. домовився з кимось і привіз kota (теж сіамця) додому. Це була помилка, бо кішки в таких випадках боронять свою територію. Треба було Мурку відвезти до kota, а не навпаки. Кіт зробив своє діло, але кішка дісталася йому у боротьбі. М. П. потім вибачався перед власником жениха, що Мурка сильно його подряпала. Через деякий час Мурка народила котика, якого назвали Богданом («Бодя»). Все ж два коти в хаті було забагато. М. П. вирішив передати Мурку знайомим. Коли новий хазяїн сів з кицькою в авто і воно завелось, перелякана Мурка вискочила з сумки і вчепилася йому в обличчя. Довелося накладати йому шви. М. П. почувався винним і дуже переживав з цього приводу. «Бодя» ж ріс гарним котиком. Зокрема, він любив кататися на каретці друкарської машинки, коли М. П. друкував. Оскільки я дуже просив віддати «Бодю» мені, М. П. пообіцяв його мені віддати, але трохи пізніше, коли підросте. Але Таня й Іра за цей час прив'язалися до «Боді» і М. П. не встояв перед ними, залишивши kota. Але доля цього kota склалася не зовсім добре. Через два роки М. П. поїхав з сім'єю у відпустку в Острог. «Бодя» був переданий тимчасово дипломниці М. П. Та не дуже доглядала цілком домашнього kota, випускала в якусь балку, де він підчепив лишай. Потім М. П. з сумом сказав, що Бодю довелось приспати і що краще було б зразу віддати його мені. Потім довго М. П. не заводив котів і лише після переїзду (повернення) в Острог, у хаті з'явився Вася, великий «бурас». Цей кіт любив лягти на коліна хазяїну, котрий чухав йому пузо. Був у М. П. в Острозі собака (звичайний дворовий пес), який виконував сторожові функції і сумлінно гавкав на перехожих.

Наведу тільки ті факти, які мало кому відомі. Якось М. П. показав мені сімейний альбом. Серед фото вміщених у ньому була й фотографія священика. М. П. з гордістю сказав: «Це мій дід!». Про релігійні почуття М. П. зазвичай не говорив («совєтська дійсність!»), як і про деяких своїх родичів (дядько Микола був членом Центральної Ради, чоловік тітки відомий бібліограф Лев Биковський теж був активним учасником визвольних змагань українців 1917-1921 рр., в еміграції став одним із засновників ВУАН). Але діти М. П. були охрещені, а на кожний Великдень на столі стояли паски та фарбовані яйця. Видно з цим були пов'язані деякі наші розбіжності в поглядах на кіно й літературу (хоч набагато більше було спільного!). Так, я прочитав на перших курсах навчання в ДДУ роман Булгакова «Мастер и Маргарита» (публікація в журналі «Москва» за 1966 і 1967 рр.) і захопився ним. Коли я сказав про це М. П., той скептично подивився на мене і сказав: «Що сподобалось як гола баба на мітлі літає до сатани?». Мені ж переважно подобалися сатиричні сцени роману, де висміювалася совєтська дійсність, але я не став суперечити «шефу». Згодом я уважніше прочитав роман і переконався в тому, що Єшуа в романі лише трохи нагадує Ісуса Христа.

Віруючим був й інший дядько М. П. – Костянтин Іоїлевич, який жив у Москві на площі біля Курського вокзалу. У нього я зупинявся на кілька днів у грудні 1973 р. Він жив сам, бо його син помер

в 42 роки, а невістка з дочкою кудись виїхали. З того часу Костянтин Іоїлевич став особливо ревним віруючим. Фотографія сина стояла на видноті і К. І. з сумом дивився на неї. Пости він тримав аскетично, часто ходив до церкви.

М. П. позитивно поставився до мого висвячення у священника (1994 р.). На останній короткій зустрічі з ним в Острозі (у 2005 р.?) він зокрема казав: «Відспіваєш мене». Я казав, що йому ще рано думати про смерть, але М. П. лише слухав мене з іронічним виразом обличчя. Коли ж він помер, то його поховали дуже швидко в той же день, так що я фізично не міг встигнути доїхати до Острога з Києва. Лише в річницю смерті я провів панахиду на його могилі...

Додатки:

Дарчі записи на книгах М.П.:

1. На книзі «Джерела про початковий етап друкарства на Україні (діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70-х-на поч. 80-х рр. ХУІ ст.). Дніпропетровськ, 1972: «Уважаемому Юрию Андреевичу Мыщыку с пожеланиями творческих успехов. Н. Ковальский. Днепропетровск, 31/X. – 72»

2. На автореферат докторської дисертації (М., 1984). «Дорогому Юрию Андреевичу Мыщыку, соратнику по изучению отечественного источниковедения. Н. Ковальский. 31/V. 1984»

3. На книзі «Методические указания по исторической библиографии. Учебные таблицы. Ч. 2. (Днепропетровск, 1979): «Дорогому соратнику по исследованию отечественной истории, источниковедения и специальных исторических дисциплин Юрию Андреевичу Мыщыку. Н. Ковальский. Днепропетровск, 10/VIII. 79 г.».

Список використаних джерел та літератури:

1. Ковальський М.П. Поширення тяглових знарядь обробітку ґрунту в селянських господарствах Волині на початку ХХ ст. *Матеріали з етнографії та мистецтва*. Київ, 1962. Вип. VII–VIII. С. 152–188.

REFERENCES

1. Kovalskyi M.P. Poshyrennia tiahlovykh znariad obrobittku gruntu v selianskykh gospodarstvakh Volyni na pochatku XX st. *Materialy z etnohrafii ta mystetstva*. Kyiv, 1962. Vyp. VII–VIII. S. 152–188.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Отримано: 03.06.2019 р.

Прорецензовано: 12.06.2019 р.

Прийнято до друку: 10.07.2019 р.

e-mail: vberkovski@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-28-139-144

Берковський В. Формування інтегрованої економічної системи: європейський ринок наприкінці XIV – в середині XV ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. Вип. 28. С. 139–144.

УДК: 330(091)(4)»13»

Владислав Берковський**ФОРМУВАННЯ ІНТЕГРОВАНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ:
ЄВРОПЕЙСЬКИЙ РИНОК НАПРИКІНЦІ XIV – В СЕРЕДИНІ XV СТ.**

У статті розглядаються характерні риси впливу зовнішньо- та внутрішньо-економічних чинників на розвиток економічної структури Європи у період з кінця XIV – до середини XV ст. Визначено основні елементи та фактори трансформація та інтеграція європейських економічних систем, в результаті економічної кризи кінця XIV – середини XV ст. Окреслено умови у яких відбулося формування нових економічних макрорегіонів.

Ключові слова: економічні системи, інтеграція, економічна депресія, економічні макрорегіони.

Vladyslav Berkovskyi**FORMATION OF THE INTEGRATED ECONOMIC SYSTEM: THE EUROPEAN
MARKET AT THE END OF XIV – THE MIDDLE OF THE XV CENTURY**

The article deals with the characteristic features of the influence of external and internal economic factors on the development of the economic structure in Europe (from the end of the XIV – to the middle of the XV century). The main elements and factors of transformation and integration of the European economic systems, as a result of the economic crisis (the end of the XIV – the middle of the XV century), were defined. In particular these are regional political changes of centralization and consolidation, modernization of ways and means of communication, the emergence of the Western European urbanization process, the demographic crisis, the agrarian revolution and the emergence of interdependencies between the city and rural areas, concerning provision of food and raw materials. These factors contributed to the greater integration potential of politically remote regions and the emergence of institutional parameters for further economic disagreements between different parts of Europe and their similarities. As a result, during the XIV – the first half of the XV century new economic zoning is being formed in Europe. In particular, Central European and Baltic-Black Sea economic macro-regions are formed. At this time the countries of Eastern Europe actually begin to play the role of the raw material appendage of the entire European economy, because the manifestations of the pan-European economic crisis of the late XIV – early XV century had a much less distinctive character here. It is important that if for Western Europe the opposition of the economic structures of the Baltic and Mediterranean trade and economic regions was carrying considerable loss, then Eastern Europe would only benefit from increased trade and the attraction of new economic centers to foreign trade. In fact, the redistribution of regional economic structures and the formation of new interstructural ties within the integrated economic system of the newly established macro-regions has created a new image of the European economy divided into production and raw material zones.

Keywords: economic system, integration, economic depression, economic macro-regions.

Однією з важливих та надалі актуальних проблем в історії розвитку суспільства є дослідження економічної кризи періоду пізнього середньовіччя та її наслідків. Важливість цього явища для розуміння історії наступних сторіч, його впливу на початки промислової революції у XVII ст., зміни у економічній структурі усіх, без виключення, країн Європи безумовно підкреслює постійний та сталий інтерес дослідників. На жаль маємо констатувати, що у вітчизняній історіографії дана проблема досі знаходиться поза увагою дослідників. Для прикладу, у відомому академічному виданні «Економічна історія України» (2011) економічна ситуація XIV – середини XV ст. не представлена у жодному вигляді. І це при тому, що, як зазначають Крістофер Дайер та Філіп Шофілд, криза, яка розпочалася після Великого голоду (1315-1317) та епідемії Чорної смерті (1348 – 1349) знайшла своє відображення практично в кожному регіоні Європи та кожному секторі економіки [17, р. 41-42]. Більш того, військові події Столітньої війни (1337 – 1453), а також низка локальних конфліктів (бо-

ротьба з Тевтонським орденом, війни за доступ до Північно-чорноморського узбережжя, тощо) не могли не позначитися на змінах у соціально-демографічній картині Європи, занепаді старих та появи нових економічних центрів, врешті-решт у скороченні загального національного доходу та багатств.

Отже, період з кінця XIV – до середини XV сторіччя, фактично, став закінченням т. зв. «античної ери» в європейській економіці, яка, на той момент, пройшла всі характерні стадії своєї еволюції – від становлення та висхідного розвитку через зрілий стан до низхідного розвитку, пов'язаного з накопиченням критичної маси змін викликаних дією основних трансформуючих елементів: господарюючих суб'єктів, формальних та неформальних інститутів, порядків господарювання, природних та матеріальних елементів [7, с.16]. Наприклад, до початку XIV сторіччя структура економіки Західної, Центральної та Східної Європи являла собою певну сукупність сільських мікросвітів, які в значній мірі були самодостатніми та автаркія яких, за висловом Карло Чипполи, стала наслідком зниження обсягів торгівлі та доступу, щонайменше, до регіонального ринку [15, р.91]. В першу чергу, це було пов'язано з тим фактом, що практично до кінця XIII ст. європейський економічний простір був поділений, за своїми фізико-географічними властивостями, навпіл по лінії Рейн – Боспор [19, р.14] і лише в наступний проміжок часу даний кордон посовується в район Вісли, щоб остаточно сформувати східноєвропейський економічний субрегіон. В другу чергу, це панування принципу виробництва для задоволення виключно власних внутрішньогосподарських потреб, що значно обмежувало можливості торгового обміну. Адаже мало не все потрібне виготовляючи самі для себе більш менш заможні селянські господарства не створювали виразних ремісничих чи торговельних осередків [2, с.2-3]. Таким чином, за наявності власного, нехай і обмеженого, виробництва первинних засобів домашнього ужитку, основними об'єктами товарообміну стають не засоби першої необхідності, а предмети розкоші. Щоправда, окремо слід виділяти ті засоби виробництва, що одночасно виконували й роль платіжних одиниць (напр. робоча худоба) [9, с.XIV]. Отже самодостатність місцевих економічних систем не передбачала впровадження принципу збільшення обсягів виробництва з одночасним прагненням до мінімізації витрат [9, с.XIII, XV]. Фактично, автономна господарська одиниця до середини XV ст. мала усі можливості для забезпечення своєї самодостатності на певному технічному та технологічному рівні.

Однак, трансформація та інтеграція європейських економічних систем, в результаті кризи кінця XIV – середини XV ст., викликана, як регіональними змінами політичного характеру спрямованими на централізацію та об'єднання, так і модернізацією шляхів та засобів сполучення, зародження процесу урбанізації Західної Європи та появи взаємозалежності міста і сільської округи щодо забезпечення продуктами харчування та сировиною призводить до накопичення достатньої кількості ресурсів, необхідних для переходу всієї європейської економіки на більш високий рівень розвитку.

З одного боку, ці явища були пов'язані з різким зростанням доцентрових державницьких тенденцій, які призвели до появи нових державних утворень (напр. Данія, Кримське ханство) та закріплення вже існуючих (напр. Англія, Франція, Іспанія, Португалія) [4, с.11]. Щоправда, і тут варто погодитися з Мар'яном Маловістом, в досліджуваній період не існувало загальнодержавних ринків, а отже політичні кордони відігравали радше обмежену роль в економічному житті Європи [21, с.655]. Тим не менше, ступінь та ефективність юридичного оформлення державотворчих процесів стала підґрунтям для майбутніх інституційних та політичних відмінностей між державами Європи і визначили різні шляхи подальших інтеграційних процесів. Більш того саме параметри юридичної інтеграції й визначили базові регіональні стимулюючі структури, які, у свою чергу, сприяли більшим інтеграційним можливостям політично віддалених регіонів та появи інституційних параметрів для виникнення як подальших економічних розбіжностей між різними частинами Європи, так і подібностей.

З іншого боку, на тлі кризових явищ у середземноморському (Неаполь, Піза, Генуя, Палермо, Венеція, Амальфі та Салерно) та балтійському (міста Ганзейської ліги) економічних макрорегіонах відбувається зміщення головної осі міжнародної торгівлі, центром якої на Півдні були міста т.зв. «великої італійської четвірки» (Венеція, Генуя, Мілан, Флоренція), а на Півночі – міста т.зв. «великої німецької четвірки» (Кельн, Майнц, Магдебург та Любек) [20, р.96, 99, 113]. Більш того, отримання Тевтонським орденом контролю над північним міжнародним ринком близько 1300 року, а також поступова втрата Сицилією ролі головного постачальника збіжжя в Італію, остаточно змінюють самообмеженість локальних економічних систем розташованих вздовж основних торговельних артерій Європи – Дунаю, Рейну, Луари, Сени, Шельди, Одеру, Ельби, По, Арно, Вісли, Бугу, Дніпра

та Дністра [9, с. XX]. Отже, фактично саме упродовж XIV – першої половини XV ст. в Європі відбуваються інтеграційні процеси, що призводять до нового економічного районування. Так, за рахунок розвитку металообробних та видобувних промислів, впровадження нових технологічних підходів та винаходів [11, с. 60-97], активного використання внутрішньої річкової системи відбувається формування центральноєвропейського економічного макрорегіону до якого входять Південна Німеччина, Австрія та Богемія [20, р. 121]. Східніше від них починає формуватися балто-чорноморський економічний макрорегіон, який, по суті, стає сполучником між генуезькими та венеціанськими чорноморськими колоніями, сербським Дубровником на Адриатиці, з одного боку, та балтійським Гданськом, з іншого боку [20, р. 121].

Принагідно зазначимо, що нове економічне районування призводить до того, що саме у розглядуваний час країни Східної Європи фактично починають виконувати роль сировинного осереддя всієї європейської економіки. Так, якщо наприкінці XIV – на початку XV ст. Західна та Центральна Європа переживає період зростання нових економічних центрів та переорієнтація старих (напр. промисловість італійських міст орієнтована у XIII ст. на виробництво шерстяних тканини, у XV ст. переорієнтовується на шовкове виробництво [16, р. 521]), то Східна Європа ще знаходяться в межах традиційної середньовічної економічної структури. Більш того, власне на ці терени зміни у загальноєвропейському торговому балансі починають справляти помітний вплив лише наприкінці XV ст. І в той час, як для Західної Європи протистояння економічних структур Балтійського та Середземноморського торгово-економічних регіонів несло значні втрати (не в останню чергу через зміни у спрямуванні стратегічних торговельних шляхів [23, р. 456]), східноєвропейські землі лише вииграють за рахунок збільшення товарообігу та залученню до зовнішньої торгівлі нових економічних центрів [5, с. 29-33]. Щоправда, коливання попиту на збіжжя та іншу продукцію аграрного сектору на міжнародному ринку несло стримуючий характер не лише для загального розвитку сільського господарства балто-чорноморського макрорегіону, але й обмежувало можливості внутрішнього ринку.

Трансформаційні процеси європейського ринку кінця XIV – початку XV ст., по суті, були перехідним періодом (періодом адаптації) під час якого економічні структури послаблювалися, ставали нестійкими, зазнавали певних втрат, що супроводжувалися значним погіршенням макроекономічних показників країн (інфляція, зростання безробіття, падіння доходів населення, тощо). Однак, слід враховувати, що ринок, як і вся економіка, не є застиглою системою – у нього постійно відбуваються трансформаційні процеси, у яких беруть участь його суб'єкти. Так, під впливом зовнішньополітичних та економічних чинників, якими була боротьба за вихід до моря та контроль над Гданськом, на середину XIV ст. практично зупиняється діяльність більшості морських портів вздовж узбережжя Англії, торговельні контакти з Пруссією, Польським королівством та Великим князівством Литовським постійно перериваються. В результаті подібних же впливів під час Сторічної війни практично повністю припиняється торгівля між містами південного узбережжя Європи та Пікардією, Нормандією, Бретанню та Шампанню [22, р. 163].

Отже, формування нових економічних макрорегіонів, у результаті кризи середини XIV – початку XV ст., призвело до перерозподілу регіональних економічних структур та формування нових міжструктурних зв'язків. Більш того, враховуючи, що будь який ринок є інтегрованою економічною системою, у якій господарюючі суб'єкти, що належать до різних секторів ринку: сировинного, переробного, інфраструктурного та споживчого, об'єднані у єдиний відтворювальний цикл, ці нові макрорегіони фактично створили новий образ економіки Європи [10, с. 272-273]. Зокрема, саме наприкінці XIV ст. на теренах Східної Європи розпочинається поступовий відхід від впливів імперських стандартів (візантійських чи монгольських) [3, с. 27-28]. При цьому маючи значно гірші умови старту економічних перетворень у досліджуваний період, терени Східної Європи позначаються значно меншим темпом та рівнем розвитку аграрної структури та урбанізації. В той же час, країни Центральної Європи входять в фазу пришвидшеного економічного зростання, яке фактично становить довгий економічний цикл, який дещо переривається на Балканах (в період турецької окупації) та в Чехії (в період гуситських війн) [12; 13, с. 203-241; 21, с. 657].

Епідемії, голод, кліматичні зміни та військові дії призводять не лише до значних коливань в демографічній ситуації в Європі, але й до значних зсувів у земельній кон'юнктурі. Зокрема, як зазначає Майкл Постан, починаючи з 1350-1360-х рр. в Західній Європі поступово збільшується кількість вільних земельних наділів та прострочених орендних платежів, зростає пропозиція оренди, а отже значення сільськогосподарських угідь, як платіжних чи рентних засобів, значно падає [22, р. 162]. Як

результат, відбуваються зміни в системі організації аграрного господарства. Так, відбувається трансформація орендних відносин у організацію виробництва безпосередньо силами власника-феодала [22, р.161]. Фактично, говоримо про перші паростки фільваркової системи. Крім того, саме в XIV ст. в Західній і частково Центральній Європі спостерігається помітне зменшення інтенсивності рекультивації нових земельних наділів. Тобто, вже на початок XV ст. остаточно завершуються процеси з колонізації сільськогосподарських угідь, створення значних, за масштабом, земельних наділів.

До вище зазначеного слід додати, що безперервна аграрна криза, яка охопила європейські терени з 30-х років XIV ст. і протривала аж до 1470-х – 1480-х рр. відразу ж знайшла своє відображення у появі депресивних явищ в міській економіці. В першу чергу, депресія охопила ті напрямки економіки, що безпосередньо залежали від сільськогосподарської продукції (від торгівлі продукцією аграрного сектору до її переробки). Наступними стали ті напрямки, які залежали від структури землеволодіння та зміни орендних умов. При цьому звернемо увагу, що попри відому тезу «про дрібну селянську оренду як економічно прогресивне явище, яке є наслідком зростаючої грошової економіки» [22, 162], насправді найбільшим постачальником сільськогосподарської продукції на ринок були саме великі феодальні маєтності, які починаючи з XIII сторіччя становили собою своєрідні капіталістичні зернові підприємства орієнтовані на отримання грошової готівки. З огляду на це, депресивні явища в міській економіці були пов'язані не стільки з коливаннями врожайності чи змінами в системі організації аграрного господарства, як з проблемами постачання міста продуктами харчування [18, р.27].

Важливим елементом, що вплинув на інтеграційні процеси в європейській економіці кінця XIV – середини XV ст. стала демографічна ситуація. Так, за різними даними, населення Західної Європи в результаті епідемії та військових дій скоротилося на від 50 до 75% [8, с.53-54; 24, с.38]. Однак, вже по завершенню періоду епідемічних хворіб мало б відбутися зростання економічних показників в Європі, оскільки вже у період 1400 – 1430-х років демографічна ситуація в Європі, в цілому, сягнула передепідемічного рівня [24, с.38]. Звичайно, дані показники не є монолітними і коливаються в залежності від регіональної специфіки. Тим не менше, відновлення демографічних показників мало б активно сприяти розвитку ринку продуктів харчування. Однак, аграрна депресія призводить до зворотної ситуації. Невеликі селянські господарства, являючи собою самодостатній тип економічних об'єктів, впроваджують ефект відносного скорочення обміну сільськогосподарською продукцією та переходу до природної економіки. До цього слід додати, що зниження, а в окремих регіонах Європи й тривала стагнація, цін на сільськогосподарську продукцію, в першу чергу збіжжя, на тлі зростання витрат на працю, попросту робило нерентабельним вирощування сільськогосподарської продукції у ринкових об'ємах [22, р.166]. В цілому ці явища призводять до міграційних процесів. В першу чергу, це була масова міграція сільського населення, яке через усе зростаючі визиски феодалів-землевласників та проблему з рентабельністю зернового господарства, перебирається до міст [24, с.37]. Найбільш показовою у даному випадку є Англія, де з початку XV ст. частка сільськогосподарського населення скоротилася з 74 до 45%. При цьому паралельно відбувалося стрімке зростання як міського населення, так і сільського, але задіяного поза сільськогосподарським сектором економіки [14, р.12]. Подібні ж пропорції (42%) спостерігаємо й у економічній структурі двох найбільш урбанізованих країн Європи періоду XIV – XV ст. – Бельгії та Нідерландів. В цих країнах скорочення частки сільськогосподарського населення (з 58 до 51%), відбувається на тлі демографічної кризи в містах. Таким чином, у сільській місцевості при збереженні загальних темпів демографічного зростання переважати починає населення задіяне в позааграрному секторі. Єдиним виключенням з цієї тези є Іспанія та Італія де скорочення сільськогосподарського населення практично не відбулося [14, р.13].

В той же час, країни Східної Європи, а зокрема Польща та Велике князівство Литовське, в яких прояви загальноєвропейської економічної кризи кінця XIV – початку XV ст. мали значно менш виразний характер, до певної міри отримали позитивний поштовх у своєму розвитку. Адже, як цілком справедливо визначає Перрі Андерсон, основні механізми економічної кризи в Західній Європі, що призвели до демографічного спаду та економічного регресу/стагнації, не могли бути відтворені в даних країнах [1, с.238, 245]. Так, демографічні втрати були значно нижчими, об'єми придатної для обробітку землі були в кілька раз більшими, а отже можливість ендегенного відтворення західноєвропейських кризових явищ були незначними. Тим не менше, кризові явища стали однією з базових причин змін у правовій ситуації в Східній Європі, занепадові автономічних тенденцій міської культури.

Отже, в цілому, період з кінця XIV – до середини XV ст. був часом реструктуризації та змін, що стали основою подальшого формування нової економічної структури Європи. Кризові явища в Європі призвели до виникнення інтеграційних процесів, які не лише забезпечили більшу конкурентоспроможність міжнародного та регіональних ринків, стимулювали комерціалізацію виробництва, але й фактично підготували ґрунт для промислових перетворень у XVI ст.

Список використаних джерел та літератури:

1. Андерсон П. Переходы от античности к феодализму. Москва, 2007. 288 с.
2. Баранович О.І. Панське місто за часів польської держави (Старий Костянтинів). *Записки історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук*. Київ, 1928. Кн. XVII. С.1-63.
3. Берковський В.Г. До питання формування європейського економічного макрорегіону: середні віки та рання нова доба. *Україна і Велике Князівство Литовське в XIV – XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі: Тези доповідей III Міжнародної наукової конференції. 16 – 19 жовтня 2013 р. Кам'янець-Подільський*. Київ, 2013. С.26-29.
4. Берковський В.Г. Економічна складова соціально-економічних перетворень українсько-білоруських земель в умовах загальноєвропейських реформ XV – XVI ст. *Соціально-економічні трансформації в Україні та Білорусі в XVI – XVIII ст.: фактор реформ*. Київ, 2016. С.9-19.
5. Берковский В.Г. Правобережная Украина в системе международных торговых отношений конца XV – середины XVI века. *Судьбы славянства и эхо Грюнвальда: выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в средние века и раннее новое время (к 600-летию битвы при Грюнвальде /Танненберге): Материалы междунар. науч. конф. Спб., 2010. С. 29-33.*
6. Грушевський М. Студії з економічної історії України. Економічний і соціальний перелом XV – XVII вв. Господарство польського магната на Задніпров'ю. Київ, 1917. 70 с.
7. Дюльманова Т.М. Содержание и факторы трансформации экономических систем. *Вестник Оренбургского государственного университета*. Оренбург, 2006. № 8. С.16-21.
8. Еманов А.Г. Великая пандемия середины XIV века как финал средневековой истории. *Вестник Тюменского государственного университета*. 2013. № 2. С.49-55.
9. Ковалевский М.М. Экономический рост Европы до возникновения капиталистического хозяйства. Москва, 1898. Т.1. 712 с.
10. Лисюк В.М., Деркач Т.В. Ринкова інтеграція: методологія, принципи та механізми. *Економічні інновації: Зб.наук. праць*. Одеса, 2015. Вип. 60. Кн. I: Українське Причорномор'я: вектори стратегічного розвитку та європейських стандартів життя. С.270-280.
11. Мокир Дж. Рычаг богатства. Технологическая креативность и экономический прогресс. Москва, 2014. 204 с.
12. Хайек Ф. Собрание сочинений: в 19 т., Москва; Челябинск, 2018. Т.7: Экономические циклы: часть I. 470 с.
13. Шумпетер Й. Теорія економічного розвитку. Дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу. Київ, 2011. 244 с.
14. Allen R.C. Economic structure and agricultural productivity in Europe, 1300-1800. *European Review of Economic History*. 2000. № 3. P.1-25.
15. Cipolla C. Before the Industrial Revolution European Society and Economy 1000-1700. London, 1993. 326 p.
16. Cipolla C. Economic Depression of the Renaissance? *The Economic History Reviews*. 1964. Vol. 16. Issue 3 (April). P.519-524.
17. Dyer C.C., Schofield P.R. Recent Work on the agrarian history of medieval Britain. *The Rural History of Medieval European Societies. Trends and Perspectives*. red. I. Alfonso, Turnhout, 2007. P.21-55.
18. Epstein S.R. The late mediaeval crisis as an «integration crisis». *Early Modern Capitalism. Economic and social change in Europe, 1400 – 1800 / ed. by Maarten Prak*. London; New-York, 2001. P.23-48.
19. Hay D. Europe in the fourteenth and fifteenth centuries. New York, 1989. 490 p.
20. Lopez R. S. The Commercial Revolution of the Middle Ages, 950-1350. Cambridge, 1995. 180 p.
21. Małowist, M. Z problematyki wzrostu gospodarczego Europy Środkowo-Wschodniej w późnym średniowieczu i na początku XVI wieku. *Przegląd Historyczny*. 1973. T. 64. Zesz. 4. S.655-680.
22. Postan M. Revisions in Economic History: IX. The Fifteenth Century. *The Economic History Review*. 1939. Vol. 9. № 2. P.160-167.
23. Ramsey P. The European Economy in the Sixteenth Century. *The Economic History Reviews*. 1960. Vol. 12. Issue 3. P. 456-462.
24. Topolski, J. Narodziny kapitalizmu w Europie XIV – XVII wieku. Poznań, 2003. 206 s.

REFERENCES

1. Anderson P. Perehody ot antichnosti k feodalizmu, Moskva: Izdatel'skij dom «Territorija budushhego», 2007, 288 s.
2. Baranovych O.I. Panske misto za chasiv polskoi derzhavy (Staryi Kostiantyniv), *Zapysky istorychno-filolohichnoho viddilu Vseukrainskoi akademii nauk*, Kyiv, 1928, knyha XVII, S.1-63
3. Berkovskiy V.H. Do pytannia formuvannia yevropeiskoho ekonomichnoho makrorehionu: seredni viky ta rannia nova doba. *Україна і Вельке Князівство Лытовске в XIV – XVIII ст.: politychni, ekonomichni, mizhnatsionalni ta*

sotsiokulturni vidnosyny u zahalnoevropeiskomu vymiri: Tezy dopovidei III Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii. 16 – 19 zhovtnia 2013 r. Kam'ianets-Podilskiy, Kyiv, 2013, S.26-29.

4. Berkovskiy V.H. Ekonomichna skladova sotsialno-ekonomichnykh peretvoren ukrainsko-biloruskykh zemel v umovakh zahalnoevropeyskykh reform XV – XVI st., *Sotsialno-ekonomichni transformatsii v Ukraini ta Bilorusi v XVI – XVIII st.: faktor reform*, Kyiv, Instytut istorii Ukrainy NANU, 2016, S.9-19.

5. Berkovskiy V.H. Pravoberezhnaja Ukraina v sisteme mezhdunarodnyh togovykh otnoshenij konca XV – serediny XVI veka, *Sud'by slavjanstva i jeha Grjunval'da: vybor puti russkimi zemljami i narodami Vostochnoj Evropy v srednie veka i rannee novoe vremja (k 600-letiju bitvy pri Grjunval'de /Tannenberge): Materialy mezhdunar. nauch. konf.*, Sankt Peterburg., 2010, S. 29-33.

6. Hrushevskiy M. Studii z ekonomichnoi istorii Ukrainy. Ekonomichnyi i sotsialnyi perelom XV – XVII vv. Hospodarstvo polskoho mahnata na Zadniproviu, Kyiv, 1917, 70 s.

7. Djul'manova T.M. Soderzhanie i faktory transformacii jekonomicheskikh sistem, *Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo universiteta*, Orenburg, 2006, № 8 (avgust), S.16-21.

8. Emanov A.G. Velikaja pandemija serediny XIV veka kak final srednevekovoj istorii, *Vestnik Tjumenskogo gosudarstvennogo universiteta*. 2013, № 2. S.49-55.

9. Kovalevskij M.M. Jekonomicheskij rost Evropy do vznikovenija kapitalisticheskogo hozjajstva, Moskva, 1898, T.1, 712 s.

10. Lysiuk V.M., Derkach T.V. Rynkova intehratsiia: metodolohiia, pryntsyipy ta mekhanizmy, *Ekonomichni innovatsii: Zb.nauk. prats*, Odesa, 2015, Vyp. 60, Kn. I: Ukrainske Prychornomia: vektory stratehichnoho rozvytku ta yevropeyskykh standartiv zhyttia, S.270-280.

11. Mokir, Dzh. Rychag bogatstva. Tehnologicheskaja kreativnost' i jekonomicheskij progress, Moskva: Izd-vo Instituta Gajdara, 2014, 204 s.

12. Hajek, F. Sobranie sochinenij: v 19 t., Moskva; Cheljabinsk: Socium; Mysl', 2018, T.7: Jekonomicheskije cikly: chast' I, 470 s.

13. Shumpeter, Y. Teoriia ekonomichnoho rozvytku. Doslidzhennia prybutkiv, kapitalu, kredytu, vidsotka ta ekonomichnoho tsykladu, Kyiv, VD KMA, 2011, 244 s.

14. Allen, R.C. Economic structure and agricultural productivity in Europe, 1300-1800, *European Review of Economic History*, 2000, № 3, p.1-25.

15. Cipolla, C. Before the Industrial Revolution European Society and Economy 1000-1700, London: Routledge, 1993, 326 p.

16. Cipolla C. Economic Depression of the Renaissance? *The Economic History Reviews*, Volume 16 Issue 3 (April 1964), P.519-524

17. Dyer, C.C., Schofield P.R. Recent Work on the agrarian history of medieval Britain, *The Rural History of Medieval European Societies. Trends and Perspectives*, red. I. Alfonso, Turnhout, 2007, p.21-55.

18. Epstein S.R. The late mediaeval crisis as an «integration crisis», *Early Modern Capitalism. Economic and social change in Europe, 1400 – 1800* / ed. by Maarten Prak, London; New-York, 2001, p.23-48.

19. Hay, D. Europe in the fourteenth and fifteenth centuries, New York: Longman, 1989, 490 p.

20. Lopez, R. S. The Commercial Revolution of the Middle Ages, 950-1350, Cambridge, 1995, 180 p.

21. Małowist, M. Z problematyki wzrostu gospodarczego Europy Środkowo-Wschodniej w późnym średniowieczu i na początku XVI wieku, *Przegląd Historyczny*, t. 64, zes. 4, 1973, s.655-680.

22. Postan, M. Revisions in Economic History: IX. The Fifteenth Century, *The Economic History Review*, Vol. 9, № 2 (May, 1939), p.160-167.

23. Ramsey P. The European Economy in the Sixteenth Century, *The Economic History Reviews*, Volume 12 Issue 3 (April 1960), P. 456-462.

24. Topolski, J. Narodziny kapitalizmu w Europie XIV – XVII wieku, Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 2003, 206 s.

Отримано: 29.05.2019 р.

Прорецензовано: 12.06.2019 р.

Прийнято до друку: 10.07.2019 р.

e-mail: andrii.smyrnov@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-28-145-149

Смирнов А. Усунення варшавського митрополита Діонісія Валединського і початок реорганізації православної церкви в окупованій Польщі (1939–1940). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. Вип. 28. С. 145–149.

УДК 94 (477) «1939–1945»

Андрій Смирнов

УСУНЕННЯ ВАРШАВСЬКОГО МИТРОПОЛИТА ДІОНІСІЯ ВАЛЕДИНСЬКОГО І ПОЧАТОК РЕОРГАНІЗАЦІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ОКУПОВАНІЙ ПОЛЬЩІ (1939–1940)

У статті проаналізовано політику німецької влади щодо Православної Церкви в Генерал-губернаторстві в 1939–1940 рр. Під час нацистської окупації Польщі вона зазнала суттєвої реорганізації, яка передбачала усунення митрополита Діонісія і призначення Берлінського архієпископа Серафима Ляде тимчасовим керівником Варшавської єпархії. Більшість німецьких відомств прагнула зберегти автокефалію Православної Церкви в Генерал-губернаторстві. Уважалося, що вона була надана не польській державі, а православному населенню, і тому має право на існування в нових умовах. Вихований в російських традиціях, владика Серафим почав проводити відверто русифікаторську політику.

Ключові слова: Діонісій Валединський, Серафима Ляде, Православна Церква, Генерал-губернаторство, українці, автокефалія.

Andrii Smyrnov

THE REMOVING OF THE METROPOLITAN DIONISII VALEDYNSKYI OF WARSAW AND THE BEGINNING OF THE REORGANIZATION OF THE ORTHODOX CHURCH IN GERMAN-OCCUPIED POLAND

The article deals with the policy of the German authorities concerning the Orthodox Church in General Government from 1939 till 1940. The division of the Polish territory between Germany and the Soviet Union left only one of the five former Orthodox eparchies of Poland, the Warsaw-Kholm eparchy, in the General Government. The reduced hierarchy of this German-controlled Orthodox Church consisted of Metropolitan Dionisii Valedynskyi of Warsaw and bishop Tymofii Shretter.

In November 1939 the beleaguered Metropolitan Dionisii, attacked by Russian nationalists, was forced by the Gestapo to resign in favour of an outsider archbishop Seraphim Lade of Berlin. He belonged to the Russian Orthodox Church Abroad and promoted German interests. Officially, however, Dionisii attributed his transfer of authorities to Seraphim to “the new political and administrative conditions created by the demise of Poland”. The majority of Nazi agencies supported the autocephaly of the Orthodox Church in General Government. They considered autocephaly as granted to Polish state, not to the Orthodox people. Archbishop Seraphim, educated in Russian traditions, began to implement strong pro-Russian policies. He started the reorganization of church administration and created eparchial Bishop’s Council instead of consistory. However, under the German and Ukrainian pressure Seraphim was obliged to make concessions for the Ukrainians and accept Polish autocephaly.

Key words: Dionisii Valedynskyi, Seraphim Lade, the Orthodox Church, General Government, Ukrainians, autocephaly.

Православна Церква в міжвоєнній Польщі, очолювана митрополитом Діонісієм Валединським, у 1924 р. отримала томос про автокефалію від Вселенського Патріархату як колишня частина давньої Київської Митрополії. Польський уряд прагнув використати її для державної асиміляції українського населення і в другій половині 1930-х рр. проголосив курс на форсовану полонізацію православ'я. Така політика Польської держави призвела до погіршення міжконфесійної ситуації і, на думку Ю. Крамара, стала одним із вагомих чинників загострення польсько-українських відносин напередодні Другої світової війни [4, с. 320].

Польська Автокефальна Православна Церква на 1939 р. охоплювала 5 єпархій, 2 духовні семінарії, 340 деканатів, 1160 парафій і 1792 священнослужителів. В основному це були українці, білоруси і

росіяни. Холмщина і Підляшшя належало до Варшавсько-Холмської єпархії, до складу якої 7 листопада 1938 р. Синод єпископів передав Берестейщину, Ковельщину і Любомльщину. За рахунок цих церковно-територіальних змін митрополіча єпархія, яка зазнала великих втрат під час ревіндикації, у 1939 р. зросла до 258 парафій і налічувала 821 тис. православних християн [14, s. 122-123].

Вибух Другої світової війни призвів до значних змін у житті Православної Церкви на території Західної України. Пакт Молотова-Ріббентропа територіально розділив ПАПЦ на дві не рівні частини. Відтак Холмщина і Підляшшя потрапили до складу Генерал-губернаторства, а найбільша Волинська єпархія опинилася в межах СРСР. 1 вересня 1939 р. владика Діонісій у спеціальному посланні, згадуючи звитягу гетьмана Костянтина Острозького, закликав усіх вірних Православної Церкви до захисту Польської держави: «Я твердо вірю, що православні громадяни Речі Посполитої ревно виконають цей святий і почесний обов'язок, що не забракне їх у перших лавах нашої переможної армії» [7, с. 255].

Православні парафії на теренах, включених до III-го Райху, перейшли в юрисдикцію архієпископа Берлінського і Германського Серафима Ляде (1883–1950). Він належав до Російської Православної Церкви за кордоном (РПЦЗ) і вважався у Берліні головним експертом із церковних справ. Оскільки Синод цієї Церкви не визнавав польської автокефалії, але переймався становищем православного населення окупованої Польщі, то доручив архієпископу Серафиму надати допомогу Варшавській єпархії.

Водночас, як інформував невідомого адресата свідок тих подій з оточення митрополита Діонісія, у Варшаві значно активізувався Російський громадський комітет, що прагнув підпорядкувати православні парафії карловацькій юрисдикції і таким чином позбутися автокефалії [10]. Лідери російської громади пропонували очолити Церкву вікарному єпископу Тимофію Шреттеру (1901–1962), але він не користувався підтримкою окупантів через своє «полонофільство» і незабаром був засланий до Яблочинського монастиря.

Керуючись рішенням свого Синоду і реагуючи на звернення російських кіл, за підтримки Міністерства церковних справ 10 листопада 1939 р. архієпископ Серафим прибув до Варшави для того, щоб вивчити церковну ситуацію і перебрати керівництво єпархією. Аналіз нововиявлених документів дає підстави стверджувати, що він зустрічався з митрополитом Діонісієм, російськими діячами і представниками німецьких органів влади. Зокрема, митрополит відмовився передавати справи і тільки погодився увійти до складу Ради православних єпископів Німеччини, Протекторату і Генерал-губернаторства. За результатами поїздки архієпископ Серафим підготував звіт для міністерства, куди також планував виїхати владика Діонісій, але 16 листопада був заарештований гітлерівцями [10; 15, s. 70].

Польські та російські дослідники схильні пояснювати відмову митрополита Діонісія від управління Церквою тиском німецької влади. І. Власовський, посилаючись на О. Світіча, твердив, що вирішальний вплив на прийняття ним цього рішення мала російська громада Варшави: «Під тиском цього „церковного народу“ митр. Діонісій і написав, чи підписав 23 листопада 1939 р. листа архієпископові Серафимові» [2, с. 179].

Правдоподібно, владика Діонісій усе ж став жертвою доносів з боку росіян та деяких українців, які в міжвоєнний період були не задоволені його позицією у національному питанні. Зокрема, проти нього виступали провідники Російського громадського комітету С. Войцеховський і прот. Д. Сайкович, а також група проф. М. Зизикіна. Через це митрополитові неодноразово довелось ходити на допити в гестапо. «Приводом для цього були наклепи на нього з боку російських організацій, котрі були незадоволені ним і його діяльністю, як глави Автокефальної Православної Церкви в Польщі... За допомогою німецького гестапо вони сподівалися досягти своєї мети», – згадував архімандрит Афанасій Мартос, який тоді мешкав у митрополічому домі у Варшаві [1]. Підтвердженням вищеведеного є фрагмент спогадів політичного і громадського діяча білої еміграції С. Войцеховського, який згадував, що о. Д. Сайкович був противником польської автокефалії, митрополита Діонісія і вітав його усунення. «До 1939 року я був завзятим, непримиреним і – повинен зізнатися – не завжди справедливим противником його політики», – писав С. Войцеховський [3]. Під час зустрічі в Берліні з Георгом Ляйбрандтом, нащадком німецьких колоністів із Одещини, який очолював службу «Схід» зовнішньополітичного управління НСДАП, С. Войцеховський наполягав на скасуванні автокефалії, усуненні Валединського, приєднанні Варшавської Митрополії до Берлінської єпархії і призначенні владика Серафима очільником об'єднаної Церкви [15, s. 78–79].

Крім того, як впливає зі спогадів В. Кубійовича, «тодішній Український комітет у Варшаві під проводом д-ра Юрія Липи був виразником неприязного ставлення українців до митрополита Діонісія і немало спричинився до утруднення його позиції в новій німецькій дійсності, даючи про нього німцям негативні й односторонні інформації» [5, с. 298]. Колоритну характеристику очільника Українського допомогового комітету подав правознавець А. Яковлів: «При цих кількоразових візитах до гестапо бачив я там д-ра Липу, що утворив тоді Комітет український, сам себе призначив його головою й старався грати роллю якогось українського „фюрера“. В цій ролі робив вражіння божевільного» [6, с. 97].

22 листопада митрополит Діонісій був змушений написати листа владіці Серафиму: «Позбавлений фізичної можливості через незалежні від мене обставини звершувати богослужіння і виконувати архіпастирські обов'язки щодо своєї пастви, я прошу Ваше Високопреосвященство приїхати найближчими днями до Варшави і **прийняти тимчасово в своє відання і управління православні парафії**, які знаходяться на території б. Польщі, що входить нині до складу Генерал-губернаторства. Про подальше ми своєчасно доповімо святішому патріарху Веніаміну в Константинополь і високопреосвященішому митрополиту Анастасію в Сремських Карловцях» [10]. Однак не задоволені цим текстом гітлерівці не дозволили надіслати листа в Берлін. Наступного дня владика під тиском «представників німецької політичної влади» (за деякими даними гестапо погрожувало йому концтабором) підписав інший документ, у якому йшлося про припинення автокефального існування Польської Церкви і відмову від керівництва нею на користь владика Серафима: «Я повідомляю Вам, що з дня вступу Вашого в управління я відмовляюся від подальшого управління названою Церквою» [9, с. 90–91; 10; 13]. 27 листопада він відправив прощальне богослужіння у нижньому храмі собору, передав свої повноваження і надалі мешкав під домашнім арештом в Отвоцьку. Незабаром були репресовані найближчі співробітники митрополита: особистий секретар Сергій Юденко загинув у нацистському концтаборі Маутгаузен, а директор митрополичої канцелярії Юрій Рошчицький був замордований гітлерівцями в Дахау [12, s. 77].

Варто зауважити, що владика Діонісій, який вимушено тимчасово відмовився від адміністративної влади над митрополією, не втратив свого архієрейського титулу. Духовенство, в тому числі архієпископ Серафим, продовжувало поминати його ім'я за богослужінням. У німецьких документах таке поєднання ним двох посад без об'єднання Берлінської і Варшавської єпархій в одну структуру називалося «персональною унією», яка, щоправда, носила тимчасовий характер на перехідний період. «Автокефальна Православна Церква Польщі в цей час керується Вами, пане архієпископе, так що нині є персональна унія між Православною Церквою Німеччини і тієї колишньої Польщі. Але жодним чином не слід дотримуватися погляду, що дотепер Православна Церква Польщі розчинилася в Православній Церкві Німеччини», – наголошував відділ церковних справ Генерал-губернаторства у листі до владика Серафима [10; 16].

Отже, з ініціативи Міністерства церковних справ окупанти, що вдало використали внутрішньо-церковні міжнаціональні непорозуміння та конфлікти, усунули митрополита Діонісія від обов'язків першоєрарха, намагаючись підпорядкувати православне населення загарбаних земель Берлінському архієпископу. Це повністю вписувалося у рамки міністерської політики творення наднаціональної Православної Церкви в Німеччині та окупованих нею територіях. Розширення Берлінської єпархії РПЦЗ було закономірним й цілком відповідало інтересам Райху.

Водночас, як стверджує М. Шкаровський, резигнація владика Діонісія на користь архієпископа Серафима стала несподіваною для уряду генерал-губернатора Г. Франка. Німецькі партійні та державні органи, не довіряючи митрополиту через його антинімецьке звернення від 1 вересня 1939 р., ще не мали узгодженої позиції щодо подальшої долі ПАПЦ і продовжували вести міжвідомчі консультації. Зокрема, Міністерство церковних справ підтримувало владика Серафима і приєднання її Варшавської єпархії до Райху, а Міністерство закордонних справ (МЗС), зовнішньополітична служба НСДАП і уряд генерал-губернатора прагнули зберегти автокефалію Православної Церкви в Генерал-губернаторстві. Уважалося, що вона була надана не Польській державі, а православному населенню, і тому має право на існування в нових умовах.

Використовуючи імперський принцип «розділяй та володарюй», окупанти надавали преференції українському православному населенню цих земель і загравали з його лідерами. Наприклад, у службовій записці МЗС до Міністерства церковних справ від 18 грудня 1939 р. зазначалося, що «релігійно налаштовані українці... являють собою дуже цінний фактор у якості протизваги полякам,

чого не можна сказати про нейтральних до поляків російських емігрантів» [цит. за: 8, с. 96]. Додаткова записка зовнішньополітичних аналітиків НСДАП від 4 грудня 1939 р. уже містила конкретні рекомендації щодо церковної політики в Генерал-губернаторстві: «Якщо Українська Церква в Українській державі хоче бути автокефальною, то вона повинна домогтися дозволу з боку Матері-Церкви (російської або польської). З цієї причини важливо, щоб нинішня автокефальна Польська Церква зберегла свою самостійність і надалі... Українсько-польська боротьба часто велася в рамках релігійної боротьби. Тому було б доцільно заснувати зараз православне єпископство в Холмі, призначити в Холм українського архієрея і відібрані поляками православні церкви знову повернути українським православним у холмській землі» [13].

За згодою Синоду РПЦЗ архієпископ Серафим тимчасово переїхав до Варшави, потрапив під вплив місцевих російських середовищ і одразу (18 грудня) видав низку контрверсійних розпоряджень. Наприклад, заснував братство імені св. Володимира на чолі з о. Д. Сайковичем, повернув старий літургійний календар, заборонив духовенству голити бороди і хрестити євреїв, а також відновив холмське Різдво-Богородичне братство. Керуючись ухвалою карловацького Синоду за 1936 р., владика Серафим установив формулу поминання державної влади на великій ектенії: «За христорубивого вождя народу німецького, уряд і воїнство його, Господу помолимося» [17, с. 57-58]. Крім того, 21 лютого 1940 р. відбулася реорганізація церковного управління єпархією: замість духовної консисторії створювалася єпархіальна єпископська рада, до якої увійшли російські священники [7, с. 258-259; 15, с. 76].

Щодо позиції німецьких чинників в українському церковному питанні, то станом на січень 1940 р. більшість представників державних і партійних відомств уважали ідеальним, якби в Генерал-губернаторстві була утворена автокефальна українська Церква. У листі від 28 січня 1940 р., адресованому архієпископу Серафиму, відділ церковних справ Генерал-губернаторства висловився категорично проти скасування автокефалії, але водночас наполягав, що «ще не настав час для обрання єпископа на Холмщину» [10; 16]. 21 лютого 1940 р. начальник головного реферату «Схід» МЗС Німеччини Петер Кляйст у листі міністру церковних справ Гансу Керрлу виступив за українізацію Православної Церкви як запоруку лояльного ставлення українців до Німеччини [11]. Представники Головного управління імперської безпеки вважали цілком прийнятною пропозицію заснувати самостійну українську єпархію з центром у Варшаві [8, с. 99-100]. Як наслідок, у лютому генерал-губернатор Франк і міністр Керрл домовилися про офіційний перехід на час війни церковного керівництва до архієпископа Серафима за умови невтручання першоієрарха РПЦЗ митрополита Анастасія Грибановського у внутрішні справи Варшавської єпархії, збереження автокефалії і призначення українських священників [15, с. 71-72].

З огляду на це владика Серафим, у супереч своїм переконанням, змушений був піти на значні поступки православним українцям. По-перше, він письмово запевнив, що не буде вживати заходів, які могли б призвести до ліквідації автокефалії Православної Церкви в Генерал-губернаторстві. По-друге, відмовився від ідеї перенесення своєї резиденції з Берліна до Варшави. По-третє, висловив готовність невдовзі зробити такі кроки: призначати священників-українців на українські парафії; збереження виступів і проповідей за богослужінням українською мовою; служіння літургії церковнослов'янською мовою з українською вимовою. Крім того, архієпископ повідомив, що збирається призначити українського священника адміністратором Холмщини, розпустити православну консисторію у Варшаві та звільнити її російських службовців. Водночас, як небезпідставно твердить М. Шкаровський, «обіцянка нічого не робити проти автокефалії зовсім не означала її визнання, мабуть, архієп[ископ] Серафим був змушений тимчасово „заплющити очі“ на формальне продовження її незаконного існування» [8, с. 98]. Спочатку українці поклали на нього певні надії, сподіваючись, що він сприятиме українському церковному відродженню, але швидко розчарувалися. Вихований в російських традиціях, владика Серафим почав проводити відверто русифікаторську політику [7, с. 258; 14, с. 201].

В анонімному листі українського інформатора з Варшави від 11 лютого 1940 р., що надійшов до зовнішньополітичної служби НСДАП, зазначалося: «Генер[ал]-губ[ернатор] підкреслює абсолютну шкідливість підпорядкованості Православної Церкви Карловацькому Собору та наказує архієпископові Серафиму справи церковні вести так, щоб „ніде не нагадувало про нібито знесену автокефалію“. Висловлює побажання, щоб владика розпустив митропол[ичий] совіт (чисто російський) та переніс свою резиденцію до Холма. Владика проти цього останнього борониться». Далі автор

інформації повертається до питання усунення владики Діонісія, якого росіяни за допомогою чотирьох офіцерів німецької армії змусили підписати листопадового листа. «Росіянам ішло головню про знесення автокефалії, котрої вони ніколи не признавали. Хиба сталася з вини митрополита Діонісія, котрий, як виявляється, ніколи до українців вороже не ставився та після війни ішов разом з українцями», – йшлося у повідомленні [13].

Отже, Православна Церква в окупованій Польщі зазнала суттєвої реорганізації, яка передбачала усунення митрополита Діонісія і призначення Берлінського архієпископа Серафима тимчасовим керівником Варшавської єпархії. Більшість німецьких відомств прагнула зберегти автокефалію Православної Церкви в Генерал-губернаторства. Уважалося, що вона була надана не Польській державі, а православному населенню, і тому має право на існування в нових умовах. Вихований в російських традиціях, владики Серафим почав проводити відверто русифікаторську політику.

Список використаних джерел та літератури:

1. Афанасий (Мартос), архиеп. На ниве Христовой. URL: https://www.fatheralexander.org/booklets/russian/%20nive_hristovoj_archb_athanasios.htm (дата звернення: 12.02.2019).
2. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви: В 4 т., 5 кн. Київ, 1998. Т. 4: (XX ст.). Ч. 2. 399 с.
3. Войцеховский С. Эпизоды. Лондон (Канада), 1978. 189 с.
4. Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя. Луцьк, 2015. 404 с.
5. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету. Чикаго, 1975. 664 с.
6. Матяш І. «Той час не був часом чудес...» (Спомини Андрія Яковлева «з років всесвітньої війни 1935 – 1945»). *Пам'ятки*. 2007. Т. 7. С. 75–109.
7. Свитич А. Православная Церковь в Польше и ее автокефалия. *Православная Церковь на Украине и в Польше в XX столетии. 1917 – 1950 гг.: Сборник*. Москва, 1997. С. 87–293.
8. Шкаровский М. В. Крест и свастика: Нацистская Германия и Православная Церковь. Москва, 2007. 507 с.
9. Шкаровский М. Политика Третьего рейха по отношению к Русской Православной Церкви в свете архивных материалов (Сборник документов). Москва, 2003. 366 с.
10. Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej. Sygn. 1029-RII-6D (Prawosławna Cerkiew w Generał-Gubernatorstwie).
11. Bundesarchiv Berlin, NS 43/32. B1. 81-82, 94-95.
12. Dudra S. Metropolita Dionizy (Waledyński), 1876–1960. Warszawa, 2010. 247 s.
13. Institut für Zeitgeschichte München (IFZ), MA–128/7.
14. Mironowicz A. Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. Białystok, 2005. 390 s.
15. Sziling J. Kościoły chrześcijańskie w polityce niemieckich władz okupacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945). Toruń, 1988. 228 s.
16. University of Alberta Archives, Minenko Collection, box 2, item 11.
17. Urban K. Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970 (rys historyczny). Kraków, 1996. 412 s.

REFERENCES

1. Dudra S. Metropolita Dionizy (Waledyński), 1876–1960. Warszawa, 2010. 247 s.
2. Kramar Yu. V. Zakhidna Volyn 1921–1939 rr.: natsionalno-kulturne ta relihiine zhyttia. Luts'k, 2015, 404 s.
3. Kubiiovych V. Ukrainci v Heneralnii Hubernii. 1939–1941. Istoriia Ukrainskoho Tsentralnoho Komitetu. Chykhaho, 1975. 664 s.
4. Matiash I. «Toi chas ne buv chasom chudes...» (Spomyny Andriia Yakovlieva «z rokiv vsesvitnoi viiny 1935 – 1945») *Pamiatky*. 2007. T. 7. S. 75–109.
5. Mironowicz A. Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. Białystok, 2005. 390 s.
6. Shkarovskiy M. Politika Tret'ego reykhya po otnosheniyu k Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi v svete arkhivnykh materialov (Sbornik dokumentov). Moskva, 2003. 366 s.
7. Shkarovskiy M. V. Krest i svastika: Natsistskaya Germaniya i Pravoslavnaya Tserkov'. Moskva, 2007. 507 s.
8. Svitich A. Pravoslavnaya Tserkov' v Pol'she i ee avtokefaliya *Pravoslavnaya Tserkov' na Ukraine i v Pol'she v XX stoletii. 1917 – 1950 gg.: Sbornik*. Moskva, 1997. S. 87-293.
9. Sziling J. Kościoły chrześcijańskie w polityce niemieckich władz okupacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945). Toruń, 1988. 228 s.
10. Vlasovskiy I. Narys istorii Ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy. Kyiv, 1998. T. 2. Ch. 2. 399 s.

Отримано: 24.05.2019 р.

Прорецензовано: 14.06.2019 р.

Прийнято до друку: 24.06.2019 р.

email: ivan.shyshkin@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-28-150-155

Шишкін І. Концепції вирішення української проблеми впольській політичній думці (1939-1945 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. Вип. 28. С. 150–155.

УДК 94(438):32 «1939-1945»

Іван Шишкін

КОНЦЕПЦІЇ ВИРІШЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ В ПОЛЬСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ (1939-1945 РР.).

У статті досліджено концепції вирішення української проблеми в польській політичній думці 1939-1945 рр. Основну увагу приділено аналізу різного роду аналітичних опрацювань, відповідних записок, теоретичних розробок, інформаційних довідок, здійснених різними структурними елементами польського еміграційного уряду, які активно працювали над виробленням позиції щодо українського питання. Охарактеризовано офіційні декларації, прийняті польським урядом в еміграції стосовно національних меншин загалом і українського питання зокрема. Висвітлені програмні документи основних політичних партій, що входили до польського «Лондонського табору». Це дало можливість з'ясувати позиції різних політичних сил та дати оцінку їхнім пропозиціям.

Ключові слова: українська проблема, польська політична думка, еміграційний уряд, «Лондонський табір», польські політичні партії, Делегатура уряду, Армія Крайова.

Ivan Shyshkin

CONCEPTS OF THE RESOLUTION OF THE UKRAINIAN PROBLEM IN THE POLISH POLITICAL THOUGHT (1939-1945)

The article is devoted to the study of Polish-Ukrainian relations during the Second World War. In particular, the concepts of solving the Ukrainian question in the Polish political thought of the period 1939-1945 are investigated. It should be noted that the primary attention is paid to the analysis of various kinds of analytical studies, memos, theoretical developments, informational reports carried out by various structural elements of the Polish emigration government, which actively worked on the development of the latest position on the Ukrainian question. In addition, the official declarations adopted by the Polish government in emigration concerning both the problem of national minorities in general and the Ukrainian question, in particular, are studied. An important role is also played by the study of policy documents of the main political parties that were part of the Polish "London group." This made it possible to highlight the positions of various political forces as well as assess their proposals. The main policy directions of political parties regarding the Ukrainian question are shown. Much attention is dedicated to the study of the program documents of those political parties that cooperated with the Polish government in emigration, and their representatives were included in various structures in its composition, which, in turn, made it possible to directly influence the development of the governmental concepts and its official position. The official statements of such political forces as the National party, the Peasant party, the Democratic party, the LEI (WRN) party (Liberty, Equality, Independence (Wolność, Równość, Niepodległość) – the socialist party) are analyzed. Based on the comparison of the crucial program documents, the party press, various kinds of appeals to citizens, the evolution of Polish political thought regarding the Ukrainian question during the Second World War is shown. The official documents developed in the military representation of the government in the country (Home Army), as well as its civilian exposition in the province (Government Delegation), are analyzed.

Keywords: Ukrainian question, Polish political thought, Government in exile "London group," Polish political parties, Government Delegation (Delegatura), Armia Krajowa.

Українсько-польським стосункам у роки Другої світової війни присвячено низку праць. Вагомий внесок у наукове вивчення різних аспектів цієї проблеми здійснили В. В'ятрович, Л. Зашкільняк, О. Калішук, І. Ільюшин, В. Трофимович, та інші українські науковці. Серед польських авторів варто згадати Р. Тожецького, В. Філяра, В. Бонусяка, Г. Мотику, К. Пжибиша, Е. Дурачинського, А. Фрішке, Ч. Партача тощо. Водночас недостатньо дослідженою залишається позиція польських політичних еліт щодо безпосередньо української проблеми, шляхів її розв'язання. Потребує більш

докладного вивчення уся палітра політичних поглядів стосовно України, українців, можливості утворення останніми власної держави, майбутніх заходів польської влади щодо вирішення українського питання тощо. З огляду на це, запропонована тема залишається актуальною.

Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни позначені величезною кількістю знакових для обох народів подій як у взаємовідносинах, так і тих, що мали на них визначальний вплив. Міжвоєнний період, нажаль, не приніс порозуміння між поляками і українцями. Польська політична верхівка у своїй переважній більшості не бачила в українцях державної нації і не залишала за ними права на самовизначення. В кращому випадку вона погоджувалася на можливість утворення української держави за Збручем, на теренах УРСР.

Водночас, українська проблема в межах польської держави у міжвоєнне двадцятиліття так і не була вирішена, про що неодноразово заявляли, наприклад, представники українського парламентського клубу від УНДО. Своєрідним тогочасним підсумком двосторонніх відносин стала «Декларація Центрального Комітету УНДО в справі становища українського народу в польській державі» від 7-го травня 1938-го року, в якій уся відповідальність за невдачу політики нормалізації покладалася на офіційну Варшаву [1, арк.2-4].

Після військово-політичної катастрофи восени 1939 р. серед політичної верхівки, очільників політичних партій, громадських діячів, військових та й загалом в усьому польському суспільстві піднімалися питання про причини поразки. Як наслідок, прийшло розуміння, що у майбутній незалежній Польщі потрібні такі реформи і зміни, які б убезпечили її від повторення цієї загальнонаціональної трагедії. Усі політичні сили погоджувалися з тим, що країні необхідні якісні зміни в усіх сферах життя, починаючи з політичної і закінчуючи соціально-економічною та гуманітарною. Зрозуміло, що різні політичні сили мали відмінні програми і погляди щодо майбутнього держави. На цьому тлі точилися постійні гострі дискусії, адже вони пропонували свої можливі моделі політичного, економічного, культурного розвитку післявоєнної Польщі. Великою мірою останні залежали від політичної платформи тієї чи іншої партії або руху, проте, досить часто, це було продовженням довоєнних напрацювань, які намагалися адаптувати до умов часу.

Одним із наболілих питань, які польська влада так і не змогла розв'язати протягом міжвоєнного періоду була проблема національних меншин, а її стрижнем – українське питання. З огляду на те, що «Лондонський табір» планував збереження Польщі у довоєнних кордонах після закінчення війни, а, можливо, навіть і збільшення території за рахунок отримання «компенсації за втрати» від Німеччини, надзвичайно актуальною ставала й українська справа та можливі шляхи її вирішення. Про те, що остання була надзвичайно актуальною для поляків, свідчить дуже швидка реакція еміграційного уряду на проблему налагодження контактів з меншинами і українцями зокрема. На Раду міністрів у справах краю 2-го листопада 1939 року було покладено завдання вивчити можливість налагодження співпраці з Литвою, Білорусією та Україною [10, с.56].

Незабаром був створений Комітет у справах краю, на який покладалося завдання розробки базових постулатів для налагодження співпраці з українцями. Вже 28 листопада того ж року він розробив і опублікував декларацію, яку польська сторона вважала інструкцією у справі контактів з останніми. Тут йшлося про розуміння урядом українських самостійницьких прагнень, проте, на думку авторів документу, надзвичайно важливим було питання спільної боротьби проти окупантів [8, с.17]. Згідно з текстом декларації, Комітет визнавав можливість створення незалежної української держави і навіть готовий був до діалогу з приводу кордонів майбутньої України. У документі підкреслювалося, що Україна і Польща будуть об'єднані у федерацію, в якій користуватимуться рівними правами.

Окреслювалися і можливі шляхи вирішення проблеми майбутніх спільних кордонів. На думку авторів інструкції, дві країни будуть об'єднані в федерацію, а «проходження кордону між Польщею та Україною залежатиме від ступеня взаємопов'язаності федерального устрою» [14, 98]. Документ було передано прем'єру В. Сікорському, проте він не схвалив ідею можливості створення української держави на теренах «східних кресів». На його думку, Польща буде занадто слабкою без українських земель, які фактично відіграватимуть роль буферної зони, бо є «передпіллям стратегічним». Тому було прийнято рішення про те, що декларація відіграватиме лише роль директив у переговорах з українцями [14, с. 97-101].

Офіційну позицію щодо проблеми меншин, а отже й до українського питання, еміграційний уряд висловив досить оперативно. Вже 18 грудня 1939 року в Анжері (Франція) побачила світ декларація, в якій поміж окресленням головних цілей війни була й теза про післявоєнний устрій Польщі. Перед-

бачалося, що національним меншинам, які взяли участь у боротьбі і залишилися вірними державі, буде забезпечений національний та культурний розвиток, справедливість і правова опіка [11, с.95].

Слід зауважити, що така позиція цілком вписувалася у концепцію побудови післявоєнної Польщі. Після поразки від Німеччини цілком зрозумілим є прагнення виробити такі базисні політичні механізми, які б забезпечили розвиток держав Центрально-Східної Європи і вберегли їх від можливої агресії ззовні. Польський політикум водночас послуговувався тезою про те, що самотужки Річпосполита не зможе організувати і підтримувати безпеку. З огляду на це, пропонувалося утворити міждержавне об'єднання, до якого ввійшли б країни регіону. Вже в одній з перших декларацій уряду від грудня 1939 р. йшлося про усвідомлення Польщею своєї місії щодо боротьби з німецьким тиском на схід. Враховуючи негативний попередній досвід боротьби проти німецької експансії, пропонувалося створення солідарного союзу держав регіону між Балтикою, Чорним морем та Адріатикою. Це утворення мало спільно протистояти тиску Німеччини, а також відділити її від Росії. Саме такий союз, на думку авторів декларації, убезпечив би Польщу від майбутніх небезпек і потрясінь [12, с.1].

У травні 1940 р. українське питання розглядалося на Белградській конференції, у якій брали участь представники польського уряду, коменданти баз зв'язку з окупованими територіями і окремі члени польського підпілля з Варшави та Львова. Одним з аспектів, на який звернули увагу учасники конференції, була проблема взаємовідносин з українцями. Зокрема, зазначалося, що «на тлі розчарування політикою більшовиків настав поворот у симпатіях з боку українців в протімецькому напрямку. Ставлення до поляків було і залишається ворожим, бо українці сподіваються на створення в тій чи іншій формі Самостійної України» [6, с.253].

У середовищі еміграційного уряду ширилися сподівання на те, що цілком вірогідною є війна між союзниками і СРСР. Вважалося, що Радянський Союз з великою вірогідністю розпадеться на окремі державні утворення після поразки від США та Великобританії. На початку 1940 року з'явилося чимало напрацювань, присвячених врегулюванню українського питання внаслідок розпаду СРСР. З огляду на це, пропонувалося в необхідний момент підтримувати союзників і усіляко сприяти його розпаду. Зокрема, в одному з таких планів дій читаємо: «Метою організації і підтримки українського збройного руху на Київщині і за Дніпром має бути:

а) диверсія у глибокому тилу більшовицької армії; б) можливий розпад Росії на окремі національно-державні утворення; в) можливе утворення української держави на Наддніпрянщині» [5, арк.1-2].

На думку польських політиків, якщо складуться сприятливі обставини, Польща зацікавлена в проведенні такої акції самостійно, щоб занепад більшовизму ставився їй в заслугу. Згідно з планом, на чолі українських відділів мали стояти поляки, а сама збройна боротьба повинна була виглядати «як боротьба проти ГПУ, комуністичної партії та безбожників, а не проти радянського солдата». Загальний напрямок усього руху мав розпочатися з теренів Румунії – середня Бессарабія, а далі перекинутися на Черкаси і згодом або на Галичину («Східну Малопольщу»), або на Крим, Дон і Кубань [5, арк.1-2]. Слід зазначити, що такого роду плани були далеким від реальної ситуації, але свідчили про величезну популярність ідей «прометеїзму» у середовищі польського політикуму, навіть не зважаючи на існуючі реалії.

Погляди польських еміграційних кіл на українську проблему різнилися між собою. Перша частина (а це були особи, наближені до головнокомандувача) вважала, що в українській справі потрібно дотримуватись обережності, зайняти вичікувальну позицію, а також зважати на думку союзників щодо політичних поступок, які стосувались відносин Польща – СРСР – Україна. Ще одна група, до якої належали представники різних політичних поглядів, але в більшості пілсудчики, стояла на позиції повернення до політики федералізму та необхідності утворення української держави, проте за Збручем. Ендеки та їх прихильники були категорично проти утворення будь-якої української держави, вважаючи визначальними російський і польський народи і стверджуючи, що незалежна Україна не гарантуватиме безпеки польській державі і постійно нагадуватиме про Волинь і Галичину [13, с.324].

Варто зауважити, що ні польський уряд на еміграції, ні його представництва (військове та цивільне) в країні не могли зайняти чіткої офіційної позиції, бо змушені були узгоджувати свої вимоги з Великобританією і США, які, своєю чергою, не бажали втрачати такого союзника як СРСР. Саме тому офіційна декларація польського уряду щодо українського питання побачила світ лише на п'ятому (1943 р.) році війни. З огляду на це, можна виокремити два джерела інформації для вивчення проблеми у період 1939-1943 рр.: офіційні декларації уряду по національним меншинам загалом, а

також неофіційна позиція представників уряду, його експозитур на місцях і представників різних політичних сил у складі польського «Лондонського табору».

Одна з офіційних декларацій, де значну увагу присвячено проблемі меншин, побачила світ майже відразу після початку німецько-радянської війни – наприкінці липня 1941 року. Вона проголошувала Польщу демократичною державою, що забезпечить рівність усіх громадян незважаючи на расу, національність чи віросповідання. Документ гарантував усі права слов'янським меншинам, литовцям та євреям, хоча не передбачав їх стосовно німців [11, с.95].

Під час відкриття сесії новоствореної Національної ради (24 лютого 1942 р.) В. Сікорський озвучив програмні тези уряду щодо політики меншин. Вони фактично повторювали головні постулати липневої декларації. Йшлося про те, що усім представникам національних меншин – громадянам Польщі, які були їй вірні, будуть забезпечені загальна рівність і громадянські права. Їм загалом гарантувалися «при різних обов'язках рівні права» і надання можливостей для політичного, культурного і суспільного розвитку [7, с.1].

Із середини 1942 р. еміграційний уряд почав приділяти більше уваги розробці концепції взаємовідносин з українцями. Зокрема, влітку 1942 р. у Лондоні відбулося кілька нарад, присвячених українському питанню, які було скликано керівником Міністерства закордонних справ Е. Рачинським. У ході обговорення можливих варіантів його розв'язання присутні на засіданні члени уряду прийшли до висновку, що серед українських діячів, з якими є можливість налагодити контакти, немає жодної впливової у середовищі українського національного руху особи. Крім того українська проблема навряд чи буде підніматися на міжнародному рівні, бо у цьому не зацікавлений перш за все Радянський Союз і сумнівним є те, що вона буде підтримана Німеччиною. Загалом усі присутні погодилися з тим, що потрібно розробити кілька альтернативних варіантів розв'язання українського питання, які мали залежати від ситуації на міжнародній арені [9, с.253-256].

У контексті зростання уваги до української проблеми керівних польських кіл слід розглядати й звернення по радіо президента В. Рачкевича «До білорусів і українців». Виступ відбувся наприкінці літа 1942 р. і його відразу ж було опубліковано на сторінках періодичного видання «Східні Землі Речіпосполитої» («Ziemie Wschodnie Rzeczypospolitej») за вересень 1942 р. У ньому він розкритикував політику попередніх урядів стосовно українців, назвавши її «політикою ігнорування українського питання». Президент також підкреслив, що поляки мусять зрозуміти прагнення українців до незалежності, проте й українці мають «усвідомити, що їхнє майбутнє нерозривно пов'язане з майбутнім Речіпосполитої, а Україна може існувати лише за умов опори на Польщу». В. Рачкевич наголосив, що українська держава має право на існування лише на Наддніпрянщині із столицею в Києві, бо «східні землі» Речіпосполитої «не є Україною», тому її побудова на теренах «східних кресів, є нон-сенсом», а український національно-визвольний рух, який він назвав сепаратизмом, «прикривається гаслами боротьби за визволення України» [15, с.4-5]. У вищенаведених висловлюваннях проглядається чітка позиція неприйняття можливості входження теренів Західної України до складу майбутньої незалежної української держави.

Нарешті після довгих дискусій і обговорень 31-го березня 1943 р. польський уряд ухвалив «Тези в справі української політики». Згідно з документом, уряд надавав українцям гарантії усіх прав і фактичного зрівняння в правах з поляками в політичній, культурній, мовній, господарській і суспільній площинах. Зокрема, це мало відбутися шляхом запровадження в Речіпосполитій широко розбудованої системи органів територіального самоврядування до воєводського рівня включно, з наданням законодавчих повноважень відповідним установам у вирішенні місцевих справ, що не підлягатимуть центральному законодавству. Крім того, гарантувались: опіка і підтримка в питаннях культури, освіти, свобода віросповідання, проведення земельної реформи, співпраця в сфері створення статуту самоврядування тощо. Зі свого боку, українці, на думку поляків, мають: опублікувати декларацію, що засуджувала б радянські претензії на терени Західної України, змінити спрямованість тематики української преси в інтересах польсько-українського поєднання, створити спільний фронт боротьби проти німецьких окупантів, організувати спільну протидію «новим імперіалістичним домаганням Радянської Росії», а також запобігати усіляким взаємним ворожим виступам на завершальному етапі війни [3, арк. 1].

Слід зазначити, що, по-перше, документ було написано в дусі політики «федералізму» і «прометеїзму», по-друге, він абсолютно не вирішував наболілого для українців питання про визнання Польщею їхніх прав на входження теренів Західної України до складу незалежної Української дер-

жави, по-третє, прийняття саме такої декларації завело в глухий кут переговори між українським та польським підпіллям і було неоднозначно сприйняте керівними колами останнього. Радикально налаштовані представники польського політикуму заявляли про зраду національних інтересів, а ті, хто виступав за співпрацю з українцями, навпаки, говорили, що документ абсолютно не відповідає реаліям і не може допомогти у налагодженні стосунків. Після прийняття березневої декларації представники українського національного руху зрозуміли, що польська сторона не збирається йти на поступки у питанні про приналежність західноукраїнських територій. Саме це стало однією з причин подальшого загострення їхніх взаємин.

Обговорення української проблеми відбувалось і на засіданнях Польського комітету порозуміння (ПКП), до складу якого входили представники чотирьох найбільших і найвпливовіших партій – Стронництва народного, Стронництва праці, Соціалістичної партії – ВРН, Стронництва людого. Частина членів ПКП виступала за її радикальне розв'язання. Зокрема, ідею примусового виселення українців обстоювали представники Стронництва народного. За депортацію проголосувало також Стронництво праці. З ними не погоджувалися діячі ВРН і Стронництва людого, які в цілому не заперечували проти переселення українців з територій «східних кресів», проте зазначали, що воно має відбуватися виключно на добровільних засадах [2, с.122-123]. Варто зауважити, що серед польських політичних партій і угруповань та й в середовищі уряду і його представництв не існувало одностайної позиції щодо шляхів вирішення української проблеми. З точки зору ставлення до України і українців політичні партії та різного роду організації умовно поділялися на три групи, в середині яких також існували відмінності. Перша представляла партії та організації націоналістичного спрямування, які взагалі нехтували українською проблемою, виступаючи за екстермінаційну політику щодо українців, аж до цілковитого їх виселення з теренів Польщі. Сюди відносилися Стронництво народове, Шанець та Конфедерація нації. Друга стояла на позиції неподільності територій Речі-посполитої та збереження кордонів, що існували до вересня 1939 р., розглядаючи необхідність вирішення української проблеми в межах польської державності і виступала за надання українській меншині повного громадянського рівноправ'я, послуговуючись принципом «рівні обов'язки – рівні права». Її представники вважали можливим утворення української держави, але лише за Збручем і з центром у Києві, а не у Львові. Серед угруповань, що стояли на таких позиціях, були Стронництво людого, Стронництво праці, ВРН. Нарешті, третя група – так званий напрямок «національної автономії», представлений Демократичною партією та партією Польські Соціалісти (ПС), які підтримували концепцію надання українцям автономії на теренах Західної України [4, арк.1-4]. Слід зауважити, що жодна з польських політичних партій та угруповань не розглядала і не підтримувала можливості входження «східних кресів» до складу незалежної української держави, вважаючи їх невід'ємною частиною Польщі.

Отже, протягом 1939-1945 років польська політична думка пройшла складний еволюційний шлях у ставленні до української проблеми. Зокрема було розроблено низку планів, інструкцій, оголошено різного роду декларації. Проте, протягом усього воєнного часу, так і не вдалося виробити чіткої позиції, що би дозволила розв'язати наболілу проблему. Головними причинами невдач у вирішенні українського питання стали: небажання поступатися в питаннях кордонів, несприятлива для польської рації стану міжнародна ситуація, недовіра та негативне ставлення до поляків українців, а також неприйнятність двосторонніх вимог і, водночас, несприйняття більшістю польського політикуму ідеї входження західноукраїнських земель до складу української незалежної держави.

Список використаних джерел та літератури:

1. Archiwum Akt Nowych AAN. Armia Krajowa (AK). Sygn. 202/III-197. Ark. 2-4.
2. AAN. Armia Krajowa. Sygn. 203/XV-45.
3. AAN. Delegatura Rządu RP na Kraj. Sygn. 202/II-50. Ark. 1.
4. AAN. Delegatura Rządu RP na Kraj. Sygn. 202/III-10. Ark. 1-4.
5. Archiwum Zakład Historii Ruchu Ludowego (AZHRL) w Warszawie. Materiały S. Kota. Sygn. 407.
6. Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1990. T.1. 584 s.
7. Deklaracja programowa Rządu RP. Rzeczpospolita Polska. №4(23) z 10 marca, 1942.
8. Partacz Cz. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu na uchodźstwie i jego ekspozytur w kraju (1939-1945). Koszalin, 2001. 405 s.
9. Partacz Cz., Łada K. Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej. Toruń, 2004. 412 s.

10. Protokoły z posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej. Kraków, 1994. T. I (październik 1939-czerwiec 1940). 349 s.
11. Przybysz K. Polska myśl polityczna (1939-1945): zarys problematyki. Warszawa, 2000. 266 s.
12. Rodacy! Pobudka. Nr. Specjalny. № 5(14) z lutego 1940.
13. Torzecki R. Kontakty Polsko-Ukraińskie na tle problemu ukraińskiego w polityce polskiego Rządu Emigracyjnego i Podziemia (1939-1944). Dzieje najnowsze. Warszawa, 1981. Rocznik XIII. S. 319-346.
14. Torzecki R. Polacy i ukraińcy. Warszawa, 1993. 349 s.
15. Ziemia Wschodnie Rzeczypospolitej. Maj, 1942. №2.

РЕЦЕНЗІЇ

Атаманенко А. Рецензія на монографію: Слісаренко О.М. Військово-стратегічні аспекти утворення українсько-шведського союзу 1708–1714 рр. Дніпро: Ліра, 2018. 360 с. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. Вип. 28. С. 157–158.

email: alla.atamanenko@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-28-157-158

Алла Атаманенко

**РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ:
СЛІСАРЕНКО О.М. ВІЙСЬКОВО-СТРАТЕГІЧНІ АСПЕКТИ
УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКО-ШВЕДСЬКОГО СОЮЗУ 1708–1714 РР.
ДНІПРО: ЛІРА, 2018. 360 С.**

Проблему утворення українсько-шведського союзу, що виник у ході Великої Північної війни було поставлено ще М. Грушевським понад сто років тому. Однак через різноманітні обставини ця тематика довгий час не вивчалась. Насамперед, причину цього ми вбачаємо в центральній постаті цього союзу гетьманові Іванові Мазепі.

Непересічна постать гетьмана Івана Мазепи тривалий час залишалася поза науковим вивченням. Хоча його інколи згадували в своїх працях українські та російські історики XIX ст., однак такі згадки завжди носили негативний характер, більший в працях С. Соловйова, менший – в працях М. Костомарова та О. Лазаревського. В радянські часи вивчення діяльності Івана Мазепи взагалі перебувало під забороною. Наприклад, в цей час не було опубліковано жодного документу (листа чи універсалу), який би виходив з гетьманської Канцелярії. Лише в останні роки існування СРСР, період так званої «перебудови», ідеологічний тиск було трохи послаблено. В незалежній Україні такому викривленому ставленню до історії нашої Батьківщини покладено край: видано вже чотири томи документів гетьмана Мазепи, переглянуто в новій інтерпретації ряд аспектів Великої Північної війни.

Однак можна зауважити, що й до сьогодні не створено цілісної картини історії українських земель в роки Великої Північної війни, цілий ряд потребують дослідження та уточнення. Але подібне завдання виконати важко, враховуючи складну економічну ситуацію в нашій державі, з політичних причин різко ускладнився доступ до архівних джерел, основна частина яких перебуває в російських архівосховищах та нечисленність дослідників, що займаються даною проблематикою.

На цьому тлі нам здається своєчасним звернення до вказаної теми О.М. Слісаренка. Оскільки політико-дипломатичні аспекти українсько-шведського союзу вже вивчаються певний час такими українськими істориками як Т. Чухліб, О. Гуржій, В. Горобець, а також російською дослідницею Т. Таїровою-Яковлевою, логічно, що тепер предметом вивчення стали військово-стратегічні аспекти цього союзу. Відзначимо, насамперед, позитивні досягнення дослідника. Монографія має чіткий план та логічну структуру, джерельна база здається репрезентативною, адже включає не лише опубліковані, а й архівні джерела. Автором опрацьовано фактично всі спеціальні та більшість загальних робіт дослідників даної проблеми, в тому числі й зарубіжних. Якщо раніше доступ до них ускладнювався політичними причинами, то тепер цьому заважає мовний бар'єр. О.М. Слісаренко зумів об'єктивно оцінити доробок кожного з попередників, показати внесок їх у вирішенні поставленої проблеми, але й не затушовував їх недоліки та навіть робив спроби виявити причини цих недоліків.

Найбільш сильною частиною монографії, як на наш погляд, є третій та четвертий розділи, де аналізуються події весни-літа 1709 року навколо Полтави та події постполтавського періоду аж до закінчення активної фази боротьби за незалежність Козацької України у 1713 р. У даних розділах залучено нові матеріали, здійснено нові, більш доказові інтерпретації вже відомих джерел, а висновки автора здаються самостійними та обґрунтованими.

Разом з тим монографія не позбавлена певних недоліків, точніше, недоопрацьовань. На нашу думку, автору слід було активніше звернутися до праць таких істориків Т. Мацьків та О. Апанович, О.М. Слісаренко також використав більш ранні роботи Т. Таїрової-Яковлевої, при наявності нових редакцій її праць, присвячених гетьману Мазепі. Крім того, автор дещо переоцінює значення праць польського історика П. Ясениці, який досліджував історію Великої Північної війни лише епізодично, натомість коло сучасних польських дослідників цього періоду представлено в його монографії лише однією працею З. Анусіка. Варто було також згадати і працю відомого американського істо-

рика С. Плохія «Брама Європи», та використати його оцінки самостійницького руху Івана Мазепи. Хоча автор монографії широко залучав результати досліджень О. Сокирка, на наш погляд, питання про військовий потенціал козацького війська І. Мазепи як союзника шведів розкрито недостатньо глибоко.

В цілому ж монографія О.М. Слісаренка справляє позитивне враження, вона написана на належному науковому рівні, але разом з тим читається легко, а в ряді випадків навіть дотепно. Варто побажати автору і надалі продовжувати опрацювання цієї важливої та актуальної теми досліджень історії нашої Батьківщини.

Атаманенко А. Рецензія на монографію: Виноградов Г. М. Давньоруська державність: теологічно-лінгвістична модель та принципи практичної реалізації. Дніпро: Аспект ПП, 2018. 372 с. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Остроп, 2019. Вип. 28. С. 159–160.

email: alla.atamanenko@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-28-159-160

Алла Атаманенко

**РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ:
ВИНОГРАДОВ Г. М. ДАВНЬОРУСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ:
ТЕОЛОГІЧНО-ЛІНГВІСТИЧНА МОДЕЛЬ ТА ПРИНЦИПИ
ПРАКТИЧНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ. ДНІПРО: АСПЕКТ ПП, 2018. 372 С.**

Монографія Геннадія Виноградова об'єднує тематичний вміст низки публікацій автора, чого він не приховує і відверто про це заявляє, за останні майже два десятиліття, що є поширеним трендом переважно серед науковців-гуманітаріїв. Таку форму популяризації власних ідей слід визнати виправданою, оскільки більшість статей чи матеріалів і тез конференцій зосереджуються в збірках, доступних порівняно вузькому колу фахівців, тому компактне, під однією обкладинкою, зосередження авторського доробку є, поряд, зрозуміло, з різноманітними сучасними цифровими можливостями, доволі ефективною формою акумуляції, збереження та трансформації інформації з метою доведення до уваги зацікавлених читачів.

Зміст монографії відрізняється надзвичайно складною концептуальною багатшаровістю, що об'єктивно надало розвідці специфічний характер структурованої послідовності формулювання й обґрунтування авторських гіпотез з порівняно схематичним в кожному випадку необхідним джерелознавчим й історіографічним, відсилаючи потенційних читачів до літератури, зазначеної у прикінцевому списку. Така обставина, хоча і до певної міри виправдана, суттєво ускладнює знайомство зі змістом праці чи взагалі необізнаним з християнським Середньовіччям як таким і з його руським сегментом зокрема, чи навіть професійним історикам, зорієнтованим на Новий чи Новітній Час. А наближення до Середньовіччя налаштовує на обов'язкове знання хоча б основ християнського богослов'я, трьох так званих Святих Мов (єврейської, грецької і латини), а у випадку з православним слов'янським світом, ще й церковнослов'янської, при чому, якщо слідувати запропонованій стратегії монографії Г. Виноградова, не просто на рівні основних граматичних правил, а семантики і етимології, вміння виявляти додаткові інформаційні шари з їх подальшою інтерпретацією.

Монографія складається з восьми розділів, кожен з яких присвячений певному тематичному блоку, які в сукупності презентують низку гіпотез щодо інтелектуальної історії Давньої Русі переважно «домонгольської» доби; до речі, автор пропонує власне доволі оригінальне розуміння популярного останніми десятиліттями тренду інтелектуальної історії, запропонувавши взагалі спосіб розуміння християнського Середньовіччя як інтелектуального богословсько-лінгвістичного проекту й відповідної символічно-містичної моделі, складним завданням практичного втілення соціальної потенції якої переймалися протягом тисячоліття представники світської й духовної еліти. Перший розділ традиційно й у відповідності сучасним вимогам присвячений історіографічним і теоретико-методологічним аспектам інтелектуального моделювання; у другому розділі пропонується обґрунтування гіпотези щодо Давньоруської держави і державності як такої як до певної міри унікального теологічно-лінгвістичного проекту, більш-менш успішно реалізованого на основі наративно-семіологічного конструкту, підґрунтям якого стали біблійні й так звані святоотцівські положення.

На тлі суттєвого підвищення протягом останніх двох десятиліть уваги науковців, і не тільки медієвістів, до переосмислення феномену феодалізму, про що переконливо свідчать численні ґрунтовні дослідження С. Рейнольдс, А. Герро, Л. Кухенбуха, М. Свердлова, А. Горського та ін., доволі сміливою виглядає спроба Г. Виноградова сформулювати власну гіпотезу стосовно так званої інтегральної чи синтетичної моделі феодалізму, чому присвячено і низку статей автора і, відповідно, третій розділ монографії; показово, що запропонована версія принципово протиставляється існуючим концепціям, але не заперечує їх, більш того, віддаючи належне їх праву на існування.

Чи не найоригінальнішими з запропонованих автором гіпотез ми вважаємо презентовані в четвертому розділі інтерпретації феноменів християнського місіонерства, середньовічної работоргівлі й

вірогідного конструювання кількох персонажів східнослов'янського язичницького пантеону власне християнськими місіонерами з метою «розвалу» з середини язичницького світогляду й ритуальних практик за допомогою штучно створених богів з прихованими монотеїстичними елементами; тривалі існування в Середньовіччі работоргівлі, коли католицька Західна Європа, православна Візантія і навіть ісламський світ активно вивозили живий товар переважно зі Східної Європи за умов по-благливого ставлення і церкви, і східнослов'янських племінних вождів, Г. Виноградов намагається пояснити скоординованими й систематизованими заходами, спрямованими на кадрове забезпечення християнського (і мусульманського) місіонерства. Показово, що автор не наполягає на унікальності висунутих гіпотез, попри їх очевидну і безсумнівну сенсаційність, демонструючи усвідомлення їх умовності й необхідності подальшої розробки в історичному й лінгвістичному вимірах.

Неодноразово протягом текстуального конструювання Г. Виноградов зупиняється на такому важливому теоретико-методологічному положенні, що медієвістика як складова історичної науки має, порівняно з іншими складовими останньої, низку об'єктивних специфічних відмінностей, а саме відсутність надійної доказової бази в традиційному розумінні з причини браку або фрагментарності джерельної бази, її структурної та мовної складності, світоглядної унікальності досліджуваної епохи з відвертим пріоритетом духовного, містично-символічного над матеріальним, а все це висуває перед істориками як представниками світської науки безліч фахових вимог в царинах богослов'я, лінгвістики тощо; крім того, висновки істориків-медієвістів об'єктивно більш умовні та гіпотетичні, порівняно з висновками колег, в розпорядженні яких численні джерельні комплексні типологічно близьких епох без особливих мовних чи світоглядних перешкод.

Не оминув автор і проблему врівноваження в перспективі світської та теологічної термінології, розробки сучасних адекватних наукових понять і категорій, які б максимально точно і без смислових спотворень могли б передати зміст середньовічних топонімів, етнізмів, імен тощо, більшість з яких були штучно створені середньовічними православними й католицькими інтелектуалами за біблійними та святоотеческими взірцями.

Концептуально автор монографії рухається в руслі сучасної славістичної медієвістики, представлена іменами Олексія Толочка, Володимира Рички, Тетяни Вілкул, Ігоря Данилевського, Володимира Петрухіна, Костянтина Цукермана та інших, втім Г. Виноградов зайняв оригінальну теоретико-методологічну й прикладну позицію, яка базується на прагненні максимально збалансованого діалектичного поєднання богословських і світських, власне історичних і лінгвістичних елементів історичного пізнання.

Безсумнівно, дослідження Г. Виноградова містить кілька проблемних місць, існування яких цілком об'єктивно і пояснюється не стільки фаховою неспроможністю автора успішно долати дослідницькі труднощі, скільки свого роду приреченістю наукових праць обраного синтетичного жанру з притаманними йому масштабними проблемними часовими, територіальними і концептуальними панорамами ігнорувати чи не враховувати окремі деталі, ситуації, події чи імена. Втім розвідки на кшталт рецензованої виконують позитивну роль своєрідних «інтелектуальних провокацій», концептуально збагачуючи історичну науку, демонструючи нові міждисциплінарні зв'язки і стимулюючи налагодження інших.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. **Атаманенко Алла** – доктор історичних наук, декан факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).
2. **Атаманенко Віктор** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії ім. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).
3. **Берковський Владислав** – кандидат історичних наук, директор Центрального державного кінофотофоноархіву України ім.Г.С.Пшеничного (м. Київ).
4. **Близняк Микола** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії ім. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).
5. **Виноградов Геннадій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри готельно-ресторанного бізнесу Дніпровського гуманітарного університету (м. Дніпро).
6. **Ворончук Ірина** – доктор історичних наук, завідувач відділу історичних пам'яток Науково-дослідного інституту українознавства МОН України (м. Київ).
7. **Дубляниця Тетяна** – аспірантка кафедри історії ім. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).
8. **Дячок Олег** – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Університету митної справи та фінансів (м. Дніпро).
9. **Ковальська-Павелко Ірина** – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпровського національного університету імені Олесея Гончара (м. Дніпро).
10. **Кулаковський Петро** – доктор історичних наук, професор кафедри країнознавства Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).
11. **Марчук Володимир** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії ім. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).
12. **Мельник Олександр** – кандидат історичних наук, директор Торчинського народного історичного музею імені Г. О. Гуртового (сmt Торчин).
13. **Мищик Юрій** – доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (м. Київ).
14. **Німенко Наталія** – викладач кафедри мовної підготовки іноземних громадян Сумського державного університету (м. Суми).
15. **Рибачок Ірина** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського, науковий співробітник НДЦ «Інститут досліджень української діаспори ім. проф. Л. Винара» Національного університету «Острозька академія»
16. **Слісаренко Олександр** – кандидат історичних наук, доцент кафедри європейського та міжнародного права Дніпровського національного університету імені Олесея Гончара (м. Дніпро).
17. **Смирнов Андрій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії ім. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).
18. **Стопчак Микола** – доктор історичних наук, професор кафедри права Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету (м. Вінниця).
19. **Трофимович Володимир** – доктор історичних наук, завідувач кафедри історії ім. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).
20. **Фініковський Юрій** – аспірант кафедри історії ім. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).
21. **Шишкін Іван** – кандидат історичних наук, доцент кафедри країнознавства Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Наукове видання

**НАУКОВІ ЗАПИСКИ НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
«ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»
СЕРІЯ «ІСТОРИЧНІ НАУКИ»**

ВИПУСК 28

Головний редактор *Володимир Трофимович*
Відповідальний за випуск *Андрій Смирнов*
Комп'ютерна верстка *Наталії Крушинської*
Художнє оформлення обкладинки *Катерини Олексійчук*

Формат 60x84/8. Ум. друк. арк. 18,83. Наклад 100 пр. Зам. № 47–19.
Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура «TimesNewRoman».

Оригінал-макет виготовлено у видавництві
Національного університету «Острозька академія»,
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 1 від 8 серпня 2000 року.

Виготовлено ФОП видавець Свиначук Р. В.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 27 від 29 липня 2004 року.
Тел. (+38068) 68 35 800, e-mail: print35800@gmail.com.